

ETO: 894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1998. XXX. évf. 1-2. sz. ÚJ FOLYAM IV. évf. 1-2. sz.

1998.
1-2.

ETO: 894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A HUNGAROLÓGIA SZAK FOLYÓIRATA
1998. XXX. évf. 1-2. sz. ÚJ FOLYAM IV. évf. 1-2. sz.**

1998.

1-2.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Hungarológia Szakának folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Hungarológia Szak
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén, Papp György és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska.

Szerkesztőség: BTK, Hungarológia Szak
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.
Műszaki előkészítés: Habram Hunor, tel.: (021) 57-942.
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945.
Készült 1998-ban 200 példányban.

TARTALOM

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság levele Bori Imrének	7
---	---

MODERNITÁS ÉS KISEBBSÉGI IRODALMAK

BÁNYAI János: A bizonyosság kezelése. A Modernitás és kisebbségi irodalmak c. tanácskozás befejezetlen bevezetője	9
BORI Imre: Nézetek és elméletek a vajdasági magyar irodalomról	12
CS. GYIMESI Éva: (Poszt)modernitás (?) az erdélyi magyar irodalomban	21
GEROLD László: Modernitás és aktualitás drámában és színházban	28
JUHÁSZ Erzsébet: Modernitás és hagyomány a vajdasági magyar irodalomban	35
FARAGÓ Kornélia: Létszerű nyelv/nyelvszerű lét	41
UTASI Csaba: Léthelyzet, érték, modernitás	48
MÁRKUS BÉLA: Mittel Ármín új ruhája. Tözsér Árpád pályájának újabb szakaszáról	54
HARKAI VASS Éva: A Pannon-tenger. Böndör Pál költészete a 90-es években	60
BENCE Erika: Modernitás-elméletek, kisebbségi irodalmak a XX. századi irodalomtörténetekben	68
CSORBA Béla: „Szélmalmok dombján.” Miloš Crnjanski és Todor Manojlović vitája a magyar kultúrhatásokról a szerb irodalomban és művészetben	78
BÁNYAI János: Lehetséges-e a kisebbségi irodalmak (modern, posztmodern) „teóriája”?	85

TANULMÁNYOK

JUNG Károly: Az Ibikosz darvai típuscsalád kérdéséhez. (Áttekintés és további változatok)	93
PÁSZTOR KICSI Mária: A Poétika néhány terminus technicusának fordítása a délszláv nyelvekben	110

SZEMLE

É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan (LÁNCZ Irén)	121
Nyelvek és nyelvvoktatás a Kárpát-medencében I–II. (ANDRIĆ Edit)	130
Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései (BENCE Erika)	137

SADRŽAJ

Pismo Mađarskog društva za istoriju književnosti upućeno Imreu Boriju	7
---	---

MODERNITET I KNJIŽEVNOST MANJINA

Janoš BANJAI: Postupak sa izvesnošću. Nedovršena uvodna reč sa naučnog skupa pod naslovom „Modernitet i književnost manjina”	9
Imre BORI: Stavovi i teorije o vojvođanskoj mađarskoj književnosti	12
Eva Č. ĐIMEŠI: (Post)modernitet (?) u mađarskoj književnosti u Transilvaniji	21
Laslo GEROLD: Modernitet i aktuelnost u dramskom tekstu i pozorištu	28
Eržebet JUHAS: Modernitet i tradicija u vojvođanskoj mađarskoj književnosti	35
Kornelija FARAGO: Jezik kao postojanje/postojanje kao jezik	41
Čaba UTAŠI: Postojanje, vrednost, modernitet	48
Bela MARKUŠ: Novo odelo Armina Mitela. Novije poglavlje u karijeri Arpada Težera	54
Eva HARKAI VAŠ: Panonsko more. Poezija Pala Bendera u devedesetim godinama	60
Erika BENCE: Teorije moderniteta, književnost manjina u istoriji književnosti XX veka	68
Bela ČORBA: „Na brdu vetrenjača”. Polemika Miloša Crnjanskog i Todora Manojlovića o uticaju mađarske kulture na srpsku književnost i umetnost	78
Janoš BANJAI: Da li je moguća (moderna, postmoderna) „teorija” književnosti manjina?	85

STUDIJE

Karolj JUNG: O tipskoj skupini predanja „Ždralovi Ibika”. (Pregled i dalje varijante)	93
Marija PASTOR KIČI: Prevod termina Poetike u južno slovenskim jezicima	110

PRIKAZI

Katalin E. Kiš–Ferenc Kiefer–Peter Šiptar: Nova mađarska gramatika (Iren LANC)	121
Jezici i nastava jezika u regionu Karpata I–II (Edit ANDRIĆ)	130
Kontinuitet ili obrt? Savremena pitanja o proučavanju prosvetiteljstva (Erika BENCE)	137

CONTENTS

The letter of the Hungarian Society of Literary History addressed to Imre Bori	7
---	---

MODERNITY AND MINORITY LITERATURES

BÁNYAI, János: The Treatment of Certainty. An unfinished introduction to the Conference on Modernity and Minority Literatures	9
BORI, Imre: Views and Theories on Vojvodinean Hungarian Literature	12
CS. GYIMESI, Éva: (Post)modernity in Transylvanian Hungarian Literature	21
GEROLD, László: Modernity and Topicality in Drama and Theatre	28
JUHÁSZ, Erzsébet: Modernity and Tradition in Vojvodinean Hungarian Literature	35
FARAGÓ, Kornélia: Existence-like Language and Language-like Existence	41
UTASI, Csaba: Conditions of Existence, Values, Modernity	48
MÁRKUS, Béla: Mittel Ármin új ruhája (Armin Mittel's New Garment) The latest chapter in Árpád Tózsér's literary career.	54
HARKAI VASS, Éva: On the Panonian Sea. Pál Böndör's poetry in the 1990s	60
BENCE, Erika: Theories on Modernity and on Minority Literatures in the Literary Histories of the 20th Century	68
CSORBA, Béla: "On the hill of windmills". A Dispute between Miloš Crnjanski and Todor Manojlović Concerning Hungarian Cultural Influences on Serbian Literature and Arts	78
BÁNYAI, János: Is it Possible to Have a (Modern or Postmodern) „Theory” of Minority Literatures?	85

STUDIES

JUNG, Károly: On the Issues of the Cranes of Ibycus type group (A survey and further variants)	93
PÁSZTOR KICSI, Mária: Some Technical Terms in the South Slav Translations of Aristotle's Poetics	110

REVIEWS

Katalin É. Kiss - Ferenc Kiefer - Péter Siptár: New Hungarian Grammar (LÁNCZ, Irén)	121
Languages and Language Teaching in the Carpathian Basin I-II (ANDRIĆ, Edit)	130
Continuance or Change? - Current issues of research into the Enlightenment. (BENCE, Erika)	137

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG LEVELE BORI IMRÉNEK

1052. Budapest
Piarista köz 1.
I. em. 59.
1-377-819

Bori Imre Professzor úrnak,
Újvidék

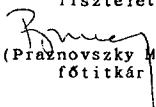
Tisztelt Professzor Úr! Bp., 1998. február 24.

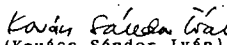
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1997. szeptember 19-20-án tartotta alapszabály szerinti, öt évenkénti tisztújító közgyűlését. A tagság egységes, ellenszavazat és tartózkodás nélküli véleménynyilvánítással Önt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság örökös, tiszteletbeli elnökének választotta.

Az egyhangú, egységes szavazás mögött mindannyian éreztük azt a szeretetet, amellyel Önt fogadják immár évtizedek óta a Társaság rendezvényein, a hazai és határokon kívüli magyar irodalomtörténeti programokon. Ön olyan tudós és tanító egyszemélyben, aki megvalósítja a nevelés komplex hatását: tudásával, erkölcsi tartásával egyaránt nevel és példaként hat. Ön olyan tanár, irodalomszervező, kritikus és mindenekelőtt irodalomtörténész, akinek érdeklődése kiterjed a magyar irodalom egészére. Tanulmányai, esszéi, bírálatai, monográfiái, tanári, kutatói és kritikai tevékenysége, emberi magatartása egyszersmind példa a hazához, a magyarsághoz való hűségről. Rendületlenül állt s áll örökhelyén akkor is, amikor kor- és sorstársai már kisebb veszélyektől is megriadtak.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság több mint 1200 tagja nevében arra kérjük Önt, segítse csaknem évszázados közösségünket, vesse latba tekintélyét továbbra is, hogy együtt szolgálhassuk a magyar irodalomtörténet-írást és irodalomnépszerűsítés érdekeit.

Tisztelettel, köszönettel és szeretettel:

(Praznovszky Mihály)
főtitkár

(Kovács Sándor Iván)
elnök

BÁNYAI JÁNOS

A BIZONYOSSÁG KEZELÉSE

A Modernitás és kisebbségi irodalmak című tanácskozás
befejezetlen bevezetője

A '80-as és '90-es évek fordulóján a közép-európai rendszerváltások nyomán a kisebbségi magyar irodalmak helyzete és megítélése is megváltozott. Bori Imre **A jugoszláviai magyar irodalom rövid története** című nagy, összefoglaló munkájának bővített és átdolgozott kiadása a vajdasági magyar – *kisebbségi* – irodalom 1918-tól számított korszakát foglalta össze és zárta le, szempontjai és elvei szerint más kisebbségi magyar irodalmakra is érvényes módon, ugyanakkor történeti aspektusával a váltás és átalakulás jeleit mutatta fel, mind az értelmezés mind az önértékelés tényeként. A változás szemmel látható és könnyen követhető jegyei mutatkoztak meg abban, hogy a kisebbségi magyar írók a Magyar Írószövetség teljes jogú tagjai lettek, ezzel együtt a magyar irodalmi élet intézményrendszerében is helyet kaptak, folyóiratszerkesztőségekben munkatársi és főmunkatársi státuszokhoz jutottak, jelentős irodalmi rendezvényeken, tanácskozásokon vehettek részt a korábbi évekhez képest rendszeresebben és nagyobb számban. Sorozatosan rendeztek tanácskozásokat a kisebbségi irodalmakról, a kisebbségi írók irodalmi díjakat, kitüntetések kaptak. A magyarországi publikációs lehetőségek felszaporodtak és természetesen a hazaiakhoz képest fel is értékelődtek. Aligha tagadható, hogy mindebben benne volt és benne van a változásoknak irányt adó politika, főként – természetesen – a művelődés- és irodalompolitika számítása megérdeke. Lassan, lépésről lépésre a kisebbségi irodalmak kezdetben szervezetiileg, majd strukturálisan is felszívódtak a régóta emlegetett, metaforikusan és nem metaforikusan, de igencsak parancsoló módon megfogalmazott egység — az ún. „egységes magyar irodalom” — képzelt vagy valóságos jelentéskörébe. A felszívódásnak csak egyik és nem is mindig legfontosabb megnyilvánulási formája az átköltözés, ami a vajdasági magyar irodalomban – a többségi nép háborúba torkolló „megtörténete” függvényében – szinte vándorlás-méretűre nőtt,

hanem az a nem egyszer hangsúlyozott, máskor hallgatólagos „híresztelés”, miszerint az írók és művek igazi affirmációja mégis inkább az egységes magyar irodalom mérték- és érvrendszerében ér valamit és nem a helyi, sokszor kétes erkölcsűnek vélt kisebbségi kritikában. Ezek a legtöbbször deklaratív és alig átgondolt érvelések, mert több bennük az érzelmi mint az értelmi tartalom, arra a különös jelenségre mutattak rá, és mutatnak rá nap mint nap, hogy a kisebbségi irodalmak körül fogyóban a levegő, mert egyre nyilvánvalóbban mutatkoznak meg életükben a kulturális hiányok, leginkább az irodalmi élet hiányosságai, a könyvkiadás viszonylagos nehézségei, a könyvterjesztés elsatnyulása, az olvasói érdeklődés csökkenése stb. Minek folytán egyre közvetlenebbül tárul fel az a tévhitnek is vehető, de tényekkel is alátámasztható megérzés, hogy a kisebbségi lét természete szerint hiányos lét, amiből nagyon könnyen levonható következtetés, hogy a kisebbségi irodalom vállalása és választása egyben a teljesség hiányának vállalása és választása is. Holott a kultúra, tudjuk, ha valóban kultúra és nemcsak látszat vagy tévedés, mindenképpen teljes kultúra és itt most nem föltétlenül fontos megmondani, mit is jelent a „teljes kultúra”, annyit azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a kultúrában érvényes teljesség-fogalom meghatározója nem az extenzív hanem az intenzív jelleg. A kultúra teljességét nem a terjedelem adja meg, bár kiterjedés nélkül nincs kultúra, hanem a megélés és a hatás ereje meg hőfoka. Vissza-visszatérő diagnózis, hogy a valóságos vagy álcázott rendszerváltások után a kisebbségi magyar irodalmaknak és kultúráknak egyre szűkebb az élettere, létezésük belső intenzitása kihűlőben, ezért nem kell azon túl sokat töprengeni, miért fordították ezek a kultúrák és irodalmak arcukat a nagy lehetőségeket, affirmációt és tiszteletet felajánló egyetemes magyar kultúra és irodalom felé, feladva néhány korábban evidenciaként kezelt gondolatot és érzést. Többek között azt a már-már közhelynek számító, Szentelekyt is, Herceg Jánost és másokat, vonzáskörében tartó elvet, miszerint minél inkább „kisebbségi” a magyar irodalom egy-egy része annál inkább tartozhat bele a magyar irodalom, amúgy igencsak homályos, racionálisan nehezen, emocionálisan viszont könnyedén meghatározható egyetemességbe.

Ha el is tekintünk az olyan nyilatkozatoktól, hogy nincs vajdasági – ergó nincs „kisebbségi” – magyar irodalom, csak magyar irodalom van, mert amit magyarul írnak a világ bármely pontján az természetesen magyar irodalom, mit kell ezzel oly sokat bajlódni... Mondom, ha el is tekintünk az ilyen nyilatkozatoktól, semmiképpen sem tehető félre az a megváltozott helyzetkép, amit a rendszerváltás óta a magyar irodalmi gondolkodás produkált, többek között a kisebbségi magyar irodalmak viszonylatában is. Másszóval az a körülmény, hogy minél szorosabbra fűződtek a szálak a kisebbségi magyar írók és a magyar irodalom intézményrendszere között, an-

nál élesebben merül fel az a kérdés, hogy van-e értelme továbbra is fenntartani és ápolni a kisebbségi magyar irodalmakat, vagy – a határok ún. átjárhatósága folytán – elég mostantól magyar irodalomról beszélni, megengedve, hogy ennek az irodalomnak, mint minden más nemzeti irodalomnak, vannak a központtól távoleső részei, területei is.

A rendszerváltás után eljutottunk hát a kisebbségi – köztük a vajdasági – magyar irodalom eddigi szótárának, és maguknak ezen irodalmaknak a széteséséhez? Ami e szétesés után még megmaradt kisebbségi irodalomnak már csupán árnyéka önmagának, provinciába veszett jelentéktelenség? Vajon valóban a kisebbségi irodalmak fogalmi jelentésvesztésének korát éljük, abból következően, hogy a magyar kultúra, és természetesen a magyar irodalom is egészében homogenizálódott és többé nem tarthatók fenn sem az irodalomtörténet, sem az irodalmi kritika és elmélet szótáraiban a kisebbségi irodalmakat megnevező terminusok?

Ezeknek a kérdéseknek mind kihívóbb formában való megjelenése teszi indokolttá a most kezdődő tanácskozás alapgondolatát. Természetesen nem azt kérdezzük, van-e létjogosultsága a kisebbségi irodalmaknak, hiszen – akárhogyan ítélünk is róluk – kisebbségi irodalmak vannak, és nemcsak azért mert sokat beszélnek róluk, hanem azt a kérdést tesszük fel, hogy a létező kisebbségi irodalmak milyen viszonylatokat alakítottak ki a modernitás kimúlóban lévő „nagy elbeszélései” és a posztmodern „kis elbeszélései” felé. Kérdésünket arra alapozzuk, hogy a többé-kevésbé átélt rendszerváltások – megkésve ugyan – a modernizáció folyamatait indították be a közép-európai társadalmakban és ezzel a kultúrát is a korábbtól eltérő léthelyzetbe hozták, minek folytán egy sor nem is oly régen evidenciaként kezelt meggondolás és értelmezés mellé tettek kérdőjelet.

Ezekre a kérdőjelekre az irodalmak, a művészetek, a kultúra spontán módon válaszol önismeretének megújításával vagy pozícióinak feladásával és ezáltal több lehetséges kiutat kínál fel, többek között az egységesbe való lemondó felszívódást, valamint a provinciálisba való bezárkózást és önvédelmet, holott az irodalom és kultúra új helyzete más – „európaibb” – lehetőségeket is magában foglal, csak hogy ad-e, adott-e a kisebbségi irodalmak megértése, az irodalmi kritika és az irodalmi teória szellemi, intellektuális impulzusokat e lehetőségek felmérésére, vagy megelégedett az amúgy előnyt és kényelmet biztosító felszívódással a homogenitás rezervátumába. Mert a minden áron való homogenizálás az igazi rezervátum és gettó nem annak kritikai, történeti és elméleti megértése, hogy amióta kisebbségi irodalmak vannak azóta illúzió a homogén magyar irodalom emlegetése...

BORI IMRE

NÉZETEK ÉS ELMÉLETEK A VAJDASÁGI IRODALOMRÓL

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Kevesen voltak írók, akiket az impériumváltozás otthon ért, kimagaslóan jelentős talán csak Csáth Géza, s ő volt, aki a történelemben történeteket tragikus módon reagálta le: az akkor még ideiglenesnek mondott magyar–jugoszláv határon öngyilkos lett. Az értelmiségiek egy jelentős része csomagolt és ment Magyarországra, és talán csak Szenteleky Kornél volt, aki akkor készült haza, felébredt szerb vonzalmainak is engedelmességre kicsit, felszámolva pesti egzisztenciáját. Akik itthon maradtak, tétozva bizonytalanságban éltek, irodalmi jövőjüket illetően minden bizonnyal, hiszen ami 1918 végéig, illetve 1919–1920-ban nem volt késéges, hogy magyar értelmiségiek és írók, most éppen az kérdőjeleződött meg. A józanabb szemlélet előtt tehát igen hamar kérdőjelek rajzolódtak fel: kik ők, hova tartoznak, milyen feladatok várnak rájuk az új, a szemük előtt szerveződő, s őket magából kirekesztő új és másfajta világban, amely elzárkózott előlük, idegennek, ellenséges, veszélyes *másnak* tekintette őket. A rezsimváltozás minden bizonytalan tényezőjét, fájdalmas kínját és szellemi görcseit kellett megélniök. Nyilván találtak volna kapaszkodót Magyarországon, ha azokban az években Magyarország konszolidált, biztos értékrenddel rendelkező állam, amely bátoríthatta volna éppen tőle elszakított fiait. De a forradalmak és az ellenforradalom, majd egy kis országgá vált világ a maga görcsei és megrázkódtatásai közepette élt, friss traumáival akkor próbálta meghatározni önmagát és helyét a világban. Trianon sokkja bénította a lehetséges gondolkodást és az eszmének igen kis mozgáskörében tette lehetővé azt, elsősorban a revízió vágyára összpontosítva az értelmiség, például egy Kosztolányi Dezső figyelmét is. Megszakadtak tehát a kapcsolatteremtési lehetőségek és magáramaradottság érzése uralkodott el a szívekben és agyakban. Jellemző, hogy egyetlen lényeges irodalmi kérdés fel nem me-

rült, s ha meg is szólalt valaki, az „egyedül vagyunk”, a „magunkra maradtunk” gondolatát meg nem kerülhette, és nemcsak közvetlenül 1918 után, hanem egy évtizeddel később sem.

Nemcsak a politika hozta impériumváltás sokkja bénította meg az öneszmélésre való és valló törekvések érvényrejtését, hanem a Jugoszláviába szakadtak öneszmélésre való képtelensége is odahatott, hogy a gondolatok nem mutattak irányt a magyar szellemi élettel a kapcsolatok kényszerű megszakadása után. A magyar emigráció szinte predesztinálva volt, hogy a magyar irodalomban bekövetkezett új helyzetről gondolkodjon, s új koordinátákat keressen az irányukat veszítettek számára. Az emigráció szerepe megnőtt mind Erdélyben, mind a Felvidéken, különösképpen pedig nálunk, elannyira, hogy „új szellemi vérátömlesztésről” is lehetett beszélni.

Elsőként Jászi Oszkár (a dolgozathoz mellékelve közöljük!) nevét kell említenünk, aki 1922 januárjában elmélkedett a magyar kultúra decentralizációjának a kérdéséről. Figyelmünket Németh Ferenc irányította erre a Jászi-írásra, amelyet akár profétikusnak is nevezhetünk. A Becskereken a Fáklya című „heti folyóiratban”, amelynek célkitűzése volt az „emelkedett irányú magyar irodalom” közlése, látott napvilágot Jászi Oszkár cikke. A lapot „Somfai János, a Becskereken tizenötévi ittműködése alatt jól ismert neves író és újságíró szerkesztette”. Ha világunkban valahol meg lehetett nyerni az emigrációba szorult Jászi Oszkár közreműködését, akkor az éppen Becskereken volt – részben Somfai János révén, de méginkább az akkor már hazaköltöző Farkas Geiza garanciáival, hiszen a Huszadik Század körül csoportosult szociológusok közé tartozott és éppen Jászi Oszkárt tartotta vezérének.

Jászi Oszkár Bécsben, 1922 januárjában keltezte a Fáklya számára írott **A magyar kultúra decentralizációja** (a dolgozat után függelékként közöljük!) című írását, amit programírásának kell tartanunk, s mint ilyent egyúttal kivételesnek is, hiszen megfigyeléseit, pontosabban: téziseit a következő évtizedek fogják majd igazolni.

Ami nyomban szembeötlő, hogy a tragikus helyzet feletti siránkozás ellenében a kikövetkeztethető biztató mozzanatokot kutatja és a magyar kultúra kényszerű decentralizációjában ezeket fedezze fel, mintegy a dédelgett revízió eszméjével szegezve szembe, egyúttal azt is feltételezve, hogy a nemzeti eszmének kidolgozható egy polgári radikális variánsa is. Elöljáróban még csak annyit, hogy Jászi Oszkár szövegében már megmutatkozik, hogy látszólag szembenáll a múlt egységes Magyarországával, hiszen akkor már a Monarchia felbomlásának kérdésével foglalkozott. S ez az ellenséges látszat az elmúlt évtizedekben a magyarellenesség vádját is előcsalja a decentralizáció hirdetőinek bírálataként.

Jászi Oszkár, a Monarchia nagy kritikusa, bevezető mondatában a következőképpen rezonált:

„Bármily fájdalmas legyen is a magyarság mai helyzete, mely államisága egységét elveszítve, vagy – mint az utódállamokban uralkodó nemzetből nemzetiség sorsára jutott: mégis vannak az új helyzetnek olyan vonatkozásai is, amelyek reményteljes jelekként intenek a jövőbe.”

S nyomban a legreményteljesebbnek vélt jegyet mutatja fel: a magyar kultúra decentralizációjának eszméjét. Ennek kell – szerinte – felváltania a „Budapest járszalagán keringő” „kávéházi jargon”-ját. Egyetlen bekezdésben vázolja fel, hogyan gátolta meg a központosuló kultúrélet a „speciális, helyi, regionális egység” tudatának a kialakulását: „A mesterséges, mechanikus, egybeolvasztani és asszimilálni akaró egységes gépezete megfojtott minden igazi népies autonóm mozgalmat.” S a következménye mindennek? „A perifériák magyarsága elrestült, passzívvá, önteltté és elbizakodottá lett”. Ironikusan zárva erről a témáról a fejtegetését, ezt írta: „Mint uralkodó nemzet természetesnek találta, hogy a hegemonia sültgalambként állami tálakon szervírozassék reggelijéhez”. Ez a helyzet változott meg 1918 után: az „uralkodó nemzetből küzdő nemzetiség lett”, s az a feladata, hogy az „elszakadt magyarságnak meg kell tanulnia a saját fejével gondolkodni, okosan számolni speciális viszonyaival s megalkotni az új magyar kultúrát, amelyre valóban szükség van”, következésképpen az „elszakadt magyarság szellemi élete nem lesz többé a budapesti melegházi palánták kiültetése, hanem a maga szűkebb hazája, regionális élete helyi viszonyaiból fog organikususan felépülni”.

Igazi nívuma Jászi Oszkár felfogásának nem csupán a szükségszerű regionális autonómia gondolatának a megfogalmazása, hanem egy új egység ideálképeinek a felvázolása is. Jászi Oszkár ezt „hasznos és termékeny kooperációnak” nevezi, s szerinte ilyen módon az „egymásrautaltság” 1000 éven át működő tudata fog diadalmaskodni az újonnan meghúzott országhatárok felett: „Mihelyt az igazi konszolidáció s a békés megértés helyreállt, elérkezik az az idő, hogy a szlovenszkói, a ruszinszkói, az erdélyi, a vajdasági stb. magyarság nemzet-kulturális szolidaritásának szálait az anyaország magyar kultúrájával újra megszöje.” Akkor majd a „magyar kultúra ősi egysége egy magasabb és fejlettebb fokon (fog) felújodni”!

Egyértelmű nemmel kell felelni arra a kérdésre, hogy maradt-e nyoma Jászi Oszkár Bécsben keltezett levelének idehaza. Az ugyanezekben az években fellángoló irodalmi viták nem hivatkoznak az állításaira, s a gondolkodás sem jut el minden esetben a felismerés Jászi Oszkár elérte fokára.

Éppen harminc évvel ezelőtt A jugoszláviai magyar irodalom története című könyvem nyitófejezeteiben próbáltam összegezni azt a vitasorozatot, amely 1922 karácsonyán kezdődött Haraszti Sándor és Szenteleky Kornél között és ideiglenesen nyugvópontjára 1927–1928-ban jutott a Szenteleky Kornél és Dettre János között történt „levélváltásban”. Szekértáborok for-

málódtak elvek és eszmék körül, amelyek mind a vajdasági magyar irodalom létezésére mondtak igent vagy nemet, létjogosultságát kérdőjelezve meg, hiszen azt hirdették Gagyí Jenővel, hogy „a Vajdaságnak nincsenek írói, nincsen irodalmi élete”. A tekintélynek számító Milkó Izidor pedig a következőképpen érvelt: „Nem jobb-e megelégedni, ha nyelvünk kultuszával (amit szláv testvéreink se vesznek tőlünk zokon) olyan magyar írásokat iparkodunk produkálni, aminők tellenek tőlünk? Mondjuk meg szerényen: amik tellenek a szerény tehetségüinktől?... nekem éppoly kevésbé volt... az az ambícióm, hogy vajdasági író legyek, s mindig megelégedtem azzal, ha olyan magyar írónak tartanak, aki itt él, a tejjel-mézszel folyó, de félreértésekkel és belemagyarázásokkal kövezett területen...”

Dettre János gondolkodásának jellegzetes evolúcióját figyelhetjük meg. 1924-ben A kisebbségi magyar irodalom című cikkében mintha Jászi Oszkár nézetét visszhangozná, amikor a „rég Magyarországra darabokra válása” nyomán nemcsak a megváltozott politikai határokat emlegeti fel, hanem az utódállamok magyarságában a differenciákat erősítette fel. „Megmaradt és megmarad a nyelvnek s a kultúra tradícióinak közössége, de lelki élet materiája, tartalma merőben megváltozott”. A „minden Egész eltörött” látványát rajzolta fel, mondván, hogy az elszakított magyarok útja nemcsak a magyarországi magyarság útjától vált el, hanem az „elszakadt magyarság egymástól is elszakadt”. A cikk végén ismét Jászi Oszkár gondolatához hasonló nézetet fogalmazott meg: „minden elkülönülés, minden szétválás gazdagodást jelent”, s a „magyarság szétszakadása gazdaggá fogja tenni a magyar irodalmat”.

Megírja az **Amnesztia vagy statárium** (A „vajdasági magyar irodalom” kérdéséhez) című polemikus cikkét 1927 januárjában, hogy hozzájáruljon a „jogos önérzet és a jogos irodalmi kritika összehétközéséhez”, mert úgy látja, a magyarországi írók a Vajdaságról „vagy egészen hallgatnak – s ez a jobbik eset –, vagy vigasztalanul lesújtó ítéletet mondanak”, nem kapják meg a „de facto, de még a de jure elismerést sem”. A „vajdaságinak” mondható nézeteket Dettre János, a vajdaságiságot tagadókat pedig Szenteleky Kornél képviselte a **Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról** című cikkében, elutasítva, hogy őt vajdasági írónak minősítsék. Ez a tézis áll szemben a Dettre János hirdette követelménnyel, nevezetesen azzal, hogy a „vajdasági író első kötelessége, hogy vajdasági legyen”, mert a vajdasági irodalomnak legnagyobb baja, szerinte, hogy „nem vajdasági”!

Az eszmélkedés első köre ezzel az eszme-csörtével zárult, a kérdés azonban tovább is foglalkoztatta az elméket. Szenteleky Kornélt is, aki egy évvel később már **Magyar gyarmatok** címmel értekezik és tesz szenvedélyes vallomást a vajdaságiság mellett! Forrása jellegzetesen emigrációs védjegyű: a Csehszlovákiába emigrált Barta Lajos a Nyugatban értekezett

1927 második felében ilyen cím alatt, s ejti Szenteleky Kornélt is gondolkodóba a vajdasági irodalom helyének és karakterének természetéről. Tanulságosak lehettek Barta Lajos elvont fogalmi szótárú fejtegetései, amelyek közül nem egyet már Jászi Oszkár írásából hallhatott volna vissza. Mivel a „szellemileg túlcentralizált Magyarország egyfejű és százfarkú ország” volt, az a helyzet állt elő, hogy – mint Barta Lajos írta – „a Szellem minden intézményessége ott maradt az egyetlen fejen: Budapesten, és a levágott rész minden intézményesség nélkül állt”, ebből kifolyólag nehezen tudott életjelt adni magáról. Barta szerint a magyar vidék Budapesttől 30 kilométerre kezdődött, arra volt beállítva, hogy „egyetlen központnak, Budapestnek adjon el mindent”, ugyanakkor „szüntelenül felvegye, amit Pest szállított neki”. Mindennek ellenére a „magyar népdaraboknak” mégis önmagukon belül kellett magukat szellemileg megoldaniuk”. Nemcsak Szenteleky Kornél igazolta vissza Barta Lajos felismeréseinek termékenyítő voltát, manapság is visszaigazolását találni, amikor például a kolozsvári Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság megalapításáról esik szó. Az a felismerés hozta létre – olvassuk –, „hogy az új történelmi helyzetben az erdélyi magyarságnak saját erejéből kell megteremtenie a megmaradás anyagi és szellemi feltételeit: folyóiratok, tankönyvek, szépirodalmi művek kiadását”. (Beke György: **Zászlós Kolozsvár**. Kortárs, 1998, 1., 84. old.) Szenteleky Kornél a kisebbségi magyar irodalmakhoz való viszonyulást minősítve „patópálos közönyről”, „ősi, úri nemtörődömségről”, s mi több, „turáni tunyaságról” beszélt, s felvetette a kérdést: „Vajon a kisebbségi sors-e a keserűbb, avagy a gyarmati”, hiszen a kisebbségi irodalmakat gyarmati sorsúaknak mondta Barta Lajos nyomán. Majd leszögezte: „A valóság mindenestre az, hogy minden népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karonfogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövőendő élet első bizonyos és boldog szívverése.”

Ezzel a Szenteleky-írással egy tíz esztendőes eszmélkedésfolyamat jutott el végpontjához, mert 1933 júliusában a Havas Emillel kirobbant vitája a „helyi színekről”, illetve a „vicinális irodalomról” már esztétikai szférákat is érint. De alig két-három hónap múlva Németh László már Szirmai Károlynak írja meg (nem nyilvánosságra szánt levelében) a vajdasági irodalomról a gondolatait, immár konkrétan Szirmai Károly novelláskönyvének ürügyén:

„Mi a véleményem a könyvről? Azon kell kezdenem, mi a véleményem a vajdasági irodalomról? Külön sorsoknak külön irodalom kell, s a Vajdaság egy darab elszakadt magyar sors, amelynek meg kell találnia a maga teljes garnitúra íróját – ha nem is állíthat minden helyre elsőrangú erőt. (Vala-

mivel magasabb fokon ez az egész magyar irodalom s minden kis irodalom helyzete s létjoga.)”

Kérdés, Szirmai Károly a neki címzett tanácsot ismertette-e íróbarátai-val? Nyomat nem látni, legfeljebb Herceg János **Cél és vallomás** című, a Kalangya 1938 októberi számában megjelent tanulmányában szólalnak meg a kérdések, amelyeket Németh László oly meggyőzően summázott levelében, hiszen, miként Utasi Csaba interpretálta a Kalangyáról írt monográfiájában, Herceg ebben a szövegében „egy merőben önerejére támaszkodó és önerejéből fejlődő irodalom megteremtését sürgette”, s olyan „művekre koncentrált, amelyekben a regionális elemek magas rendű művészetté szerveződnek”.

Azután évtizedeken át a gondolkodásban hiátus állt be – a háború utáni évek mintha örökre levetették volna napirendről ezeket a kisebbségi irodalmpolitikai veretű, irodalmunk lényeges kérdéseit taglaló gondolatokat. Más természetű célkitűzések kerültek előtérbe – előbb a szocialista realizmus, majd a modernista koncepciók uralkodtak el egészen az 1960-as évek második feléig, amikor az éppen a most ismertetett nézetek felfedezésével, összegyűjtésükkel a vajdasági magyar irodalom eszmei alapjainak kirajzolása lett időszerű. Akkoriban próbáltuk tisztázni kötődéseit, s nemcsak nálunk, hanem a többi magyar irodalomban is, s ekkor vált lehetővé az első irodalomtörténeti összefoglaló megírása – nálunk és Erdélyben el is készültek ezek!

Nyugvópontjukra nem jutottak azonban irodalmunk égető kérdései – a kisebbségi politika felől érték támadások azt a modellt, amelyet az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején munkáltunk ki. Új terminológia került forgalomba, így a *közösségi sorskérdések*, az *önazonosságtudat*, az *értelmiség árulása* (ebben az írók árulásának a gondolata). Amit Sziveri János 1988-ban úgy mondott, hogy a „jugoszláviai magyar irodalom mint önálló egység nem létezik – de létezik mint a magyar irodalom szerves része”, ezt átvéve Vajda Gábor azokat emlegeti Szeli István könyvéről írott recenziójában, „akik még mindig a tájunk szellemi önfejlődésének illúziójában ringatják magukat” (Szabad Hét Nap, 1996. VII. 4.). A politika felől való közelítésnek Vajda Gábor megírta irodalomtörténeti kézikönyvét is. Ezek a nézetek hathatós támogatást és tapsot kaptak külföldön – most már nem az egyetemes, hanem az egységes magyar irodalom képletét tartva kívánatosnak. Nem tartom feladatommak, hogy itt és most ezeknek az egy húr-on pendülő teóriáknak alakulási görbét megrajzoljam és eszmerendszere kritikáját elvégezzem. De ha szabad Pomogáts Béla 1997 szeptemberében kifejtett felfogására hivatkoznom (**A magyar kultúra tartományai és a jövő**), akkor azt kell mondanom, hogy az irodalmi nézetek felülkerekedtek a politikai érdekűsége: Jászi Oszkár nézetei közelebb állnak Pomogáts Bé-

láéhoz, mint a rá is hivatkozó, a kisebbségi-nemzetiségi irodalmunk létét tagadók nézetei. Ezt olvashatjuk:

„A magyar kultúra (irodalom) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett, az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is a magyar nemzeti kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságtudatuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját kultúrájukat.”

S tovább:

„A kisebbségi sorsba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az »anyaországi«, illetve »egyetemes« magyar irodalom általános áramlataival.”

S hogy legalább érintsük konferenciánk vezéreszméjét is, amit az értekező címe hirdet, még egy passzust idézek Pomogáts Béla írásából, hogy ne mi dicsérjük és jellemezzük magunkat:

„A regionális hagyományoknak azóta is igen nagy szerepük van a kisebbségi magyar irodalmak önismeretében és kulturális stratégiájuk alakításában... a vajdasági irodalom sem szabadulhat attól az avantgárd hagyománytól, amelyet az Új Symposion mozgalma kezdeményezett egy olyan korszakban, midőn a modern művészeti eljárások és eredmények számára Belgrád nagyobb szabadságot adott, mint Budapest.”

Több megszívlelendő megállapítást is idézhetném Pomogáts Bélának, ám végezetül csupán arra a megfigyelésre hivatkozom, hogy az 1918 után bekövetkezett széttagoaltságnak a kényszere folytán a magyar irodalom, s mi több, a magyar nemzeti tudat „szerkezetének is át kellett alakulnia”. Nos, ez az, amiről talán a legkevesebb információnk van!

Függelék

A magyar kultúra decentralizációja

A „Fáklya” számára írta: Jászi Oszkár.

Wien, 1922 január.

Bármily fájdalmas legyen is a magyarság mai helyzete, mely államisága egységét elveszítette, vagy – mint az utódállamokban – uralkodó nemzetből nemzetiség sorsára jutott: mégis vannak az új helyzetnek olyan vonatkozásai is, melyek reményteljes jelekként intenek a jövőbe.

Ezen jelek között egyike a legfigyelemreméltóbbnak a magyar kultúra decentralizációja. A múltban minden szellemi élet Budapesten összpön-

tosult. A vidék – és különösen a periféria – leszokott minden önálló gondolkozásról, akcióról vagy megmozdulásról. Minden Budapest járszalagán keringett. Ami látszólagos önálló kulturális szervezkedés történt: az is voltakép a Budapest eszméit, ideológiáját, sablonjait, rutinját képviselte. Magyarország számos, földrajzban, etnikumban és kultúrában oly változatos és heterogén vidéke sosem ébredt speciális helyi, *regionális* egysége tudatára. A mesterséges, mechanikai, egybeolvasztani és asszimilálni akaró egység gépezete megfojtott minden igazi, népies autonóm mozgalmat. Budapest kávéházi *jargon*-a kezdte az egész országot elborítani. Ennek természetes következményeként a perifériák magyarsága elrestült: passzívvá, önteltté és elbizakodottá lett. Mint „uralkodó nemzet” természetesnek találta, hogy a hegemonia sült galambként állami talakon szervírozassék reggeli-jéhez.

Nos, Magyarország kegyetlen amputációja óta ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A magyar uralkodó nemzetből küzdő nemzetiségi lett, melynek lépésről-lépésre kell kivívnia egyenrangú helyzetét új államiságában, lépésről-lépésre kell nyelvi, kulturális, nemzeti jogait biztosítani. Az elszakadt magyarságnak meg kell tanulnia a saját fejével gondolkodni, okosan számolni speciális viszonyaival s megalkotni azt az új magyar kultúrát, amelyre valóban szüksége van...

S tényleg azt látjuk, hogy a tompa kétségbeesés és fejvesztettség első hónapjai után a magyarság valóban kezd erre az útra lépni. Az utódállamok mindegyikében komoly magyar napilapok és szemlék alakulnak, aminőket nem ismert az egységes magyar állam nemzetiségi perifériája. *Sub pondere crescit palma*. A magyarság is a megnehezült létért való küzdelem hatása alatt fokozottabb mértékben fogja kifejleszteni szellemi önállóságát és kultúrájának jó és nemes vonásait. Az elszakadt magyarság szellemi élete nem lesz többé a budapesti meglegházi palánták kiültetése, hanem a maga szűkebb hazája, regionális élete helyi viszonyaiból fog organikusan felépülni.

Természetesen ezek az új magyar kultúrgócponatok nem élhetnek tartósan egymástól és az anyakultúrától izoláltan, hanem előbb-utóbb hasznos és termékeny kooperációba fognak kerülni egymással. Ma persze ez még lehetetlen, mert a kölcsönös bizalmatlanság szelleme él a nemzetekben. Ámde a demokrácia, a gazdasági élet és a kultúra újraéledése ismét sorsközösségbe fogja hozni azokat a népeket, akik egy évezreden át egymásra voltak utalva. Az új állami határok mitsem változtatnak az egymásrautaltságnak ezen a természettörvényén. Mihelyt az igazi konszolidáció s a békés megértés helyreállt, elérkezik az az idő, hogy a szlovenszkói, a ruszinszkói, az erdélyi, a vajdasági stb. magyarság nemzet-kulturális szolidaritásának szálait az anyaország magyar kultúrájával újra megszöjje.

És ekkor a magyar kultúra ősi egysége egy magasabb és fejlettebb fokra fog felújódni. Ez a kultúregység nem lesz többé Budapest diktatúrája a

vidék és a periféria magyarsága felett, hanem önálló, életképes, speciális, a saját talajukból nőtt helyi kultúrgócpontra szabad és egyenrangú versenye és cseréje a kultúrmagyarság közös érdekei fejlesztésére.

Vajha ennek az új, a részt és az egészt egyaránt szolgáló magyar kultúrának életképes tüzhelye támadna a „Fáklya” hasábjain is. (FÁKLYA, Nagybecskerek, 1922. I. 28. Szerkeszti: Somfai János. I. évf. 1. szám 4–5. l.)

VIEWS AND THEORIES ON VOJVODINEAN HUNGARIAN LITERATURE

Imre Bori

This paper surveys the views and theories at the time of the establishment of Hungarian literature of Bácska and Bánát once these regions were detached from Hungary as a result of the rectification of frontiers after the First World War. With regard to this the author argues the question and gives his opinion about whether one can speak about Vojvodinean Hungarian literature and whether it is justified to stress the independence of Hungarian literature in this region.

CS. GYIMESI ÉVA

(POSZT)MODERNITÁS (?) AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN

Hipotézis

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Konferenciánkra készülődve nemrégiben a fenti címen szerveztem egy kis kerekasztalt¹, mert úgy éreztem, saját mondanivalóm érlelődése érdekében szükségem van a hazai közegben kezdődő előzetes eszmecserékre, annál is inkább, mert a kijelölt témára vonatkozólag nagyon sok nyitott kérdést véltem felfedezni. A kerekasztalra szóló meghívóban már a beszélgetés címében is jeleztem: kétségeim vannak afelől, hogy Erdély magyar irodalomtörténetében lehet-e modernitásról beszélni, nem úgy áll-e inkább a dolog, hogy egy premodern irodalmi kánonból közvetlenül a posztba léptünk át? A kazettán rögzített hozzászólásokat hallgatva² újabb problémák is megfogalmazódtak bennem, s ezért most nem tehetek mást, mint hogy kérdések formájában közvetítem saját mondanivalómat és kolozsvári beszélgető partnereim reflexióinak egy részét. Jeleznem kell, hogy amit a továbbiakban előadok, valószínűleg nem lesz több, mint megvitatásra váró hipotézis.

Modernitás a történelemben és az irodalomban (?)

Jóllehet központi témánk, a modernitás, mindannyiunkat elsősorban irodalomtörténeti összefüggésekben érdekel, úgy vélem, mégsem lehet megkerülni a modernitás történelemfilozófiai vonatkozásait. Nem csupán azért látom szükségét e probléma felvetésének, hogy világosan elkülönítsük egymástól a fogalom többféle értelmezési lehetőségét, hanem azért is, mert véleményem szerint a kelet-európai modern szellemiség alakulásának történeti feltételei döntően meghatározták az irodalmi modernitás kibontakozásának mértékét és minőségét is.

A modernitás mint eszme- és mentalitástörténeti jelenség világtörténeti léptékben a szekularizációval, s azon belül a felvilágosodással kezdődik, amikor az istenközpontú világszemléletet és értékrendet felváltja az emberközpontú világkép, amelynek centruma az emberi képességek esszenciáját összefoglaló (nagybetűs) Ember, s amikor az emberiség történetének vallásos-eszkatológiai elfogása háttérbe szorul egy evilági célelvűség, az Ész uralmát megvalósító tökéletes társadalom eszményével szemben. Azóta – hipotézisem szerint – a teleologikus, fejlődéselvű történelemfilozófiai gondolkodás további szakaszai a következők: a romantikában alakul ki az a nemzetközpontú értékrend, melynek történelemfilozófiai megfelelője az a felfogás, miszerint a történelem célja a Nemzet kibontakozása. Véleményem szerint ez a felfogás mindmáig erősen él, különösen itt, Kelet-Európában, s leginkább kisebbségi körülmények között. Persze, a jelenség sokkal bonyolultabbnak látszik annál, hogy meg ne jegyezzem: megállapításom bizonyára nagyon is vitatható. De menjünk tovább: a 19. században alakul ki az a – marxista gyökerű – gondolkodásmód, mely egy Osztályt állít a Kelet-Európában viszonylag hosszú ideig uralkodó értékrend középpontjába, s ennek megfelelően a történelem céljaként ennek az osztálynak az uralomra jutását képzei el. Mindezen teleologikus utópiák mai betetőzése pedig egy olyan koncepció, mely – legalábbis a mi térségünkben – az egységesülés eurocentrikus tendenciáját véli evilági boldogulásunk zálogának.

E ciklikusan alakuló, és jellegükben hasonló (mert kollektivistá) értékrenddel párhuzamosan az európai szellemiség alakulásában megfigyelhető az individuumközpontú értékrend hagyományának erősödése is, mely – elsősorban a polgárosodás mértékének függvényében – különböző fejlettségi szinteket ért el Európa nyugati és keleti régióiban. És itt, úgy érzem, ezen a ponton lehet feltenni a kérdést: Vajon a művészetekben és így az irodalomban is megjelenő modernitás jelenségeit meg tudjuk-e érteni a történelemfilozófiai, értékszemléletbeli háttér megértése nélkül? Vajon a kelet-európai és ezen belül a magyar irodalmi modernitás értelmezhető-e a polgárosodás mértékétől, s a történelmi-társadalmi összefüggések sajátosságaitól elvonatkoztatva?

Modernitás (?) a magyar irodalomban

Hipotézisem szerint a modernitás alakzatai Nyugaton és Keleten nagyon is különböző szinteken kristályosodtak ki. Bibó magyar történelemszemléletére is támaszkodva feltételezem, hogy a magyar irodalmi konzervativizmus mindmáig élő premodern értékrendje nem maradhatott volna oly meghatározó erejű, ha egészséges polgárosodás ment volna itt végbe, ha a személyiségközpontú értékrendet nem nyomta volna el minduntalan a kol-

lektivista értékrendek nemzet-, majd később osztályközpontú változata. Véleményem szerint ugyanis történelmi-társadalmi okokkal magyarázható, hogy az irodalmi modernitás valójában nem bontakozhatott ki szabadon a magyar s főként a kisebbségi magyar irodalmakban. Egy olyan mentalitás közegellenállásába ütközött, mely a Közösség (kollektivista) értékrendjét folytonosan a személyes szabadság és méltóság, az eredeti, újító kreativitás fölé rendelte, s ezzel beszűkítette a művészi-írói életforma szereplehetőségeit. A történelmi-társadalmi feltételek sajátos alakulása magyarázza talán, hogy az uralkodó írói szerepmóddal nálunk lényegében a romantika óta változatlan: a képviselői szerep kánonja – különösen iskolai tankönyveinkben – Toldy Ferenc óta él és hat. Eszerint az írónak mindig az éppen aktuális történelmi-közösségi (nemzeti vagy osztályelvű) eszmények, célok szolgálatában kell állnia.

Ha a modernitás mindenekelőtt az autonóm értékalkotó író-szerepet jelenti, akkor megkockáztathatom a kérdést, vajon milyen léptékben beszélhetünk modernitásról a magyar irodalomban, ahol az írói szabadság az ideológiákkal szemben mindig is valamiféle isteni kegyelem ajándéka vagy pedig megszenvedett személyes dráma volt?

Másfelől, ha a Nyugat-nemzedékeknek köszönhetően mégiscsak létrejött a modern magyar irodalom, hiszen főként a lírában tagadhatatlanul nagy értékek születtek, vajon kialakult-e irodalmunk ezen értékeinek valóban modern olvasta? Mert az említett kerekasztalon megfogalmazódott az a – véleményem szerint jogos – feltevés, hogy a modernitás nem csupán sajátos szerző- és műközpontú szemléletmód, hanem olvasási-értelmezési stratégia kérdése is. Következésképpen ugyanazt a művet elvileg lehet modern, pre- és posztmodern olvasatban is interpretálni.

Modernitás az erdélyi magyar irodalomban

Láng Zsolt esszékötetéből idézek: „1918 körül a világirodalom épp egy nagy paradigmaváltáson megy keresztül. Heidegger Hölderlinről megfogalmazott híres mondatát némiképp módosítva: az irodalom a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá. Az ember a nyelv által azonosítja önmagát, az emberi létezés valójában a nyelv által történt létezés. Világom határai, nyelvem határai, mondja a szintűgy híres Wittgenstein-passzus.

De 1918 körül a magyar irodalom még az imént vázolt lemaradás nyűgeivel és ballasztjaival a romantika sávjában ügetett. A nyelv nem volt tehát készen, védtelen volt, és nézetem szerint az Erdély elszakadása fakasztotta itteni ideológiák ezért nyerhettek sebtében teret, juthattak simán uralomra. A politikai hatalom, az ideológia a nyelven keresztül érvényesíti

magát és akaratát. Nemigen volt mit tenni: minden alternatíva nyelvi alternatívát jelent, és hát „nem volt másik” nyelv. Képes lett volna vajon bármely ideológia akkora térhódításra, ha Joyce Erdélyben, magyarul írja meg az *Ulysses*?”³ Említett kerekasztalunkon veti fel Láng Zsolt, hogy nyelvújításra lett volna szükség Erdélyben ahhoz, hogy az irodalom elkerülje azokat az ideológiai csapdákat, amelyek Trianon után fenyegették. A romantika idejében összefonódott nemzeti történelem és irodalmi tradíció a modernség korában sem választódott szét egymástól, és ez az összefonódás különösen jellemző a kisebbségi helyzetben. A Nyugat, ezen belül különösen Babits hagyományszemléletét Erdélyben senki sem asszimilálta és képviselte olyan mértékben, hogy az ellensúlyozni tudta volna a romantikus műltszemlélet örökségét. A transzilvanizmus mint kollektivistá ideológia, melynek Erdélyben szinte kivétel nélkül minden magyar író elkötelezte magát, nem kedvezett az öntörvényű, újító értékalkotásnak, új nyelv, új hagyomány kialakulásának.

Gyakran emlegetik az erdélyi irodalom kapcsán az ún. Ady-kultuszt, mely akkoriban az anyaországi kritikával szemben egy sokkal értőbb Ady-recepció ígéretét hordozta. De az irodalom intézményrendszere és maga az irodalom véleményem szerint is premodern sajátosságokat hordoz.

Például páratlan anakronizmusnak látszik az első világháború utáni Európában az a mód, ahogyan az írók legfőbb kiadói fóruma, az Erdélyi Szépmíves Céh (1926-ban alapították), megszerveződött. A korabeli polgári társadalmakban már világosan válnak szét egymástól a könyvkiadás intézményének elemei, láncszemei: a személy, avagy cég, mely finanszírozza, maga a kiadói személyzet a szerkesztőtől a korrektorig, és a nyomdai struktúra a tördelőtől a nyomdászig. Nos, az Erdélyi Szépmíves Céhben ugyanazon személyek, maguk az írók, játszanak el minden szerepet a befektetőtől (Bánffy Miklóstól és a kisérszvényes íróktól) kezdve a könyvkötőig. Gondoljunk Kós Károlyra, aki a betűket, a grafikát is maga rajzolta meg. Az író számára itt nem adatott meg az az egyébként természetes kiváltság, hogy az íráson kívül ne foglalkozzék mással. Sőt: maguk az írók hozzák létre azt az ideológiai erőteret, a transzilvanizmust, mely azóta is a képviselési elvű irodalom-eszmény 20. századi erdélyi változata a maga szűkkeblű kánonjával, s melyet azonnal felkap és felerősít a trianoni traumát átérző anyaországi recepció. Később, amikor megszűnik az Erdélyi Szépmíves Céh anyagi függetlensége, lényegében a 30-as évek elejétől, már budapesti nagy kiadók diktálják az elvárásokat az anyaországi átlagolvasók Erdély-nosztalgiáját kielégítendő.

A műltorientált szemlélet, a történelmi regények divatja, a premodern kánonok követése jellemzi az I. világháború utáni erdélyi magyar irodalmat. Volt ugyan egy időszak a szocializmusban, amikor szívesen ecsetelték a ro-

mániai magyar avantgárd szerepét a két világháború között. Említett kerekasztalunkon azonban maga Kántor Lajos ítéli jelentéktelennek az ide besorolható írókat és műveket. Ma már az is közismert, bár még nem írta meg senki, hogy Kós Károlyék éles ellentétben álltak a Nyugattal, kölcsönösek voltak az averziók. Az erdélyiekkel szembeni ideológiai elfogultságnak tulajdonítható, hogy az ottani lírikusok megítélésében mekkora tévedéseket követtek el az anyaországi irodalom akkori exponensei, még az a Babits is, aki 1935-ben először sürgeti az erdélyi irodalom szigorúbb kritikájának bevezetését, mert észreveszi, mennyire árt a színvonalnak a „védekező kollektivitás” reflexe, mely minden kritikát támadásnak minősít.⁴ Nos, ugyanez a Babits Reményiket tartja a legnagyobbak az erdélyi lírikusok közül, s neki ítéli meg az 1940-es Baumgarten-díjat. Vagy ott van Németh László, aki Ady után Gellért Sándort tekinti a legnagyobb magyar költőnek...

Egészen érdekes, teljesen nyitott jelenség Tamási Áron munkássága, akiről több monográfia is született ugyan, de tudomásom szerint az ő prózájának természetét, minőségét senki sem vetette egybe komolyan a kortárs magyar és világirodalom értékeivel. A modernségére vonatkozó állításokat nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül, nem tekinthetjük egyértelműen bizonyítottaknak. Az általa is képviselt erdélyi posztromantika egy ideig divatos lehetett, s a kánon még ma is nagy epikusként könyveli el. De vitatható, hogy ez a kánon a modernitás kánonja-e.

S vajon nem tekinthető-e relevánsnak, mennyire periférikusnak látszó jelenség maradt mindmáig az a Karácsony Benő, akinek regényei minden kiadásban maradéktalanul elfogynak, csak éppen az irodalomtörténészek nem tudták még megnyugtatóan helyretenni? Tóth Zsolt monográfiájának érdeme, hogy figyelmeztet Karácsony prózájának felfedezetlen korszerűségére. **A Napos oldal, A megnyugvás ösvényein** írója – bár mindvégig tagja a helikoni írói közösségnek – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint sohasem szólal meg a találkozók azon kívül, hogy polgári foglalkozásánál fogva jogi-jegyzői szolgáltatásait igénybe veszik: ő fogalmazza például a szabályzatokat. Regényeinek polgári, ha úgy tetszik, individuumközpontú értékrendjét a hivatalos erdélyi irodalmi kánon mindmáig kiveti magából. Márpedig, ha van modernitás az erdélyi magyar irodalom történetében, az nem írható le Karácsony Benő jelentőségének újraértelmezése-értékelése nélkül.

Kerekasztalunkon Visky András tárgyalta részletesen, hogy Harag György rendezési koncepciója és technikái nélkül nem válhatott volna sikeressé Sütő András drámasorozata sem, mert egyébként, véli Visky, e színdarabok dramaturgiája premodern jegyeket hordoz.

(Poszt)modernitás (?) az erdélyi magyar irodalomban?

Jellemzőnek tartom, hogy a fenti eretnek gondolatok egy része olyanoktól származik, akiket ma az erdélyi posztmodernbe sorolnak, mint Láng Zsolt és Visky András. Lehetséges, hogy Erdélyben a modernitás kibontakozása nélkül következett volna be a posztmodern szemléletmód és nyelv térhódítása?

Irodalomtörténészként megfontolandónak tartom azt a feltevést, hogy Erdélyben megkésve érték be a modernitás irodalmának értékei. Talán az egy Méliusz Józsefet kivéve, akinek életművéről Borcsa János most írja a monográfiát, s aki többé-kevésbé szinkronban volt az európai modernitással, nálunk csupán az első Forrás-nemzedék fellépése (ötvenes évek vége hatvanas évek eleje) óta lehet beszélni az irodalmi moderniségről. Ismeretes ugyanis, hogy a második világháború után a pártirányítású irodalompolitika – főként Gaál Gábort használva eszközülni – hogyan „olvasta újra” és cenzúrázta meg a magyar irodalmi hagyományt, s hogyan ítélkezett olyan kortársak fölött, akiknek műveiben a modernség „polgári csökevényeit”, az individualizmust vélte felfedezni.

Csupán a hatvanas évek végétől szabadult fel úgy-ahogy a légkör a modernitás jegyében alkotó művészek számára. Ezek sorában a költők közül Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos, a prózaírók közül talán Bodor Ádám és Szilágyi István a legkiemelkedőbbek, de ide sorolnám Páskándi Gézá, Vári Attilát és a ragyogó hetvenes évek prózájának más jelentősebb képviselőit is. Munkásságuk „újraolvasásában” és irodalomtörténetünk modern szakaszának értelmezésében, remélem, új szempontokat és eredményeket fognak hozni a kolozsvári Láthatatlan Kollégium kutatási programja keretében formálódó tanulmányok.⁵

Jegyzetek

¹ Január 24-én a Korunk Kávéházban került sor erre. Személyes meghívottjaimként vettem részt: Kántor Lajos, a Korunk főszerkesztője, Láng Zsolt, a Látó szerkesztője, Selyem Zsuzsa, doktorandus, Visky András, költő, a kolozsvári Magyar Színház dramaturgia, Kelemen Attila, filozófia szakos meseterjelölt, Balázs Imre József, költő, kritikus, a Láthatatlan Kollégium diákvezetője, mesterjelöltek és a Láthatatlan Kollégium tagjai.

² Szándékaim szerint e hozzászólások írott változata meg fog jelenni a Korunk egyik idei számában.

³ Láng Zsolt: Hányan mentek Piripócsra? Ariadne-sorozat. Komp-Press - Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995, 106–107.

⁴ Babits Mihály: Nyugat, 1935

⁵ A Láthatatlan Kollégium 1997-től kapcsolódott be a szegedi Irodalomelméleti Munkacsoport kutatási programjába, melynek címe: Kanonizációs stratégiák a magyar irodalomkritikában 1967-től 2000-ig. A folyó tanévben Vissza a Forrásokhoz címmel az első Forrás-nemzedék alkotóinak munkásságával foglalkozik.

(POST)MODERNITY IN TRANSYLVANIAN HUNGARIAN LITERATURE

Éva Cs. Gyimesi

In the first part of the paper the author deals with the social and historical causes which hindered the development of modernity in Hungarian, especially minority Hungarian literature, and mentions primarily the subordination of literary freedom to ideology. The second part gives a survey of characteristic examples in the Transylvanian Hungarian literature. Lastly, she expresses the hope that at present in Transylvania there may be greater potential for the implementation of literary modernity and that the literary heritage will be reread and re-evaluated in the light of modernity.

GEROLD LÁSZLÓ

MODERNITÁS ÉS AKTUALITÁS DRÁMÁBAN ÉS SZÍNHÁZBAN

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Annak ellenére, hogy nem szándékom a dolgozat címében szereplő két fogalom, a *modernitás* és az *aktualitás* részletes vizsgálata, elkerülhetetlen jelezni, mit értek rajtuk, milyen értelemben használom őket.

*Modernitás*nak nevezem egy-egy mű *immanens* sajátságait, azokat az irodalmi eszközöket, melyek meghatározzák, jellemzik, tehát megkülönböztetik más művektől, mint amilyen a beszédmód, a nyelv, a stílus, illetve a tartalom; vagyis beszélhetünk esztétikai és tartalmi modernitásról. *Aktualitás*nak viszont a művet *befogadó* értelmezést nevezem. Az adott mű befogadását, azokat a gondolati, érzelmi vonatkozásokat, melyeket a befogadó egyén vagy környezet *akkor*, tehát egy meghatározott társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális pillanatban magához közelinek, magára érvényesnek érez.

A modernitás mindig a mű jellemzője, az aktualitást mindig a befogadó közeg teremti meg, vagyis a modernitás elsősorban esztétikai és gondolati struktúrát jelent, az aktualitás viszont társadalmi, gazdasági, politikai, művelődési struktúra következménye.

A kettő egymással szorosan összefügg. A mű akkor nyer(het)i el létezése értelmét, amikor találkozik a befogadói közeggel, s hogy ez egy mű esetében mennyire fontos, azt mi sem bizonyít(hat)ja jobban annál, minthogy immanens jegyeit, amit modernitásnak nevezünk, lényegében az adott környezeti struktúrában éppen érvényes, mondhatnám divatos befogadási normák határozzák meg. Jürgen Habermas írja, hogy a „modernitás felnyitja önmagát a jövőnek”, de mondhatnánk akár azt is, hogy a modernitás felkínálja magát az aktualitásnak, ezért mind esztétikai, mind pedig tartalmi jegyeinek megválasztása eleve a befogadás reményében történik. Akkor is, ha a szerző nem tud(hat)ja, ki lesz műve olvasója/nézője, ahogy Bókay Antal

írja, „fogalma sincs arról, hogy milyen értékrenddel, milyen felfogóképességgel rendelkező olvasót talál majd”. Mégis kétségtelen, hogy minden szerző gondol a befogadó közeg felkészültségére, az is, akinek feltett szándéka, hogy nem követi az elfogadott, érvényben levő trendet. Ugyanakkor pedig a befogadó közegnek késznek kell lennie a művel történő kommunikációra, rendelkeznie kell az adott időhöz és helyhez kötődő politikai, érzelmi, gondolati stb. léttudattal, amely a mű/művek immanens tulajdonságaival, modernitásával szembesülve megteremti ezek aktualitását létrehozó kontextust.

Az alábbiakban három vajdasági magyar dráma (Tolnai Ottó: **Könyök-kanyar**, Varga Zoltán: **Indiánsirató**, Deák Ferenc: **Határtalanul**) és a vajdasági magyar színjátszásnak modernitás és aktualitás szerinti kapcsolatát próbálom bemutatni.

Azért választottam az említett három művet, mert modernitásstruktúrájuk igen különbözik, aktualitásstruktúrájuk pedig nem.

Ha a bevezetőben említett két modernitássférát, az esztétikait és a tartalmi vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy amíg a művek esztétikai modernitása fölöttébb eltérő, addig tartalmi modernitásuk a látszat ellenére igen közeli, lévén, hogy mindhárom dráma témája alapvetően az emberi, sőt a kisebbségi azonosságkérdés, illetve a kisebbség és a többség viszonya, konfliktusa. S bár ez más-más közegben, természetesen más-más történetkompozíció keretében merül fel, mindhárom esetben az azonosság megőrzésére irányuló igyekezet, sőt küzdelem játszódik le.

A **Könyök-kanyar** olvasható balesettörténetként, amely arról szól, hogy egy pótkocsis kamion belerohan egy kanyarban levő házba. Az olvasat második köre arról is szól, hogy a kamion szerbiai rendszámú, a ház Tisza-parti Ó-Kertben (= Ó-Kanizsa) van Észak-Bácskában, a házban élőket jellegzetes közép-európai kisvárosi élettér veszi körül, színházi előadások emléke (a **Csárdaskirálynő** helyi előadásban), saját készítésű olajfestmények (Abbázia), öltözőparavánok stb. A kamion utasai afféle világutazók, életformájuk a vándorlás, örökös vándorok ők ebben a térségben, akiket vagy szélhámosdörzsöltség, vagy ragacsos-primitívség jellemez, közös viszont bennük, hogy spontán gátlástalansággal birtokukba veszik a házat, ahogy mindent, bárhol legyenek, melybe az őket szállító kamion belefűrődött. A kamionnak nem csak helyzetet teremtő funkciója, hanem metaforikus szerepe is van a drámában. Motorházán akár egy tudatvilág jelképének tekinthető szerencsepátkók vannak, alig hogy betör, máris beépül a házba, sőt már nem is úgy beszélnek a balesetről, hogy ezt a kamion okozta, hanem hogy a ház ment a kamionnak, hogy végül – a helyi politikusok agyszüleményeként – az együttélés emlékművét tiszteljük a házban és a belefűrődött kamionban.

Az olvasati körök fokozatos tágulásával válik nyilvánvalóvá, hogy a különös történet lényegében két világ találkozásáról szól, az egyiknek féltve

őrzött emlékei vannak, ezeket (önmagát!) szeretné megőrizni, a másik viszont erre nincs tekintettel, sőt az előzőt gondolkodás nélkül megsemmisíti. (A kamionnal érkezett Öregember jegyzi meg: „Szerencsére itt van a titkár úr is, azonnal ránk írathatja a házat... Ha megérkeznek az öcsémék, azonnal ledöntjük...”)

Az **Indiánsírató** egy modok törzsfőnök vallomásnak álcázott belső monológja. Egy élet zárszámadása, melyet a tábornokgyilkosság miatt a fehérekkel és sajátjaival konfrontálódott, halálra ítélt indiánfőnök nyújt be a sorsnak kivégzése előtt. Az indián egyszerre magánemberi és közösségi tragédiáját az író azzal húzza alá, hogy erkölcsi szempontból a törzsfőnöknek a fehéreket kegyetlenül legyilkoló indiánok halálát kell(ene) elfogadnia, de mivel tudja, hogy a fehérek sem voltak ártatlanok, s arról sem feledkezhet meg, hogy a fogyatkozó indiánközösség minden tagjának elvesztése siettetni a törzs végleges kihalását, képtelen színt vallani, sajátjait elítélni. A fehérek-rézbőrűek harcát idéző történet lényegében a többség-kisebbség konfliktusává bővül, miközben felismerhetően a kisebbség megmaradásának kérdéskomplexuma kerül előtérbe.

A **Határtalanul** családtörténet, melyben az a dráma kiváltója, hogy a családfőt félrevezeti nemzete, a többségi nemzet téves eszméken alapuló „ébredése”, s ennek hatására akarja megtorolni kisebbségi feleségén, s persze általában a kisebbségen a vélt sérelmeket. Buzgalmában nem ismer határt, tévedésére akkor kényszerül rájönni, amikor fél szemét, fél karját elveszti az értelmesnek hitt értelmetlen háborúban, ráeszmél, hogy becsapták, hogy csak eszköz volt a politika kezében, hiszen ugyanazok kötnek békét, akik a háborút kiobbantották és esztelen kalandba hajszolták az embereket.

A modernitás tartalmi szférája után szóljunk a három dráma esztétikai modernitásáról.

Kiindulópontunk legyen a műfaji meghatározottság. Írója a **Könyökkanyart** „játék”-nak, az **Indiánsíratót** „Színpadi tetemrehívás”-nak, a **Határtalanult** pedig „romdrámá”-nak nevezi, az előbbit szerencsésebb talán parabolának, az utóbbit pedig drámai riportáznak mondani. Azért találó „játék”-nak nevezni a **Könyökkanyart**, mert a helyzetet teremtő alapötlet éppen úgy játékos, mint a beszédmód, amely a Tolnai-versekből ismerős eljárás szerint alakul, olyképpen, hogy az egyik szó, inkább hangzásával, mint jelentésével hívja életre a másikat (például a hajnalodik jelentésű hasadni kezd a selymet kézzel hasogató boltost idézi fel), olyképpen, hogy egy név említése idéztet fel más neveket, egy anekdota indukálja a másikat. De ötletszerűen játékos Tolnai tárgymitológiája is állandó toposzaival (azúr, tenger, búza, libák, borbélykoffer stb.), akárcsak az a csapongó dikció, mely megtévesztően összefüggéstelen beszéd látszatát kelti, hogy azután fölöttebb konkrét eseményt („Amikor elvitték az apádat a partizánok”. „Hallom,

az amatőrszínház épülete épp eladó”). felvillantó mondat, vagy akár egyetlen szó vagy név, mint késpenge villanása figyelmeztessen a valóságra, időre, helyre, visszazökkentsen bennünket a már-már kaotikus szertelenségből a legmindennapibb valóba, életünk reáliái közé. Így keveredik Tolnai szövegében, pontosabban szövegeiben, verseiben, novelláiban és drámáiban a valóság és a költészet, ahogy Parti Nagy Lajos írja, „a legevidensebb, legköznapiabb dolgok válnak a kezén valami fantasztikus közvetlenséggel költészetté, metaforává, a legvadabb, legszürrealisabb képzettársításairól is kiderül, talpig valóságból vannak”.

Varga Zoltán drámai paraboláját az önmaga kételyeivel viaskodó törzsfőnök mondatainak az érvelés-cáfolás közötti váltakozása, a bizonyítást és a visszavonást közös mondatba záró, szembesítő nyelvi szerkezetek jellemzik. Itt nincs helye a megfontoltságot nélkülöző ötleteknek, a lélekrajz elképzeltetetlen a hitelességet biztosító megéltég nélkül. A halál előtti pillanathoz illően, a felmentés vagy elítélés közötti választással összefüggésben itt minden szó komoly, minden mondat feszültséggel telített. A két főszereplő, a törzsfőnök és a gyóntatópap gondolkodása, beszéde szinte az összevetéséig hasonló.

Színpadri riportázsát Deák játékosan „romdráma – drámarom” szójátékkal értelmezi utalva egyszerre a romjaiban levő család sorsára és a riportszerűen építkező, a hagyományos szerkezetet nélkülöző műfaj(rom)ra. Ezért szereplőinek ábrázolását és dikcióját ez a publicisztikából ismert, által elterjedt klisényelv határozza meg, ami azért nem zavaró, mert ebben a műben a beszédmódnál sokkalta fontosabbak a konfliktusos helyzetek.

Sajátos, de érthető, hogy Tolnai beszédét, képeit a kisvárosi emlékvilág, illetve reáliák határozzák meg, hogy Varga az egyházi és a törvénykezési, jogi dikció szerint, s hogy Deák a politika és a publicisztika zsargonja szerint alakítja művének irodalmi eszközeit. S bár a szövegek esztétikai struktúrája lényegesen eltérő, mindhárom művet autentikus modernitás jellemez, részint mert a szerzők a tartalmi szférához megfelelő esztétikai szférát társítanak, részint pedig mert mindkét szférából könnyű az átjárás a drámák keletkezésekor létező életszférába, ahogy erre a művek és a műveket körülfogó valóság között létező számtalan érintkezési pont utal.

Következésképpen mindhárom mű aktualitás-lehetősége evidens.

Mielőtt azonban szólnánk a három mai vajdasági magyar dráma modernitás jegyeinek és aktualitásának viszonyáról, szólni kell a vajdasági magyar színjátszás modernitásáról, ami sokkal nehezebben írható le, mint irodalmi szövegek esetében tettük. Először is, mert a színjátszás nem csak verbális jellegű művészet, a szó, az irodalom benne csupán egyetlen komponens, s ezért mint ilyen összetettebb, sőt megfoghatatlanabb, szétfolyóbb is, másodszor pedig mert a színjátszás, egy-egy színház műsora is sokkal

kevésbé egységes, mint amilyen egyetlen irodalmi mű, a legszövevényesebb is lehet. Másféle színjátszói modernitás jegyekkel bír egy kimondottan szórakoztató jellegű előadás, mint az ún. komoly dráma megjelenítése. S bár vannak korra, helyre, közönségre és előadókra jellemző, s általuk meghatározott modernitás normák a színjátszásban, de ezeket akár egy színházra vonatkozóan is, szinte lehetetlen megnevezni, kivált ott, ahol, mint nálunk, mindenkire egyszerre szólni kívánó színház(ak) van(nak). Az azonban megállapítható, hogy egy adott színház, mert színészei inkább erre képesek, s mert közönsége elsősorban ezt szereti, alapfokon a realiztikusnak vagy az abszurdnak nevezett játéktílust műveli-e. Ennél az általánosságnál azonban többet, pontosabban aligha mondhatunk bármelyik színházról is van szó. Esetleg a két stílus árnyalatait említhetjük, vagy azt a változatot, amelyik a két stílust vegyíti, miközben vagy az egyik, vagy a másik elsődlegességét fogadja el.

Sokkal könnyebb meghatározni a színházak tartalmi modernitását, amin – akárcsak az irodalom esetében – azokat a gondolati, érzelmi jegyeket kell érteni, amelyek általános vonatkozásban rezonálnak az adott időben és helyen létező, működő színház közönségének gondolati, érzelmi világát jellemző létfelfogásával, világképével.

Említettem, mindhárom vajdasági magyar dráma sajátos modernitásstruktúrát mutat, de hogy ezek érvényesüljenek, mindenképpen találkozniuk kell(ene) a színjátszás, színházaink modernitásjegyeivel.

Vajon találkoznak-e?

A felelet végtelenül egyszerű: ha a drámákat előadják/előadták, akkor van/volt esély a két modernitás találkozására. Más szóval: kizárólag a színházon vagy egy rendezőn múlik, hogy bármelyik dráma modernitás szférája életre kel(het)-e. (Zárójelben jegyzem meg, az olvasóban is vitalizálódhatnak az irodalmi alkotás modernitás jegyei, de a dráma igazi élettere a színház, az előadás.)

Ahhoz viszont, hogy színház vagy rendező érdeklődése egy-egy dráma felé forduljon, ezt előadásra válassza, nem elegendő, ha az illető mű rendelkezik olyan modernitásjegyekkel, melyek megfelelnek egy közeg elvárásainak. Szükséges, hogy a rendező a drámát alkalmasnak találja arra, hogy a színház alapkövetelményének tekintett aktualitás kifejezésre juthasson az előadásban. Ehhez viszont elsősorban nem a dráma modernitás ismérveire van szükség, hiszen nem egy olyan esetet tudunk, hogy semmiféle modernitásjegyekkel nem rendelkező dráma előadása a rendezői értelmezés és a befogadó közeg érzékenysége által kap erőteljes aktualitást. (Emlékeztetnék *Harag György* legendáris marosvásárhelyi előadásaira az **Özönvíz** előttre és a **Szerelemre**. Nem csak Nagy István naiv szociális drámája, hanem Barta Lajos kisvárosi életképe is nélkülözi azt a modernitást, amely év-

tizedek múlva aktualitást provokálhatna.) Ugyanakkor viszont kifejezett modernitásjegyekkel rendelkező dráma előadása (mint például Mrozek **Rendőrsége** Hernyák György rendezésében a közelmúltban az Újvidéki Színházban) híján lehet a legcsekélyebb aktualitásnak is.

Mindkét színházi példa egyértelműen azt bizonyítja, hogy az aktualitás kizárólag szubjektív mozzanatoktól függ: a rendezőtől, illetve a közönségtől. Lévé, hogy a színházban az író és az olvasó közötti szellemi viszonyt nem a mű teremti meg, mint Horváth János irodalomra érvényes axiómájából tudjuk, hanem a művet átértelmező rendező, aki saját gondolati, érzelmi világképét kívánja a választott mű és a színház bonyolult struktúrája által megfogalmazni, azzal a szándékkal bemutatni, hogy hatással legyen az előadást befogadó közegre, a közönségre, illetve, hogy az előadás közönsége magára érvényesnek találja a rendező megfogalmazta szemléletet, ezt elfogadja vagy elutasítsa.

De térjünk vissza a vajdasági magyar drámaírás említett három szövegéhez. Pontosabban ahhoz, hogy a három dráma közül eddig csak egy, a **Határtalanul** kapott színpadot, lehetőséget arra, hogy modernitása találkozzon a közönség által indukált aktualitással. Miért? Az említett, a rendezői választással kapcsolatos szubjektív mozzanaton kívül ennek magyarázatát színjátszásuk modernitásszintjében kell keresni. Jelenleg érvényben levő megjelenítési normatíváink szerint valóban a **Határtalanul** a legjátszhatóbb mű a három közül. Egyfelől publicisztikus jellegű aktuálpolitikuma kér a maga számára színpadi életteret (előadáskritikámban „vezércikkdrámá”-nak neveztem!), bemutatásának – mind a dráma, mind pedig a megjelenítés gyengéi ellenére – felbecsülhetetlen jelentőségű „színházi és politikai gesztusértéke van” (akárcsak Deák **Légszomjának** volt 1971-ben!), másfelől viszont a két színházunkban pillanatnyilag használatos realista színészi beszédmódhoz ez a mű áll a legközelebb. A Deák-mű modernitása ezért talált rá legkönnyebben a művet éltető aktualításra.

Nem hinném, hogy Varga Zoltán művének színpadi életre hívására nem lenne színjátszásunknak eszköze, inkább arról van szó, hogy vagy nem tudtak/tudnak létezéséről (ami a színházi dramaturgia tájékozottságát ismerve egyáltalán nem lenne meglepő), vagy hogy műfaja nem felel meg napjaink direkter közlésmódjának, ma nem paraboladrámák, hanem vezércikkdrámák divatját éljük.

Tolnai nyolc jelenetből álló művének előadása elé másféle akadályok tornyosulnak. Nevezetesen az, hogy színházi kultúránk, mind rendezőinkre, mind színészeinkre gondolok, felkészületlen a Tolnai-féle modernitás átvételére. Nincs olyan rendezői, színészi eszközök birtokában, amelyek alkalmasak lennének Tolnai szürrealizmusba csomagolt valóságvilágának vele egyenértékű kifejezésére. Hogy a Tolnai-féle szociográfiai abszurd nem be-

szélhető nyelv rendezőink számára arra a Virág Mihály rendezte felemásra sikeredett **Végeladás** vagy **Briliáns** előadása éppen úgy emlékeztethet, mint az a tény, hogy a **Könyökkanyarral** leginkább rokon **Paripacitrom** sajátos tolnais struktúráját nem itteni rendező, hanem a romániai színjátszáson nevelkedett Tömöry Péter tudta a művel egynemű előadássá formálni (ha rendezőinken múltott volna, a mű talán sohasem került volna közönség elé, minthogy a hat évvel ezelőtt írt **Könyökkanyarnak** sem adatott ez eddig meg), de az előadás (annak ellenére, hogy a színészek, mindenekelőtt Törköly Levente, Bicskei István, Venczel Valentin, sőt az akkor még főiskolás Tóth Loon és Módri Györgyi hibátlanul beszélték a dráma nyelvét) Tömöry műre való ráhangoltsága ellenére sem találkozott ezt a színházi nyelvet átvenni képes közönséggel.

Végezetül, nem lezárva a témát, de befejezve a dolgozatot, talán sikerült láthatóvá tenni dráma és színház vonatkozásában, külön-külön is, s viszonyuk tekintetében is, mi mindentől függ a modernitás és aktualitás önértéke és kapcsolatának alakulása.

MODERNITY AND TOPICALITY IN DRAMA AND THEATRE

László Gerold

In the author's view, modernity as the characteristic feature of a work of art is an aesthetic and notional structure, whereas topicality is created by the recipient media and as such it is a social, political and cultural structure. In the light of this view he discusses the features of modernity and topicality in three Vojvodinean Hungarian dramas written in the 90s (Ottó Tolnai, *Könyökkanyar*, Ferenc Deák, *Határtalanul*, Zoltán Varga, *Indiánsírató*), and within this frame he gives a textual and performance analysis.

JUHÁSZ ERZSÉBET

MODERNITÁS ÉS HAGYOMÁNY A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN

Vázlatos áttekintés

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia Lajtán inneni részében a század első évtizedében, pontosabban a világháború kitöréséig az elmaradottság, a parlagiság, a Nyugattal szembeni súlyos elmaradottság, az Ugar volt az írók, értelmiségiek evidenciaélménye. Ez teremtett meg egy fokozott közéleti érdekeltséget. És ez az a hagyomány, amely átértelmeződik a Trianon utáni kisebbségi kultúraszemléletekben a megmaradás, a fennmaradás mikéntjének egzisztenciális kérdéskörévé. A Nyugattal szembeni általános lemaradottság, a korszerű, modern kultúra hiánya egyesek szerint túlzásokkal, félreértelmezésekkel terhes megítélése volt a századelő Lajtán inneni kulturális, irodalmi és művészi életének. Magam is úgy vélem, hogy a Nyugattal szemben a közép-európai kultúrák nem lépésvesztésben voltak/vannak, hanem olyan ütemeltolódásban, amely nem más mint a recepció bizonyos formája, lehetősége, mely merőben új minőségeket hozhat létre a recipiáló irodalomban.

Az elmaradottságnak, a kulturális gyökértelenségnek a Trianon után levált kisebbségi közösségekben lett tényleges realitása. Méghozzá abban az értelemben, ahogyan Bundula István fogalmaz erről, ti., hogy „a kultúra nem más, mint az adott közösség identitásának koncentrációja és tükröződése a szellemi értékekben. Ebben a folyamatban különösen felértékelődik a múlt, hiszen a közösség múltja egyúttal a közösség emlékezete is, a történelmi folyamatosság kollektív tudata: élet és gondolkodásmód.”¹ A kisebbségi magyar irodalmak két világháború közötti történetében a regionális hagyományok szükségszerű felértékelődése tűnik szembe. Ha egy kisebbségi régió hagyományokban szegény, mint például a vajdasági magyar kultúra és irodalom, nincs más megoldása mint az, hogy a regionális sajátságok

tudatosítását és szépirodalmi művekben való megjelenítését tűzi „önteremtést” és önmege erősítést szolgáló feladatául, mint a kultúrateremtés egyetlen lehetséges módját, így hidalva át a történelmi folyamatosságot, a közösségi emlékezet hiányát, azaz hasadtságát. A Szenteleky-féle helyi színek elmélete nem tudta a két háború közötti időszakban igazán értékes művek létrehozására ösztönözni az írókat. S ennek legfőbb okát nem tehetséges írók hiányában kell látni elsődlegesen, mint ahogy régebben magam is gondoltam, sokkal inkább magának a hagyománynak a hiányában. A hagyományok hiányát a Vajdaságban, a belőle adódó gyökértelenség élményét és tapasztalatát a Kalangya szerkesztőjeként Szirmai Károly még 1935-ben igen pontosan megfogalmazza: „Mi nem frissen átmázolt vajdasági írókat kérünk, mert jól tudjuk, hogy ilyesmit nem lehet erőszakolni, hanem önmagukért felelős, tehetséggel szavatolt írást, melyből nem csap ki a sivár szegénység-szag, vonatkozzék ez akár a témára, akár az író kultúrájára. A színeket ugyanis a jövő generációja fogja kitermelni, s nem mi, akik e tájon csak jöttek, vagy vendégek vagyunk.”²

A negyvenes és ötvenes évek vajdasági magyar irodalmára nem volt jellemző a hagyományok hiányolása. A rendszerváltás bővületében, az obligát optimizmusnak ebben a korszakában az új társadalom- és embereszmény nevében a polgári gondolkodású Szenteleky törekvései elutasítottak, a Híd köré csoportosult írók viszont, akik a kommunizmus eszmerendszerének szócsöveiként írták silány munkáikat, támogatott írókként folytathatták esztétikai értékeket csak elvétve létrehozó, álirodalmi tevékenységüket. Csak az ötvenes évek második felétől kezdődően jelentek meg olyan művek, amelyek e korszak valós tapasztalataira is vetettek némi fényt. Ekkor jelentkezett a „jövőnek az a generációja”, amely „nem frissen átfestett vajdasági volt”, ahogyan Szirmai Károly fogalmazott a maga nemzedékére vonatkozóan húsz évvel előbb, ezek az írók már valóban vajdaságinak vallhatták magukat. Nem véletlen, hogy Szenteleky helyi színek elmélete, mintegy önigazolás- és önmege erősítésként rehabilitálódik. Sajnos, megintcsak félreértéseknek esve áldozatul. A valódi tehetséggel nem rendelkező írók számára igénytelenségük, provincializmusuk szentesítését biztosította. E korszakban sem működött a vajdasági magyar irodalom kettős kötődése. A magyarországi kultúrához, irodalomhoz való kötődést az adott politikai helyzet tette lehetetlenné, a jugoszláv irodalmakhoz és kultúrához való kapcsolódás pedig csak a kisebbségi lojalitás megnyilatkozása volt, külső és formális recepciója a környező népek irodalmának és kultúrájának.

A vajdasági magyar irodalom két világháború közötti művei nem tudtak folytatható, pontosabban párbeszédre ösztönző hagyományként meggyökeresedni 1945 után. Ez egyfelől abból következik, hogy – mint említettem már –, nem teremtődtek igazán erőteljes művek. Az a néhány pedig, amely

esztétikai értékkel is bírt, a fércművekkel együtt kitörlődött az irodalmi köztudatból. Az ötvenes évek íróinak többsége a helyi szín önkörében mozgott, nem véletlen, hogy a hatvanas évek fiatal nemzedéke a tópartiság perspektívájának/perspektívátlanságának nevezte ezt a vidéki önelégültséggel beszüktett horizontot. E beszűkültség okán utasították el a hatvanas évek elején induló nemzedék fiataljai a vajdasági magyar irodalom addigi történetének egészét.

Figyelemre méltó, hogy mennyire találó e jelenségre nézve mindaz, amit Szenteleky Kornél bő harminc évvel korábban a **Vajdasági Írás** hasábjain megfogalmazott **A vers a Vajdaságban** című tanulmányában: „Itt a Vajdaságban nincs múlt, történelem és tradíció, mely a költők lendületét befolyásolná, irányítaná, mint például Erdélyben. Irányítás, tradíciók nélkül indulnak el a költők, egyedül a jelenben élnek, ezért könnyen és messzire repülnek, hiszen semmi sem húzza őket a múlthoz, a földhöz. Sorsuk a múlt- és tradícióhiány – nagyon hasonlít az olasz futuristák sorsára. Az olasz költészet tele volt és van klasszikus hagyományokkal, a nagy szellemóriások – Dante, Petrarca, Michelangelo – árnyával, a gazdag, fülledt művészi múlt levegőjével. A költők tarisznyája olyan nehéz volt a sok kincstől és aranytól, hogy vándorolni is alig tudtak. (...) A mi helyzetünk abban különbözik a futuristák helyzetétől, hogy a mi tarisznyánkban sohasem volt arany, kincs, súlyos emlék, amit kidobálhattunk volna. Mi csak most kötöttük fel üres tarisznyánkat, nekünk csak jelenünk van, azért járunk könnyen, kötetlenül.”³ Átgondolható hagyományok terhe a hatvanas évek elején induló nemzedék költőit, prózaíróit éppúgy nem terhelte, mint a húszas évek vajdasági verselőit. A művészi szürkeség és igénytelenség sohasem konstituálódhat hagyománnyá. A hagyománnyal párbeszédet lehet folytatni, ha a végeredmény az elutasítás lesz is. Az igénytelenség ellen viszont csak tiltakozni lehet. A „tópartiság” elleni radikális tiltakozás jellemzi ezt a generációt indulásakor.

Párbeszédre készítő hagyományok nélkül az elutasítás az „életérzés síkján játszódik le, a környezet művészeti állapotának tagadásában”⁴ – ahogyan Utasi Csaba fogalmaz erről. A fentiekből következik azonban az is, hogy a hatvanas évek költészete és prózája a fiatal nemzedék esetében nem terjed ki arra, ami minden költészetben és prózában alapvetően fontos: „a nyelv modellálására, a vers (és tegyük hozzá: a próza) megszerkesztésére.”⁵ Mindezt valójában részleges, illetőleg pusztán szemléletbeli modernitásnak nevezhetjük, esztétikailag e modernitás még felemás eredményeket tud csupán felmutatni.

Ahhoz, hogy a vajdasági magyar irodalomban tényleges modernitásról beszélhessünk, szükség volt a szellemi horizont kitágítására. Erre a korabeli (a hatvanas évek elejére gondolok) magyarországi magyar irodalom a politikai körülmények folytán vajmi kevés példát és alkalmat szolgáltatott,

a jugoszláv irodalmakban viszont, ugyancsak az eltérő politikai irányultság jóvoltából – erőteljes nyitás ment végbe a nyugati szellemi áramlatok felé, s ez a lefordított művekben éppúgy megmutatkozott, mint ahogy az eredeti délszláv alkotásokban is. Az utóbb sokak által annyit kárhoztatott ún. jugoszlavizmus, melyet a vajdasági magyar irodalom a hatvanas években recipiált, röviden úgy foglalható össze, hogy termékeny és kreatív befogadását jelentette olyan szellemi tájékozódásnak, melyre egy önkörében forgó irodalom önmagából kitermelni nem képes. S ez nemcsak a nemzetiségi/kisebbségi irodalmak esetében van így, hanem kivétel nélkül minden nemzeti irodalom esetében is.

A tájékozódni vágyás mohóságára érzékletes példaként hadd említsek meg két esszét. A **Kontrapunkt** című kötetből, mely válogatást tartalmaz a Képes Ifjúságban Symposion című mellékletként 1961–1963 között megjelent írásokból. Tolnai Ottó **Első esszé** című írására hívnám fel a figyelmet. Csupa csapongás ez az esszé, idézetek szöttese. Három mottóval indul, három idézet Miodrag Pavlović, Vlatko Pavletić és Kerecsényi Dezső tollából. Magában a szövegben: (Marko) Ristić, Lukács György, Kierkegaard, Andrić, Rilke, Halász Gábor, Hegel, Descartes, Babits, Konstatinović, Saša Vereš, Wilde, Gide, Hristić, Ladan, Mihiz, Mišić, Valery, Isidora Sekulić, Leopardi, Kosztolányi, Buttler, Matoš, Németh László, Bacon, Sveta Lukić, Virginia Woolf. Csapongás, tobzódás, abszolút megszerkesztetlenség. Ez az esszé, talán épp megformátlanságával érzékelteti a leghívesebben a hatvanas évek vajdasági fiataljainak azt az igényét, hogy minél tágabb horizontokat fogadjon be újdonságokra és másságokra kiéhezett szellemiségük és képzeletük. A másik esszé egy, a Tolnai-írással homlokegyenest ellentétes recepciós formáról tanúskodik: Bányai János **Pannon fűga** című esszéről van szó, mely már ekkor fegyelmezett szerkesztésmódról tanúskodik, egy koherens asszociációs háló fonalán járja körbe a pannon lét jellegzetességeit Miroslav Krleža Filip Latinovicz hazatérése című regényével a közép-pontjában. Érdemes kiemelni azt a mozzanatot, hogy ez az esszé visszacsatol a Vajdasághoz, Milan Konjović és Ács József festészetének hasonló motívumait is beleszöve a Krleža-féle Pannónia-élménybe. E táj megragadásának módja pedig szerves összefüggésben áll a fűga zenei műformájával.

Az igazi modernség megteremtődéséhez a vajdasági magyar irodalomban az említettekén kívül szorosan hozzátartozik a valós (nem hivatalos) magyarországi magyar irodalmi értékek befogadása, kritika, esszé, tanulmány formájában megteremtődő, s mintegy két évtizeden át folyamatosan tartó recepciója révén. Tehát a vajdasági magyar irodalom a modernitást egyfelől a szerbre, horvátra lefordított nyugati szellemi áramlatok művei révén, valamint a jugoszláv irodalmak eredeti alkotásainak befogadásán át te-

remtette meg a maga számára, mint értékmércét és szellemi orientációt, másfelől a magyarországi irodalom legértékesebb alkotásain keresztül. Míg az előbbi a látás és fogékonyság, a szellemi tágasság, a korszerű tájékozódás kiművelését szolgálta, a másik az anyanyelviség révén a formaprobléma iránti érzékenység és a stílus iránti fogékonyság kiművelését. A hiányzó magyar irodalmi hagyomány megtalálását pedig Bori Imre tanulmányai tették lehetővé azért, hogy a magyar irodalom valós értékeire irányították a figyelmet. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján a modernitás minden feltétele együtt van a vajdasági magyar irodalomban. S ennek a mottóértékű összegezése fogalmazódik meg abban a mondatban, mely így hangzik: „A stílus az, amitől a provincializmus szelleme menekül.”⁶

Végezetül még egyszer visszakanyarodva a hagyománytalanság kérdéséhez, azt is el kell e helyütt mondani, hogy Szenteleky couleur locale-elméletéből, épp azért, mert alig születtek nyomán értékes, maradandó alkotások, az idők során teljesen kihullott az a vonatkozás, amely pedig alapvetően fontos összetevője volt: a kisebbségi lét problematikája, a megmaradás fölötti aggodalom, a kisebbségi létben való önmegerősítés sürgetésének mozzanata. Az ötvenes évek szocrealista irodalmi tájékozódása, a keleti blokk államaitól részben eltérő politikai gyakorlat nem kedvezett e vonatkozások felismerésének. A kisebbségi közösségben való gondolkodásnak e körülmények folytán nem jött létre a folytatása. S ez már a fel nem ismert hagyomány kérdéskörébe tartozik. Eldönthetetlen kérdés, vajon pusztán a „liberálisabb légkör” következtében maradt üresen ama bizonyos „tarisznya”. Pontosan lát Elek Tibor, amikor azt írja: „Az individuum lázadása a kisebbségi magyar irodalomban nem most kezdődött tehát, hanem a hatvanas-hetvenes években, akkor indultak el azok a nemzedékek, amelyek az elődeik által föl vállalt szerepeket, az általuk képviselt irodalomeszményt már nem tudták, és nem is akarták követni. Nem, mert már nem érezték magukat feljogosítva a közösség képviselőjére, mert nem akarták a személyiség érdekeit egy elvont kollektívum mögé helyezni, s nem akarták összekeverni az erkölcsöt és az esztétikumot, mert a művészet autonómiája nevében elzárkóztak mindenféle eszközszereptől, s mert a szolgálatelvűség mellett szakítani vágytak az önkorlátozó „valóságábrázolással”. A hetvenes években a közösségközpontú és a személyiség- és esztétikumközpontú irodalomeszmény együttélése, de még az előbbi túlsúlya figyelhető meg mind a romániai, mind a szlovákiai magyar irodalomban (a jugoszláviaiban már akkor is fordítva)”.⁷

Való igaz, hogy a közösség képviselőjének, a nemzetiségi/kisebbségi szolgálatnak alárendelt művek kis számban akadnak a fent említett időszak vajdasági magyar irodalmában. Azt is tudatosítanunk kell azonban, hogy amikor a stílus válik a provincializmus elleni küzdelem legfőbb eszközévé,

ez azzal jár, hogy megteremtődnek olyan művek is, amelyek esztétikailag értékes és hiteles formában adnak számot a kisebbségi létről, úgy hogy megkerülik az óhatatlan elévülés buktatóját, azt, hogy „ahelyett hogy építkeznenek a sajátosból, abszolutizálják azt” (Grendel Lajos).

A vajdasági magyar irodalom számos alkotásában épp fordítva történik: valóban a sajátosból építkeznek, minden abszolutizálástól mentesen irodalmunk legkiemelkedőbb művei. Hogy csak néhányat említsek: Herceg János: **Módosulások** című regénye, Tolnai Ottó: **árvacsáth és Wilhelm-dalok** című verseskötetei.

Úgy gondolom, a hagyomány és modernitás fentiekben vázolt viszonyának alakulásfolyamata a vajdasági magyar irodalom legsajátosabb vonásait foglalja magában.

Jegyzetek

¹ Bundula István: „Önelvű Közép-Európa” – közép-európai valóság. Áttűnések. Budapest, Balassi Kiadó, 1992, 87–98.

² Szirmai Károly: Írói felelősségem. Kalangya, 1935, 3. sz., 34–37.

³ Szentelky Kornél: A vers a Vajdaságban. Ugart kell törnünk. Válogatás a Vajdasági Írásból. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1983, 181–187.

⁴ Utasi Csaba: A Lola-versektől a Gerilla-dalokig. U. Cs.: Vonulni ha illőn. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1982, 109–135.

⁵ Uo.

⁶ Bányai János: A „felfedezés” regényei. B. J.: Könyv és kritika II. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1977, 13–30.

⁷ Elek Tibor: Az önmetaforák születése és alkonya. E. T. Helyzettudat és önismeret. Felső-magyarország Kiadó – Tevan Kiadó, 1997, 203–228.

MODERNITY AND TRADITION IN VOJVODINEAN HUNGARIAN LITERATURE

Erzsébet Juhász

This study gives a general outline of the ways of tradition and modernity in Vojvodinean Hungarian literature from its beginning to the present day and comes to the conclusion that tradition has become overvalued in the establishment of the minority Hungarian literatures and its absence leads to a value-vacuum. In the Hungarian literature of the 1960s the programme of the *couleur locale* characteristic for the period between the two World Wars, ran completely empty. Modernity became established through Yugoslav literatures and Serbo-Croat translations of Western European literary works, and also the most outstanding, yet officially not recognized, contemporary pieces of writings from Hungary. All these influences created a specific variant of modernity.

FARAGÓ KORNÉLIA

LÉTSZERŰ NYELV/NYELVSZERŰ LÉT

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4

Szorosan a témával (**Modernitás és kisebbségi irodalmak**) jelölt kérdéskörben gondolkodva külön fejezetet érdemelnének az egyes modernitás-konceptciók, a kisebbségfogalmak és identitásdefiníciók és külön erőfeszítést igényelne a következő, feszültségteli relációk vizsgálata is: irodalom és modernitás, kisebbség és modernitás, illetve kisebbség és irodalom. Ezek a viszonylatok természetesen nem írhatók le a dolgozat kereteiben, csupán jelzések történhetnek arra, hogy egyáltalán mely perspektívából vélem megközelíthetőnek, esetleg beláthatónak is a témát. Igaz, bizonyos honi és küllhoni vélekedések ismeretében talán inkább abból a kérdésből kellene kiindulnom, hogy lehetséges-e olyan modern esztétikai koncepció, amely eleget tesz a kisebbségvédelem követelményeinek? Vagy gondolhatok-e esetleg arra is, hogy a kisebbségi, partikuláris világlátás és a modernitás különféle esztétikai stratégiái között netalán kibékíthetetlen ellentmondások feszülnek. Hogy a kérdésfelvetés meghatározott diszkurzív térben mozog és látens kritikát implikál? Ebben bizony van némi igazság. Vegyünk sorra néhány reprezentatív értelmezési lehetőséget, ezúttal nem személyekhez kötöten. Némelyek olyan esztétikai koncepció kidolgozásán fáradoznak, amely nem tagadja, hogy a kisebbségi keretekbe szorult világlátás és a modernitás esztétikai normái között feszültség van. Eszerint a kisebbségi irodalom útkeresései az esztétikai modernitás és a kisebbségi partikularizmus közötti feszültségtérben játszódnak le. Ez az irányulás gyakran aplikálja azt a vélekedést, mely szerint a modernitás érvényesülése párban járt a kisebbségi kulturális javak pusztulásával. Ebben a vonatkozásban hatványozott jelentőségű, hogy a posztmodern gondolkodásmód nagyfokú érzékenységet tanúsít a modernitás ambivalenciái és a partikuláris, gyakran ki-rekesztett kulturális azonosságok iránt. (Ez az érzékenység munkálta ki az irodalomtudományban pl. a feminista kritikát, a különböző etnopoétikai tö-

rekvéseket és azokat a posztkoloniális poétikákat is, amelyek néhány alapmodellje – mint a hely–nyelv–én hármasságán alapuló is – paradigmatickussá válhatna a kisebbségi irodalmak leírásában.¹⁾ A posztmodernnek a plurális világokra, az azonosságteremtő kulturális dimenziókra, valamint a nyelviségbe ágyazott egzisztenciára vonatkozó fogékonysága ösztönöz arra, hogy szemügyre vegyem vajdasági kisugárzását is. Ugyanis megannyi posztmodern állásfoglalás találja meg forrását abban a gondolatban, amely a kisebbségi entitásokat a modernitás áldozatainak tudja. Mások számára már az esztétikai modernitás és a kisebbségi egzisztencia viszonylatának problémaként való felvetése is veszélyterhes a kisebbségi öneszmélést illetően, hiszen a kisebbségi összpontosítás esélyeit rontja, gyengíti az etnikai szubsztanciát. Külön irányt képvisel az az értelmezés, mely a modernitás roncsolt, eltorzult mivoltát hangsúlyozza régiókban, eszerint, abból kell kiindulnunk, hogy a kisebbségi egzisztencia és az esztétikai modernitás közötti ambivalenciák a modernitás regionális sajátosságú hozadékaként kerülnek felszínre. Ezen értelmezési lehetőség szerint nem az esztétikai modernitás és a kisebbségi életgyakorlat közötti ellentmondásokra kell figyelniük, hanem, irodalom és társadalomszociológiai tudásra hagyatkozva, a modernitás torzult formáit kell felismernünk. Lévéen, hogy a modernitás deformált alakzatait tapasztalhatjuk a vajdasági ég alatt, a kisebbségi irodalmi gyakorlat társadalmi háttérét e deformáció lecsapódásai képezik. Ám ha elfogadjuk az utóbbi okfejtést a közép–kelet-európai eltorzult modernitáskonceptiók kapcsán, akkor megkerülhetetlen a kérdés: hogyan határozhatjuk meg az autentikus modernitás kritériumait? Meghatározhatjuk-e egyáltalán az autentikus modernitás normarendszerét? Vagy a modern dinamika eredendő sajátosságához tartozik, hogy mindenütt más módon jut érvényre, azaz, a partikuláris különbségek a modernitás velejárói? Hiszen a posztmodern állásfoglalások ismételten hangoztatott részéleme, az említett autenticitás megkérdőjelezése. Bármilyen irányban is tájékozódniunk azonban, ezen elgondolások egy alapkövetelményét semmiképpen sem téveszthetjük szem elől: a kisebbségi egzisztencia módozatai, a kisebbségi léttapasztalatok kötelezően jelenjenek meg az irodalmi tematizálás horizontján. A minoritárius kritika valamennyi válfaja a kisebbségi tapasztalat elsődlegességét, a világkifejezésnek sajátos, partikularitást biztosító, nyelvi perspektivizmusát hangsúlyozza. Elképzelhető tehát olyan látószög, illetőleg beszédhelyzet amelyből szemlélve a kisebbségi lét élménye egy általános létmegértés gondolati alapjául szolgál. E nyelvileg közvetített látószögből sarjadó beszédben a kisebbségi mivolt nem a jelenben való lét értelmezésének egy vonatkozásaként, hanem e jelenben való lét értelmezéseként jelenik meg. E beszédet minoritárius diszkurzusként nevezhetnénk meg. Mielőtt azonban megvizsgálánk a minoritárius diszkurzus irodalmi

megformálásának, megjelenésének esélyeit a Vajdaságban, szólnunk kell arról, hogy miben látjuk a kisebbségi lét és az irodalmi artikuláció viszonylatának feszültségeit a modernitás kontextusában. A kisebbség és az irodalmi mű relációja azért válik többek között problematikusná a modernitás kapcsán, mert megjelenik az igény, hogy a mindenkori vajdasági magyar kisebbségi önreflexió kitüntetett helyeként fogjuk fel az irodalmi alkotást. Ez a követelmény az irodalmi mű létét a kisebbségi egzisztencia feltételei közepeztette megoldottnak tudja, lévén, hogy az irodalmi gyakorlat normáit szorosán az irodalomhoz képest externális közegekhez kapcsolja, azaz, nem tartja érvényesítendőnek az irodalmi gyakorlat immanens kritériumrendszerét az adott konstellációban. Nem szeretnék belebonyolódni az irodalom autonómiáját illető kérdésekbe, elegendő lesz leszögezmem, hogy az irodalom és a művészet autonómiája az önviszonyuló modernitás vezérlő kritériumának bizonyul, mégpedig abból a megfontolásból kiindulva, hogy a művészet autonómiája a célracionalitással szembeni ellenállásra épül. Ugyanis, éppen akkor, ha tekintetbe vesszük az irodalmi gyakorlat jelenlegi externális kontextusát tehető fel a kérdés: a kisebbségi egzisztencia megformálásának az irodalmi ábrázolás-e az autentikus közege? Azok, akik az irodalmon kívüli perspektívákból közelítenek a kérdéskörhöz abból indulnak ki, hogy az irodalom döntő módon formálja a kisebbségi tudatot, hogy olyan szellemi szituációt produkálhat, amely a kisebbségi magyar egzisztencia legfontosabb dimenzióit érinti. Hogy a mű, a befogadási gyakorlat révén, manipulálja a viselkedést és az életvitelt. Azonban nem mellőzhetjük azokat a változásokat, melyek végbementek a kommunikációs gyakorlatban, hiszen új és új paradigmák sarjadtak az utóbbi évtizedekben, melyek nem hagyták érintetlenül az irodalmi gyakorlatot sem. Milyen módon nyernek érvényt és egyáltalán érvényesek-e még az esztétika kategóriái? (Gondoljunk egy pillanatra pl. az információs kor új gépi esztétikájára). Ezenkívül, a tömegkommunikációs hatások a partikuláris, kisebbségi entitások sajátos ízlés-modelljét, beszédhelyzetét és nyelvi egzisztenciáját is átformálják. A modernitás kérdésében gondolkodva milyen értelemben válik ma problematizálhatóvá az a koncepció, amelyet például a Szenteleky életmű képvisel? Ma, a telematikus kultúra, a hálózati műveltség korában tapasztalási készleteink, világpercepcióink jelentősen módosulnak, hiszen a digitális kód által termelt képek mindenhol még a (Föld túloldalán is) egyidejűleg vannak jelen (V. Flusser) és radikálisan új téridő tapasztalatok jelentéseit tanuljuk. A hihetetlen mértékű informatikai jellegű egyetemlegessítő tendenciák élménykörében állva mit jelent a számunkra az esprit locale, a milióhatás, hol van a sorban a fizikai térség, a partikuláris terek meghatározó ereje? „A határtalanságba, a színtelenségbe, a talajtalanságba nem lehet gyökeret eresztetni” – írta Szenteleky Kornél. A mondat rádöbrent meg-

változott gondolkodáskörülményeinkre: a határok relativizálódnak a digitális egyneműsítés révén, a talajtalanság mint reletivisztikus, fenomenologikus, kibernetikus stb. térkiszorítás² értelmeződik.

Miért feszültségterhes tehát a modernitás–kisebbség–irodalom reláció? Egyfelől, a kisebbség – ha nem kapcsolódik be tevőlegesen a modernitás univerzalizációs és globalizációs folyamataiba – berekesztődik saját partikularitásába, a provincializálódás helyzetébe kerül. Másfelől, a modernitás tendenciáinak velejárója a viszonylatok egyneműsítése, a hatalmi gócpontokat léteztető univerzalizáció, ahogy erre a posztmodern diszkurzusok rámutattak. Egy lényeges kérdésről ritkán esik szó. Képes-e és milyen módon a kisebbségi kultúra, az irodalmi artikuláción keresztül, bekapcsolódni, tevőlegesen részt venni a modernizáció egyetemlegesítő diszkurzusában? Milyen módon participálnak irodalmi megnyilvánulásaink a modernitás közegeiben, a modernitással kapcsolatos feszültségek szomszédságában? Nem a tömegkultúra szintjén tagolódik-e inkább a kisebbségi kultúra, azaz, nem arra kell-e következtetnünk, hogy esetében lényegesen jelentéktelenebb a magas kultúra jelenléte? A modernitás folyamataiba való belépés mindig veszélyforrást jelent a kisebbség önazonosságára nézve. De az lenne-e a megoldás, hogy önvédelmi gesztusként csak a partikulárisba való rögzülést tartjuk érvényesnek? És egy olyan irodalmat, amely az irodalmon kívüli formákra reagálva tud „eredményes” lenni? A kisebbségi irodalom és kultúra esélye, hogy sajátos helyzetével összhangban, közvetíthet a partikularitás és univerzalizitás között, hogy hozzájárulhat az egyetemlegesség és a különösség közötti ingamozgás (Heller Ágnes) artikulációjához. De kijelölhetjük-e a feladatát a partikularitás lényegének keresésében, vagy az egyensúlyteremtés kísérleteiben? A kisebbség szellemi erejétől, kulturális teljesítményeitől, kulturális erőforrásainak felhasználásától függ, hogy hogyan száll fel az ingára és lesz maga is tevékeny résztvevője az örökösen újraformálódó univerzalizációnak. A modernitás tapasztalatrendszeréhez tartozik, hogy az univerzalizmus argumentációja szükségeltetik ahhoz, hogy a meglevő asszimetrikus helyzetet enyhíteni tudjuk, hogy bármikor rá tudjunk kérdezni az adott feltételek, hatalmi viszonylatok igazoltságára. Az irodalmi autonómiához szükséges szabadság legitimációja, például, mindig az egyetemlegesség normáit hívja segítségül. A modernitás reményét abban jelölhetjük meg, hogy a partikularitás (adott esetben: kisebbségi egzisztenciák) feltételeit is az univerzalizitás szintjén tudjuk legitimálni. De az univerzalizitás érvényesítése, elnyelheti, bekebelezheti az „elkülönítési vágyak” alanyát a „kis kulturális szigeteket” (Szenteleky). Ebből sarjadt a posztmodern érzékenység. Bízhatunk-e az irodalom feltétel nélküli emancipatórikus hatásában, vagy bizonyos irodalmi gyakorlat felszabadító praxisában, ahogy egyes teoretikusok feltételezték? Vagy e reményeket, a kommuniká-

ciós minták gyökeres módosulása után, végérvényesen modernista illúzióknak tekinthetjük?

Gondoljuk végig a kérdést egy másik irányból, a történetiség perspektívájából, azaz a kisebbség történelemérzékelése és a modernitás viszonylatának szempontjából. A kisebbségi egzisztencia percepció sémái ugyanis történelmi tapasztalat termékei. A kisebbségi létmód, identitás tematizálása – már a kifejezés használata is – történelmi gondolkodásmódot feltételez, mely nyitott a partikuláris entitások történelmi feltételezettségére. Ehelyütt figyelembe kell vennünk egy újabb ellentmondást, mely a modernitás szerkezeteiből fakad. Hayden White érvel úgy, hogy a 20. sz.-i irodalom jó része ellenségesen viselkedik a történeti tudattal szemben. Szerinte „... a kortárs irodalom egyik megkülönböztető vonása az az alapmeggyőződés, hogy a történeti tudatot ki kell irtani az írónak akkor, ha kellő komolysággal akarja vizsgálni az emberi tapasztalás ama rétegeit, melyek feltárása éppen a modern művészet sajátos célja”.³ A fentiekből kiindulva arra kell következtetnünk, hogy a világ modern értelmezésének hozadékai és a történetiség között ambivalenciák állnak fenn. Mindezek tudatában hogyan olvassuk Szenteleky mondatait: „Itt Vajdaságban nincs múlt, történelem és tradíció, mely a költők lelkületét befolyásolná, irányítaná, mint pl. Erdélyben. (...) egyedül a jelenben élnek ezért könnyen és messzire repülnek, hiszen semmi se húzza őket a múlthoz és a földhöz. (...) A tradíció, és emlék nélküli emberek progresszívak, frissen és messzire menetelnek. (...) Tekintetük a messziséget keresi, és könnyen átsiklik nyelvi, nemzeti elkülönödéseken. Az általános emberit látják, érzik, hirdetik”.⁴ Mindez újabb kérdéseket vet fel. Egyrészt, érvényes-e Vajdaságban az a gondolat, amely a kisebbségi létpercepció sajátjának tudja az antikvárius szemléletet (Nietzsche), a muzeális jellegű (Žmegač), történelemszenzibilis gondolkodást? Másrészt, Apollinaire ismert mondatára gondolva („Ám az új szellem most jelentkezik első ízben oly módon, hogy tudatában van önmagának”)⁵ feltehetnénk a kérdést, mennyiben van ez a frissnek nevezhető szellem tudatában önmagának? A modernitás önmagát mindenkor a régiről az újra való átmenet eredményeként értelmezi (Habermas)⁶, illetve normák és konvenciók világa elleni sajátágosan ritualizált tiltakozásként (Žmegač)⁷ érvényesíti. Történeti szemléletmód, tradíció hiányában azonban problematikussá válik az átmenethez szükséges készenlét, elkötelezettség, nem működhet a modern tagadóerő, nincs célpontja a kreatív tagadásnak, a szakadás az elválás jelentésalakzata legfeljebb hiányként lehet jelen. A modernitás a hagyomány jelentésének átminősítésében is, de a tagadás gesztusában mindenképpen kötődik a „múlthoz és a földhöz”. Az az interpretációs vonulat, amely a partikuláris történelmi kötöttségeket hozza szóba a historizmust, a történelmi tudatosságot megjelenítő tapasztalati sémákat építi be beszédrendjébe. „Irreális len-

ne azonban azt hinnünk, hogy egyik napról a másikra eltűnhet az alkotók eredetiségre való törekvése, olyan jellemző tulajdonság, amely két évszázad alatt szinte a művészek második természetévé vált. A posztmodern szituációra éppen a rezignatív historizmus és a kreatív kombinatórika összekapcsolása a jellemző. Az »azonosnak« historikus »örök visszatérése«... az újítás egykori kényszerével összekapcsolva...»⁸ – mindez újra felvet néhány kérdést. Mennyire bír jelenléttel az említett dimenzió, mármint a szakítás tudatossága, a múlttól való eltávolodás, a történetiségbe ágyazottságból sarjadó kritikai distancia, az emlékezés distanciája a vajdasági magyar kultúrában? Mennyire van jelen az a történelmi tudat, amely az emlékezés folytonossága révén képes érvényesíteni olyan partikuláris képleteket, melyek átírják a kisebbségi érzékelési sémákat?

A minoritárius beszéd adekvát alapja a posztmodern idézetkultúrája lehetne, az a radikális pluralitás, amelyben természetes módon érvényesülhetne az intertextuális–interkulturális értelemképzés. A posztmodernről nem idegen interkulturális törekvések szövegszerű érvényesítésével nemcsak hogy tágulhatna a kisebbségi leszűkítő modell, hanem radikálisan szemléletes lehetne a „kultúrák közötti lét”⁹ tapasztalatának fikcióvá lényegítése. A posztmodern nomád gondolkodásmódjában nem fér meg a helyhez kötöttség képzetkörén belüli közösségi érzület. A minoritárius értelemképzési stratégiáknak viszont mindez része, ezért a nomád intenciót az ott-hontalanság, a metaforikus hely-nélküliség érzékeltetésében hasznosítja.

A posztmodern diszkurzusban a léttapasztalat kitüntetett sajátossága a nyelvközvetítettség. A nyelvi jelek, a jelentésegységek praxisának értelmezése központi helyet foglal el a posztmodern világlátásban. Ezen irányulás ellentételezi a modern, reprezentacionalista, nyelvelméletek beállítottságát, mely a funkcionalitás szűk határai közé szorította a nyelvi megnyilvánulásokat, eszközlétté redukálta létezésünk nyelvi meghatározottságát. Ezáltal a posztmodern érzékenység, annak ellenére, hogy érvénytelenítette az irodalmi mű emancipatórikus, modern, elkötelezettségét, ajtót nyitott az irodalmi gyakorlatban formálódó nyelvi kultúra, nyelvi praxis másfajta értelmezésének. Azzal, hogy megszüntette a nyelviség passzivitásba szorult, tükrölétbe alárendeltségbe préselt állapotát, a nyelvi kultúra konstitutív, teremtő dimenzióit hangsúlyozta. A nyelvi létmód hangsúlyozása roppant jelentőséggel bír a kisebbségi létérzékelés számára is, hiszen az általam minoritárius diszkurzusnak nevezett beállítottságnak szolgáltathat érveket, bár egyúttal módosítja is azt. Ugyanis a nyelvközpontú értelmezés úgy tágítja a minoritárius diszkurzust, hogy az irodalmi mű immanens értékeit, az irodalom immanens nyelvi teljesítményeit, a nyelvi kultúra irodalmi praxisát hangsúlyozza és hatálytalanítja azokat az irányulásokat, melyek a minoritárius diszkurzus lehetőségét kizárólag irodalmonkívüli közegekből

vezették le. Az irodalmi mű autonómiája immáron nem a modernitás vezérelveiből, hanem az immanens nyelvi praxisból vezethető le.

Jegyzetek

¹ Lásd: Bényei Tamás: A posztkoloniális irodalom. Helikon, 1996/4., 520–528.

² V. Flusser: Az írás. 1997, 125.

³ H. White: A történelem terhe. Budapest, 1997, 31.

⁴ Szenteleky Kornél: A vers Vajdaságban. Ugartörés, I., Újvidék, 1963, 62–63. A probléma általános kontextusát lásd: Bori Imre: Szenteleky Kornél. Újvidék, 1994

⁵ Idézi Somlyó György: Philoktétész sebe. Budapest, 1980, 14.

⁶ J. Habermas: Egy befejezetlen projektum. In: J. Habermas, J.–F. Lyotard, R. Rorty: A posztmodern állapot. Budapest, 1993, 153.

⁷ V. Žmegač: A modernség és a posztmodernség diagnózisához. Literatura, 1990/1., 8.

⁸ V. Žmegač: Ibidem.

⁹ Idézi. Szamosi Gertrud: A posztkolonialitás. Helikon, 1996/4., 422.

EXISTENCE-LIKE LANGUAGE AND LANGUAGE-LIKE EXISTENCE

Kornélia Faragó

In postmodern discourse a specific feature of existential experience is language intermediation. The accentuation of the language mode existence has great significance concerning the minority perception of existence because it broadens minority discourse so as to highlight the immanent capacity of language and overrides those tendencies which derive the potential of discourse in extra-literary media. The autonomy of a literary work is derived not from the guiding principles of modernity but from immanent language praxis.

UTASI CSABA

LÉTHELYZET, ÉRTÉK, MODERNITÁS

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

A kilencvenes években, a szocialista rendszerek részleges vagy teljes bukása után fölerősödött térségeinken a kisebbségi magyar irodalmak helyzetéről, szerepéről és távlatairól való gondolkodás. A politikai tabuk, tiltások és egyigazságok visszaszorulása után csaknem szükségszerűen érkezett el az átértékelés időszaka, mely érthető módon nem pusztán egymást kiegészítő és támogató, hanem egymással radikálisan szembenálló eszmefuttatásokat is eredményezett. Ez utóbbiak közül ezúttal kettőt érintenék. Irodalomtörténetében Vajda Gábor azt fejtegeti, hogy „kisebbségi környezetben csak akkor van igazi értéke a könyvkiadásnak”, ha általa „közösségtudatot sikerül kifejleszteni”, ha a publikált művek „népfelvilágosító és nemzetmegtartó szerepet” látnak el, következésképpen az, hogy valaki vajdasági író-e, „annak a kérdése, hogy élményvilágában meghatározó erővel van-e jelen a kisebbségi sors. Ennek hiteles kifejezésében középszerű tehetségek is jeleskedhetnek, minthogy az esztétikumot a mi vidékünkön magától értetődően támogatja meg az etika értéktartománya.” Ezek az ismert, eddig is többször idézett tézisek arról tanúskodnak, hogy Vajda Gábor az irodalom önelvűségét tagadva irodalmunk jövőjét ideológiai elvárások ketrecébe kívánja szorítani, ahol a középszerű, lehet-e kétségünk fölé, igen gyorsan provinciális szövegek garmadát jeleskedhetné össze. Befelé mutató, rezervátumhelyzetet előlegező felfogásával éles oppozícióban áll mindaz, amit a kolozsvári Józsa T. István a határon túli magyar irodalom jelenéről megtartott békéscsabai tanácskozáson megfogalmazott. A *kisebbség* kifejezést a gondolat felől üres nyelvi formának tartva, egyebek közt a következőkre hívta föl a figyelmet: „Annak, hogy a politikai ideológia, ami mindenre rá akarja tenni a kezét, megpróbálja meghatározni a művészi ideológiának, mire legyen érzékeny, mit teremtsen újra, az lesz az első következménye, hogy az alkotó azt mondja: igen, én kisebbségi vagyok, nekem a kisebbsé-

gi sorsot kell újratерemtenem, annak kell a műveimben megnyilvánulnia. Egyetlen példa: Kós Károlynak az a szövege, amit közvetlenül Trianon után írt, amiben azt mondta, hogy a magyar író feladata a mi gondjainkat, a magunk problémáit, a magunk módján, a magunk újsorsú közönségének megfogalmazni. Ilyen értékelméleti fogalom, hogy a magunk módján, nincs, Kós Károly ezt nyilván nem ismerhette. Végül is ez az első lépése átkozott provincializmusra ítélte az egész irodalmat, hiszen meggerincezte azt, hogy mit kell tennie az alkotónak. Semmi sem gyilkosabb, mint ha tudatosan bezárják az alkotót.”

A két egymást kizáró nézet közül természetesen a Józsa T. Istváné az elfogadható, de nyomban hozzáfűzném, hogy végletessége egyúttal dilemmák elé is állít. Úgy vélem, bármennyire lehúzó, zsákutcát ígérő is a népfelvilágosító és közösségtudatért kiáltó kisebbségi irodalmiság megteremtésének igénye, a kisebbségiség kérdéskörén azért mégsem léphetünk át a gondolat nevében. Mert lehet ugyan, hogy a gondolat felől a kisebbség kifejezés csakugyan üres nyelvi forma, ám ha a tények, a kisebbségi irodalmak mindenkori léthelyzete felől szemlélődünk, jóval bonyolultabb kép tárul elénk.

Gondoljunk csak a jugoszláviai magyar irodalom idestova nyolcvan esztendő történetére. Amikor Szenteleky Kornél 1927-ben kimondta, hogy íróinkat sorsuk és helyzetük arra kényszeríti, hogy egyéni utakon járjanak, s épp ezért semmi szükség arra, hogy a „sajátos vajdasági lelkeség” nevében olyan ígát húzzanak, amelyet maguknak kellene megformálniuk szürke művésziatlenséggel, még egyértelműen a gondolat, az esztétikai eszmélkedés talaján állt. Ezt a pozíciót azonban, mint ismeretes, csakhamar föladta, s egy helyi jellegű irodalmiság elméleti alapvetését dolgozta ki. Fordulatát elsődlegesen irodalmunk léthelyzete indukálta. Rá kellett eszmélnie, hogy írók, folyóiratok, kiadók nélkül sem egyéni út, sem irodalmi élet nincs, melynek folytonossága maradandó értékekig vezethetne el. Emellett szembe kellett néznie az államhatalommal is, amely módszeresen leépítette maradék művelődési intézményeinket is, tartósan érzékeltetve, hogy számára a kisebbségi ember nem több, mint gyanús idegen. Ebben a kényszerhelyzetben tett aztán kísérletet arra, hogy a helyi színek elméletében tüzet és vizet, irodalmat és politikát integráljon. A létfontosságúnak ítélt helyi jelleg megkövetelésével párhuzamban újra meg újra nyomatékosította, hogy a művészi értéket, az írás erejét többre becsüli az erőltetett, gyenge írásba ágyazott helyi színeknél, hogy a tehetség több bármilyen regionális erénynél, hogy semmiképpen sem lehet célunk az Európától, a nagy emberi egyetemességtől való elzárkózás. Minthogy azonban az irodalom és az irodalomra kívülről ránehezedő politikum szimbiózisa sohasem lehet tartós és értékteremtő, a helyi színek elmélete sem válhatott azzá. Már magát az elméletet is belső

ellentmondások hatják át a vajdasági elkötelezettség, az írók megoszlása, a kritika szerepe tekintetében, a sugallatai nyomán keletkezett szövegek nagyrésze pedig, lévén hogy szerzőik a tágabb perspektíva és a tehetség hiányát a földünk és népünk lelkéhez való ragaszkodással próbálták pótolni, megrekedt a sivár dilettantizmus térségén. S ha a másik oldalra, az irodalmi baloldall elszánt kis társaságára vetünk pillantást, ott is hasonló tüneteket észlelünk. A világmegváltás politikai intencióit mindenekelőttinek tételező tollforgatók, annak ellenére, hogy egy új emberi egyetemesség előhírnökének hitték magukat, aránylag ritka szépírói megszólalásaikban nem jutottak, nem is juthattak tovább a kis proletár nagy nyomorának levegőtlen tablójánál, a helyi környezetbe plántált internacionalista dilettantizmusnál.

A háború után, amikor a szocialista realizmus követelményeit hatalmi eszközök kizárólagosították, természetsszerűleg éveken át gondolni sem lehetett az autochton irodalmiság megteremtésére. S még az ötvenes években is, a közelmúlt igen erős visszafogó hatása következtében, csak elvétve láttak napvilágot olyan alkotások, amelyek megújulást ígértek volna. Túlzás nélkül állíthatjuk hát, hogy a Symposion-mozgalom volt az, amely átfogón és súlyt képezőn először konfrontálódott a kisebbségi léthelyzet évtizedes negatív determinánsaival. S nem is csak a szépirodalmi szövegek, hanem az értekező próza terén is. Valójában ez az erőteljes kettős igénybejelentés tette nyilvánvalóvá, hogy a vidéki irodalom ideje lejárában van. Az új érzékenységgű esztétikai tájékozódás előtt szabad tér létesült tehát, nem kis mértékben a hatalmi kontroll lazulása következtében is, s úgy látszott, hogy végre tartósan megteremtődnek a különféle tájékozódások és törekvések egymás mellett élésének és egymásra hatásának tényleges irodalmi életet biztosító föltételei. A szabadság azonban, melyről az idős Márai oly meggyőzően bizonygatja, hogy sohasem lehet intézményes, mindenkinek ismételtelen meg kell küzdenie érte, viszonylag rövid ideig tartott. A hatalom előbb a hetvenes, majd a nyolcvanas évek elején lecsapott az Új Symposionra, minek következményeit ismét csak nem függetleníthetjük irodalmunk kisebbségi léthelyzetétől. Másutt, szellemiekben gazdagabb környezetben egy-egy ilyen botrány nyilván könnyebben felszívódhatott volna, mint itt, ahol a csapás nemcsak a közvetlenül érintett nemzedékek tagjait zökkentette ki, fékezte le, tette tanácstalanná, vagy taszította nem várt irányba, hanem valójában kedvezőtlenül befolyásolta egész irodalmunkat is. S e folyamat aztán az utóbbi tíz évben csak erősödött. Igaz ugyan, hogy néhány alkotónk a mostoha körülmények ellenére is értékteremtőn pályán tudott maradni, a helyzetkép azonban mégis a leépülés tüneteit mutatja. A törzsi mítoszok és a fölhabzó nacionalizmusok előretörése, az alapvető etikai normák cinikus visszájára fordítása, a háborús örület tobzódása s a nyomában járó nyomor, a kényszerű elköltözések mind-mind odahatottak, hogy

irodalmunkban mára az esetlegesség, a nyugtalanító belső jelenségekről mélyen hallgató rezignáció lett úrrá, miközben a betöltetlen térségekre kis-sé meglepően, de korántsem véletlenül visszaáramlott a provincializmus.

Mindennek alapján úgy vélem, a kisebbségi léhelyzet determinánsait nem eliminálhatjuk eszmélkedésünk-ből. Ha értékkereső impulzusok készte-tésére csaknem nyolcvan esztendő-s irodalmunk egy-egy régebbi szegmen-tumának földerítésére vállalkozunk, óhatatlanul egész sor olyan tényezővel is számolnunk kell, amely kívül esik az esztétikai gondolkodás körén. Tör-téneti, szociológiai, társadalomlélektani mozzanatok figyelembevételével kell megrajzolnunk azt a művelődéstörténetileg mégiscsak releváns hátte-ret, amely lehetővé teszi, hogy a vizsgálat tárgyául választott, a háttértől el-űtő művek teljesebb mértékben láthatóvá és befogadhatóvá váljanak. Nem azért érdemes tehát átvergődni a két háború közötti korszak törmelékhegye-in, mintha a törmelék fel nem fedezett értékeket tartogatna, hanem mert a törmelék tanulságainak viszonylatában intenzívebben szólíthat meg ben-nünket, mondjuk, Szirmai Károly novellavilága, melyet természetszerűleg csakis mai kritikussággal érdemes szemlélni, különben az önámítás hibájá-ba esnénk. De hasonlóképp vagyunk még a háború utáni évek halva szüle-tett „irodalmával” is. Ha nem járjuk be annak kietlen tájait, nem világíthat-juk meg kellőképp, milyen előzmények miatt jutott el néhány jelentősebb írónk a sivár intermezzóig, s hogyan, mekkora alkotáslélektani gondokkal szembesülve haladta meg a holtpon-tot utóbb.

Természetesen virtuálisan a másik lehetőség is adott. El tudok képzelni egy olyan idevetődő irodalmárt, aki tisztán esztétikai nézőpontból veszi szemügyre az eltelt nyolcvan év szövegeit. Ily módon nem jelentene számá-ra tehetetelt az irodalmunkat kísé-rő másodlagos vonatkozások tengere, ugyanakkor azonban a helyi alakulástörténet ismerete híján a műveknek nyilván csak egy szűk körét tüntethetné ki figyelmével. Valahogy úgy, bár a hasonlat igencsak sántít, mint Kulcsár Szabó Ernő, aki emlékezetes köny-vében írói portrék és tablók írása helyett az irodalom időbeliségéből követ-kező beszédmódváltozások gyakorlata felől értelmezte a magyar poétikai világok alakulásának 1945-től 1991-ig terjedő történetét. A kivételes elmé-leti felkészültségről tanúskodó mű mindössze két jugoszláviai magyar író-ról emlékezik meg, mintegy jelezve, hogy a szerző tud rólunk, ám a poéti-kai világok alakulástörténete szempontjából csak Tolnai Ottó és Gion Nándor alkotásait látja említésre érdemesnek. E tény két következtetést en-ged meg: vagy arról van szó, hogy mindaz, amit eddig irodalmunkban au-tochton esztétikai értéknek láttunk, nem az, vagy arról, hogy irodalmunk ja-vát mindmáig nem integrálta megfelelőképpen a magyar irodalmi köztudat. Bár e kérdésben nehéz dönteni, azt hiszem, mégis inkább az utóbb említett mozzanatról van szó. Hiszen eddig is így volt. A hatvanas és hetvenes évek-

ben megjelent akadémiai irodalomtörténetek szerkesztői határon túli szakembereket kértek fel a vonatkozó fejezetek megírására, már csak az esetleges nézeteltérések elkerülése végett is, ez azonban nem sokat változtat azon, hogy az importált irodalomtörténeti áttekintések elsődleges funkciója mégiscsak az volt, hogy az olvasó betekintést nyerjen a magyar irodalmi köztudatban nem élő szövegvilágokba. Éppen ezért, mellesleg, némi szkepszissel figyelem az Ex Symposion szerkesztőinek szép vállalkozását, azt, hogy tematikus számokkal próbálják a jelen szintjére emelni Domonkos István és Koncz István költészetét. Nem valószínű ugyanis, hogy az integrációt, amely húsz-harminc évvel ezelőtt lett volna igazán esedékes, utólag teljesértékűen pótolni lehetne. Mindebből pedig nem más következik, mint hogy a megváltozott körülmények ellenére jószerével továbbra is nekünk magunknak kell ellátnunk irodalmunk értékelésének és újraértékelésének feladatát. Belülről, de nem befelé fordulón természetesen.

Ez azonban manapság korántsem egyszerű feladat. Ha elfogadjuk Kulcsár Szabó Ernőnek azt a régebbi keletű megfigyelését, mely szerint „ha van fejlődés az irodalomban, akkor azt mindig azokon a csomópontokon, fordulókon lehet megragadni, ahol az új műveknek új szemléletformákkal sikerült megtörniük a korban érvényes ‘elváráshorizont’ ellenállását”, ahol „egy jól begyakorolt irodalmi kód elveszíti egyeduralmát, s a rögzült esztétikai ízlés normái meginognak a maguk pozícióiban”, akkor nyilvánvalónak látszik, hogy figyelmünket azokra a Symposion-mozgalom megvalósította paradigmaváltás után keletkezett művekre kellene összpontosítanunk, amelyek a hagyományos irodalmi konvencióktól eltávolodva a poétikai megformáltság újszerű nyelvi valóságait teremtették meg – egészen napjainkig. Egy ilyen átfogó tanulmány feltehetőleg tisztázhatná újabb irodalmunk modernségének kérdéseit. Azt, hogy a paradigmaváltás után mely művek jelrendszere látszik ma is maradandónak, illetve melyek rekedtek meg kisebb vagy nagyobb mértékben az álmodernitás kommunikációra már nem készítő keretei között.

A kihívás evidens tehát, de ugyan kinek lenne kedve válaszolni rá? Hiszen irodalmunkban mostanában tisztázottnak hitt régi téveszmék törnek felszínre. A tematikai időszerűséget egyesek újra azonosítják az esztétikai korszerűséggel. Ha valaki olyan történeti eseményeket dolgoz föl, amelyek az eltelt évtizedekben tabunak számítottak, a kritika a téma aktualitása okán magasra emeli a művet, anélkül természetesen, hogy annak nyelvi jelrendszerét, struktúráját, emberképét közelebbről megvilágítaná. Egyik kritikuskunkat pl. ez a „fordított” szemléletmód ilyen sorokig vitte el: „A lét-lehetetlenség közepette azonban mégis dobog az éltető erő, a költő hatalmas szíve, amely mindent és mindenkit szakadatlan intenzitással szeret, olyannyira, hogy szívesen becézgeti a lelkéhez közel állókat, népét, szülőföldjét.”

Nem csoda, hogy ez a hatalmas szív „legőszintébb, szerető lírá”-t dobog ki, „költészetünk élvonalába” emelve a szerzőt. Egy másik kritikus viszont, kisprózánknak egy ugyancsak a tematikai aktualitás jegyében fogant vonulata kapcsán szükségesnek látja felhívni a másként eszmélkedő kritika figyelmét, hogy jó lesz, ha tartja magát a művek „alázatos értelmezésének” eszközeihez, különben menthetetlenül nagyképű tévhiteinek foglya marad. Az ilyen és ezekhez hasonló megnyilatkozásokkal párhuzamban pedig, valahol a háttérben, partot mosó energiassággal kezdik fölfedezni és publikálni a Cziráky Imréket, akárha a mai nagy elbizonytalanodás körülményei között eleven hagyományrétegekre bukkantak volna.

Kibrándító *déjà vu*. Hamarjában aligha lesz itt újabb paradigmaváltás.

CONDITIONS OF EXISTENCE, VALUES, MODERNITY

Csaba Utasi

In the 1990s, after the partial or total collapse of the social systems, reflections on the place, role and the prospects of minority Hungarian literatures have more intensely come to the foreground. Some insisted on the concept of a universal Hungarian literature, others on the populist intentions of the minority literature that sets out to enlighten and safeguard the nation, others again on the notional emptiness of the minority epithet. These complementing or opposing flights of wit tended to forget that the real values of the minority Hungarian literatures have not yet had time to become an integral part of the common Hungarian literary knowledge. Therefore, as a logical consequence, it follows that the task of evaluating and reevaluating of these literatures should be continually carried out from within but not inwardly, so as to reveal which works of literature bear the signs of lasting value and which ones have got stuck within the frames of fake modernity which ceases to provoke further communication.

MÁRKUS BÉLA

MITTEL ÁRMIN ÚJ RUHÁJA

Tózsér Árpád pályájának legutóbbi szakaszáról

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

A még a múlt századból felhangzó kérdésre: „Vajh, ki ő, és merre van hazája?” többfajta válasz fogalmazható. Az egyik félét irodalomtörténetesek, kritikusok, tanulmányírók fogalmazták és fogalmazzák: Pécsi Györgyi, aki monográfiát jelentetett meg **Tózsér Árpádról** (Kalligram, 1995), Görömbei András, a **Kisebbségi magyar irodalmak (1945–1990)** című könyv szerzője (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997), vagy a magyarság és európaiság kérdéseit taglaló Elek Tibor a **Helyzettudat és önismeret** című munkájában (Felsőmagyarország – Tevan Kiadó, 1997), legutóbb pedig az esszéit, vitáit, elemzéseit összegyűjtő Domokos Mátyás a **Hajnali józanságban** (Kortárs Kiadó, 1997). A másik felelet magától Tózsér Árpádtól várható, aki egyszerre látszik szülőatyjának, keresztapjának, de alteregójának is lenni.

Alakmásának, és éppen az 1995-ös kötet, a **Mittelszolipszizmus** címadó verse szerint, hiszen itt az önnön emlékeibe bevezető Mittel úr úgy adja meg születése dátumát – 1935. október 6-át –, mintha nem éppen Tózsér Árpád jött volna akkor a világra. De a rokonságot, a hadaikat szétszóró szegénységről, az otthontalanság korai gyötrelmeiről, a falun albérlősködés szokatlan szokásairól, a „nem volt összetartó föld a lábunk alatt” gyötrető érzéséről is így számol be. Az ideiglenesség, az átmenetiség élettapasztalata, a „között”-lét, a „mittel”-állapot innen eredeztethető. De hogy Mittel Ármín nem pusztá hasonmása, nem is ikertársa az életrehívójának, nevezze bár költőnek vagy szerkesztőnek, erről a vers nélküli verset feltaláló Mittel története ad hírt. Akkor ír verset, méghozzá Svejkről, 1922. április 21-én, amikor, ugye, a másik történet tanúsítja, még meg sem született. És amikor még az a költészet – a csehszlovákiai magyar avantgárd – sem létezett, amelyhez sorolja magát; ami viszont létezett, sőt virágzott, az – avantgárd *nélkü-*

li, az ennek híján való, ám hiányát nem érző – csehszlovákiai magyar irodalom, akkor annak a képviselői „mélységesen erkölcstelennek tartották / a léttelenségnak azt az állapotát, / amelyben a költő leledzett”. Ehhez a „lét nélküli tudat”-hoz szándékozott ama Mittel úr vers nélküli verseket írni. Ami pedig a keresztapaságot illeti – Ágh István felismerésére támaszkodva – mindenekeelőtt az volna elmondható, hogy Mittel Árminnak mindkét neve német, vagyis hogy az őseit valahol a német kultúra és szellem tájain lehetne fellelni. Netán még akkor is, ha maga Tözsér a nagy közép-ázsiai utazót, a világhírű orientalistát, a török filológia kiváló szaktekintélyét, csöppet sem melleleg: Dunaszerdahely szülöttjét is megjelöli: Vámbéry Ármint. Aztán, már a rokonai között, több mindenkit. A **Mittelszolipszizmus VI.** része Közép-Európa nyombél formájú bugyrát egy homokóra nyakához hasonlítva Zbigniew Herbertet, Vladimír Holant, Vasko da Popát nevezi meg, a különös című **Jalousionisták** – ami, a félreértések elkerülése végett, nehogy a francia forradalom hőseire gondoljon valaki is, egyszerűen csak annyit jelent, hogy a féltékenységtől, irigységtől gyötröttek –, ez a *Nemzedéktársainak, egy outsider* mottójú, két kötetében is kitéüntetett helyen (az 1995-ösnek a legelején, az 1997-es **Leviticus**nak viszont a legvégén) szereplő verse pedig a két Ottót, Orbánt és Tolnait nevezi nevén, nem épp a rokonság okán, hanem mert több költészetet sejtett bennük, mint önmagában. Cselényi Lászlót, „Laci”-t, a gömörpanyiti Popocatepetlet is irigyelte, hogy „hányta magából avantgárd szövegolvadékait”, aztán Tandori sokkolta, az elhagyásaival, hiányaival, majd Szilágyi Domokos, és végül, de nem utolsósorban Oravecz Imre, aki „garantáltan urbánus verset” csinált abból, amiből ő csak „valami suta népi avantgárdot” tudott kevercelni. Tőlük a titkokat leste el, Kálnoky László Homálynoki Szaniszlójától viszont az ötletet kapta, Mittel úrhoz, de erősítette ebbéli elképzelését Herbert Cogito ura is. Éppen vele kapcsolatban írja le – kissé hosszan fogjuk idézni –, mit gondol ő „mittelség”-nek. Abból indul ki, hogy az osztrák, a lengyel, a cseh vagy a magyar kultúrában összetartoznak, elválaszthatatlanok egymástól az olyan stílustörökvések, szellemi áramlatok, mint a szecesszió, a katasztrófizmus, a tragigroteszk, vagy az abszurd, és hogy ennek az összefüggő „kultúrkörünknek” már csak az átfogó megnevezése hiányzik. Emiatt időnként felcseréljük az oksági összefüggést a térbelivel – folytatja –, és elnevezzük például, a térségünk 20. századi irodalmát „közép-európai”-nak. Csakis a 20. századi irodalomról beszél, hiszen a 19. századot megelőzően szerinte közép-európai irodalomról még annyira sem lehet beszélni, mint magáról Közép-Európáról. „A mai Közép-Európa szellemisége és irodalma a középkor, a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus idején teljesen a nyugat-európai szellemi áramlatok és stílusiskolák hatása alatt alakult, eredeti, sajátos képződménnyé akkor vált, mikor a 20. században ezt a permanensen

hatások alatt születő s így felemás múltját tudatosítani kezdte magában. Olyan létezésre kezdett emlékezni, amely már a létezés idején is inkább tudat, valami máshol létezőnek a tudata volt, mintsem hiteles, tettekben megnyilatkozó egzisztencia.” Nem csoda – teszi zárójelben hozzá –, hogy ebben a lét nélküli tudatban Musil „tulajdonságok nélküli embere” annyira otthon érezte magát. Ez a közép-európaiság a között-állapot, az „vendéglét-tudat” formálója. A tulajdonságok nélküli ember érzékenysége – itt ismét Tözsérrel szólva – „érzékenység minden irány nélkül”. Azzal a meggyőződéssé érő, merevülő ötlettel, amelyik a **Pozsonyi Páholy** című könyve egyik naplójegyzetében merült föl először, és amelyik nem tartja lehetetlennek, hogy ha majd valaki megfogalmazza a Közép-Európa fogalomnak, ennek a ma még inkább geográfiai, semmint irodalmi fogalomnak az esztétikai tartalmát, akkor valószínűleg „stílusirányzatot fognak érteni alatta”, az unokáink már komoly irodalomtörténetekből fogják tanulni. Ez a bizonyos stílusirányzat – írja – valahol a századfordulón Musillal, Krausszal, Kafkával és Čapekkal kezdődik, abban pedig szinte közmegegyezés van, ám ezt már nem Tözsér állítja, hanem a vele kapcsolatos tanulmányok, esszék, hogy a sor Danilo Kišsel, Mészöly Miklóssal, Zbigniew Herberttel folytatódik. És – Tözsér Árpáddal.

Aki legújabban azt az ingujjas, nyakig felhúzott nadragú, nevében német, származását tekintve magyar, állampolgárságára nézve csehszlovák költőt, aki Mittel Ármin volt vagy lehetett, Franz Xaver Kappus kapitánnyal cserélte föl. A **Leviticus** (Argumentum Kiadó, 1997) intertextuálisan kapcsolódik ugyan Ibsen **Peer Gyntjé**től kezdve Shakespeare **Hamletjén**, pontosabban Opheliáján át, majd Josephus Flaviuson és Tacituson át a **Nem akartam zsidó lenni** szerzőjéig, Jurai Spitzerig, aztán Suetoniuson át Pierre Corneille-ig, Bertók Lászlóig és másokig, vagy – ha úgy tetszik – elsősorban is a kötet cím idézte ószövetségi forráshoz, Mózes harmadik könyvéhez, és így belső párhuzamot teremt a művészi pályáján fordulópontot jelentő 1979-es kötettel, az esszéket, verseket és interjúkat tartalmazó **Genezissel** – mégis, mindezek ellenére vagy mindezeket tudomásul véve is a Mittel-szereptől való elbúcsúzás felemássága, a Mittel-Kappus szerepcsere látszik a legszembetűnőbbnek. Már ha nem vesszük ide a Tözsér-líra állandó jellegzetességei közül, hogy a helyek és az idők – mint Mittel úr lelke – lengenek ide-oda, múltból jelenbe, tárgyakból emberekbe, akár a spiritisztáké, és hogy ezzel éri el, hogy a konkrét rejtelmes legyen, hogy a szavak „mindent és semmit” egyszerre jelentsenek. Ehhez az elbizonytalanításhoz vagy az „elviszonylagosítás”-nak ehhez a műveletéhez hozzátartozik mindjárt a kötet cím értelmezése is: egészen konkrétan Mózes harmadik könyvére utalna? vagy a levítákra, a zsidó szerepapokra, esetleg az anakronisztikus trió-letekben, a Bertók Lászlónak ajánlott költeményben feltűnő „Levita úr”-ra,

mint elképzelhető, újabb alteregóra, az itt Jákob és Lea fiaként emlegetett férfirra, vagy a levitáció fizikai jelenségének jelentéskörét sem szabad kizárni?, azt a műveletet, amikor elektromos vagy mágneses tér felhasználásával tartanak lebegő állapotban bizonyos testeket.

Ilyen lebegtetésnek képzelhetjük az emlegetett tényt is. Nevet cserélt, ám nem – mint hihetnénk – a saját leleményéből, hirtelen támadt ötlete nyomán. E különös csengésű három szó, Franz Xaver Kappus, a korábbi alakmástól való megkülönböztetésre szolgáló elnevezés ugyanis nem a fantázia szülötte, hanem alkalmas egy valóságos személy azonosítására. Csakhogy mindez a valóságosság Tözsér Árpád szemében nagyon is valószerűtlennek látszott: ő, aki kitalálta magának Mittel Ármint, úgy hitte, mások is hasonlóan buzgóak. A Tóth Lászlóval folytatott beszélgetésben (**Szó és csend**, Új Forrás Könyvek, Tatabánya, 1996) adta elő, miért váltott ki belőle dühöt, amikor a *Holmi* szerkesztősége elküldte neki eme Kappus kapitánynak szóló Rilke-levél fénymásolatát. A levél afféle bírálat volt, vélemény a katonatiszt klapanciáiról, és mellesleg leckéztetés is, hogy a kapitány ne vigyen iróniát a versbe, mert az nem való ebbe. Fénymásolat ide, fénymásolat oda, ez volt az egyik mozzanat, ami miatt Tözsér úgy érezte, tréfálnak, sőt, gúnyolódnak vele, csúfot üznek belőle, ha finoman, ha enyhén is: személyes célzásnak vette az iróniára való utalást, hiszen az ő Mittel-versei is tele vannak vele. A másik mozzanat, ami miatt személyesen neki és csak neki szólónak hitte, hihette a küldeményt: ugyanabba a katonai főreálba járt ő is – évtizedekkel később, persze, tartalékos tűzértiszti kiképzésre –, mint ahová a múlt század kilencvenes éveiben a verselgető kapitány járt, és ahová Rilke is: a Mahrisch-Weisskirchenben, a mai Hranicén, Morvaországban lévő iskolába. Félreértés szülte tehát a Kappus-verseit, kitalált személynek, képzeletbelinek gondolt egy valóságosan létezett – de, tette hozzá az interjúban, épp így félreértés lenne azt állítani, hogy Kappus kapitányban Mittel úr újabb változatát akarta megírni.

Pedig a kapitányi versekhez, mintha jelentékenyek lennének mind mennyiségre, mind minőségre, már „utószó” is készült. Összegzés, lezárás ahhoz a két, azaz kettő darab költeményhez, amelyek közül a prologusként is felfogható elsőben a címbe emelt összegzés, szűzsé szerint az történik, hogy a kapitány aranyerét megoperálják, de a kapitány ennek ellenére sem fogadja meg Rainer Maria Rilke úr tanácsát: nem mond le az iróniáról, az epilógusként is értelmezhető második alkotásban viszont mégiscsak önmagába mélyed, s megvizsgálja a mélységeket, ahonnét élete fakad. A **Virágvasárnap**, az utószó formátlan-formás kaktuszhoz hasonlítja a kapitányt, de láttatja szürkének is, amihez mégsem a szint társítja, hanem – színesztéziával? – a hangot, az „iá”-t, hogy aztán a hang gazdájának a patái alá ne a tövises növényt tapossák, hanem a mirtuszágot. A húsvét előtti vasárnap iro-

nizálása, profanizálása nincs Jézus, aki a számaron ül, és nincs pálmaág, amivel a szertartás szerint megdobálnák az állatot. Helyette a mi tájainkon honos barka is csak a húsvéti várakozás ígézetében nyílik: az első versszak legelső sorának barkája az utolsó versszak első sorában kaktusszá változik. Ez nyit ki, ez teszi szúróssá a virágvasárnap hangulatát. Cseppet sem függetlenül attól az élet- vagy léthelyzettől, amelyben a két vers Kappus kapitánya találja magát. A legvégső kiszolgáltatottságnak, az elmúlással, a halállal való szembesülésnek az a helyzete ez, amelyik a hétköznapi eseményeit is „közel az éghez” játszatja, a „mintha még élnék” dramaturgiája, a „nem is oly bizfos, hogy élni jó” szerzői megjegyzése szerint. Előbb a virágvasárnapi körmenet áhítata fordult közönségesbe, hétköznapias durvába – most a legközönségesebb, a leginkább szégyellt műtétet, az aranyér operációját állítja kozmikus távlatokba. A csont, a hús iróniája az, hogy az ánus, a végbélnyílás az Isten iszonyú látcsöveként azonosítódik, s a hajnali égen a Hold képe vagy egy vörslő felhő a jele annak, hogy a „kozmosz ánusa vérzik”. A kötszerekkel bebugyolált lírai alanyt hasonló okokból inti: kerge dolog volna örülnie, hisz nem az élet, de a halál van köréje tekerve. „Minden: a látszat a látszat?: a van” – szól a mélységeket vizsgáló kapitány-vers, mutatva azt az a jellegzetességet is, amelyik a *helyszínen* túl mégiscsak rokonítja Kappus kapitánynak az alakját Mittel úréval. A gnómák, paradoxonok, aforizmák általánosításáig, megdönthetetlen igazságáig eljutó tömörség, amely a legsúlyosabb gondolatokat is a humor, az ironia könnyedségével közli – ez az ismérv, egyrészt, a „Mintha köröttem mindennek / A képzeletem lenne a története” szolipszizmusa másfelől, harmadrészt pedig a „nem evilági grammatikámmal / A jelentés mellé harapok” olvasásstratégiai ajánlata – mind visszatérő, ismerős jegye Tözsér költeszetének. De az említett helyszín is, az élet- vagy inkább léthelyzet: Kappus kapitány kórháza és kórterme ugyanolyan „fehér falak” közé zárt világ, mint azé a bazini elmegyógyintézeté, ahol Mittel úr – nem Kappusszal, a kapitánnyal, hanem – a Kapitánynak gúnyolt volt bányamérnökkel találkozott. A nemrég még a hadsereg tisztjeként egy uránbányában dolgozó öles termetű, hórihorgas férfi a számokban háborodott bele, s azért zárták ideggyógyintézetbe, hogy „bizonyos dolgokról” „ott kinn” ne beszélhessen, és Mittel úr is úgy vélte, valamiről neki is hallgatnia kell, csak „sejtelve sem volt miről kell hallgatnia”, ezért írt hát kínjában mindennap egy verset, remélve, van bennük „legalább egy parányi abból a valamiből”, amiről hallgatnia rendeltetett. Az említett rokonság vagy párhuzam lehetőségét erősíti ennek a költeménynek már a címe is: **A Kapitány**. Nem a nagy, jelentős Mittel-versek közé tartozik, nem éri el a **Mittel úr feltalálja a vers nélküli verset**, **Szoliter**, **Történet Mittel úrról**, **a gombáról és a magánvalóról**, **Mittelszolipszizmus avagy Bevezetés Mittel úr emlékeibe** színvonalát, de talán éppen így jelezheti az átmenetet.

Az „átöltöztetés”-nek vagy „beöltöztetés”-nek azt a folyamatát, aktusso-rozatát, amely a sorozás katonai eljárását is felidézheti, de fel – a Juhász Er-zsébet könyvében (**Tükörképek labirintusa**. Forum, 1996) méltatott Václav Belohradsky-dolgozat, **A kapitalizmus és a polgári erény** nyomán Husserl filozófiájának alapvető metaforáit is. Azzal a kesernyés tudattal, hogy az elkerülhetetlen halál látószögéből ítélve voltaképpen mindegy, mi-lyen uniformist kényszerül levenni az ember, hiszen lényegében mindenéből *kivetkőztetett* lesz úgyis.

MITTEL ÁRMIN ÚJ RUHÁJA (ARMIN MITTEL’S NEW GARMENT) THE LATEST CHAPTER IN ÁRPÁD TŐZSÉR’S LITERARY CAREER.

Béla Márkus

This study, perusing and analyzing the latest works by Árpád Tőzsér, a Hun-garian writer in the Slovak Republic, sets forth thoughts on a characteristic symp-tom among the Central European minorities: the loss of national identity and awareness deprived of existence.

HARKAI VASS ÉVA

A PANNON-TENGEREN

Böndör Pál költészete a 90-es években

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Ha a jugoszláviai (most már vajdasági) magyar irodalom olvasója boszszankodni kíván, ehhez a közelmúlt hírlap- és folyóiratszövegei között bőven talál „szakirodalmat”. Pl. olyan hírlapi cikket, amely szerzőjének tájékozatlansága és tudatlansága következtében a vajdasági magyar irodalom megszűnését harangozza be¹, vagy olyan folyóiratközleményt, amely a szakmai (olvasói) értetlenség folyományaként azt a kérdést teszi fel, hogy íródjon-e vers háborús időkben.² Ez utóbbi írás kitételeit nem menti az a körülmény sem, hogy szerzője a **Versek éve 1991** versgyűjteményének kapcsán meglehetősen szimpla módon azt fejtegeti, hogyan lehet az 1991-es „pokol éve”, „borzalom éve”, „Vinkovci, Eszék, Dubrovnik éve” egyben „versek éve” is. Az említett hírlapi cikk a vajdasági magyar irodalom pusztta létét, a folyóiratközlemény pedig az itteni irodalom legitimitását, az itt és mostanság írói irodalom létjogosultságát kérdőjelezi meg. Nem véletlen hát, hogy mindkét közlemény éles reagálásokat váltott ki a honi szakma körében.³

A vajdasági magyar irodalom olvasója azonban az itteni jelenlegi irodalom létének, legitimitásának, létjogosultságának himnikus hirdetésében sem igen lelhet nagyobb örömet. A vajdasági magyar (irodalom)kritikának az utóbbi években tapasztalható pangásán, hiányán, egyéb, esztétikai és más értékekkel együtt zajló leépülésén túl külön szégyenfeltja az a fajta populistá irányultságú lelkesedés, amely pl. B. Foky István **Bezdáni verseit** kísérte.⁴ A verseskötetről írott recenzió kitételeit és dilettantizmusát csak részben menti a körülmény, hogy szerzője nem tartozik a szakavatott irodalomkritikusok sorába. Az utóbbiakat viszont semmiféle körülmény nem menti fel az alól, hogy sem az említett verseskötetre, sem a róla íródott dilettáns recenzióra nem reagáltak kellőképpen. Mint ahogyan a recenzió köz-

lését vállaló folyóiratnak és kritikai rovatának sem válik dicséretére az írás megjelentetése.

A B. Foky-kötetről írott recenzió kitételei jellemző módon tartalmazzák mindazokat az elemeket, amelyek az irodalom nemzetmentő, nemzetfenntartó szerepének, populista értelmezésének irányába mutatnak. E gondolatmenet értelmében a B. Foky-vers „súlyos mondanivaló hordozója”, „megalapozott” benyomáson alapul, „igaz és valóságot tükröző”; „Mély fájdalom, a leghitelesebb és legegyetemesebb emberi érzés tör és buzog elő ezekben a versekben s ezekre minden olvasó lelkének rezonálnia kell, ha van benne egy szemernyi emberi érzés.”⁵ Nem véletlen tehát a recenzió hasonló indíttatású végkövetkeztetése sem: „Mert nekünk, szétszórattatásban élő, gyökereinktől lassan-lassan elszakadó, vagy a határok közelében, de azokon kívül (?) sündisznóállásban védekező magyaroknak kellenek ezek a sorok, melyek azt sugallják: az emberi sorsot, a magyar sorsot, múltat, jelent és jövőt akkor is vállalnunk kell, ha tudjuk, mennyire nehéz.”⁶

B. Foky István **Bezdáni versei** és ún. „magyarkái” s a róluk íródott recenzió szinte karöltve teljesítik ki mai itteni irodalmunk azon vonásait, amelyeket Végel László a provincializmusban, a színvonalcsökkenésben, a középszerűségben s a provincializmus színeváltozásának eredményeképp létrejött magabiztos banalitásban jelöli ki, mely utóbbi – mondja Végel – „ma triumfalista és messianista: megváltó szándékok hevítik és igazolják.”⁷ B. Foky ilyen messianisztikus módon és megváltó szándékkal rántja le a leplet a térség eddig elhallgatott vagy „politikai fogantatású húzódozást” kiváltó múltbeli eseményeiről – ám mindezt fárasztó pátosszal, rikító expresszivitással és frázisokba kapaszkodva teszi („és mégis mozog a föld”, „ímé az Ember”, „Jaj lesz a világnak”, „te nőnek született NŐ”, „van új a Nap alatt!”, mondja, s az „örök Ember”-ről, „sejtmag-hazácská”-ról, „magyarkák”-ról, „ráncos földek”-ről, „szorgos idő”-ről stb. beszél). Nemigen érthetünk hát egyet a verseskötetet útjára bocsátó szöveg megállapításával, miszerint a **Bezdáni versek** költője „jól tudja: mi a publicisztika és mi a költészet.”⁸

Az eset tünet értékű. A haza, a megmaradás, a nemzettudat nemcsak a mindennapi vajdasági közéleti kontextus naponta hallható szólamai közé tartozik, hanem a pragmatikusan felfogott irodalomról szóló diskurzusban is gyökeret eresztett. S nemcsak a vajdasági magyar irodalomban. Az irodalom különféle nemzetmentő szerepekkel való felruházásának szándéka közepette fogalmazódik meg a kisebbségi író/költő sajátos küldetése. Nem véletlenül védi e „küldetés”, e pragmatizmus ellen Grendel Lajos a hasonló pozícióban levő szlovákiai magyar – s általában az – irodalmat, mondván, hogy „Az irányzatosság az irodalom halála”, s hogy „az irodalomnak a nyelv az alfája és omegája”.⁹ S figyeljük meg, mily mélységes

együtthangzás rejlik a kisebbségi íróra váró, a Grendel által ironikusan körvonalazott feladat és a B. Fokyt dicsérő kritika idevágó szövegrésze között: „Ha ráérsz, írd meg a szlovákiai magyarság keserves sorsát. De ne úgy, ahogy szeretnéd, hanem úgy, *ahogy én akarom látni*. (...) legyen a stílusod egyszerű és mindenki számára érthető. (...) úgy hazudj, hogy az nekünk is tetszen. (...) Neked küldetésed van!”¹⁰ – És: „B. Foky István valóban jelentős költő és *mindenestül a miénk*, hiszen éppen azoknak az érzéseknek és gondolatoknak ad hangot, amelyeket mi, olvasói is ugyanúgy *érzünk és gondolunk, mint ő* (...) ezek a versek (...) *nagyon is érthetők*, (...) a költő *szívünkéből szól* (...)” stb.¹¹ (kiemelések H. V. É.).

Minden irodalomnak – így bármely kisebbségi irodalomnak is – akkor van létjogosultsága, ha benne az író/költő a nyelv, az irodalom, a költészet eszközeivel, esztétikai, művészi szinten, a kor kihívásaitól sem elzárkózva fogalmazza meg épp aktuális léthelyzetét. Ha nem fordít háttat az *itt* és *most* kérdéseinek, ám a művésztiség kívánalmainak sem. „egy vers, regény vagy színpadi mű művészi alkotás. Vagyis esztétikai értéke van. Mindenekelőtt. Mert ha nincs, akkor nem művészi alkotás. Ilyen pofonegyszerű ez” – mondja Grendel.¹²

*

Az iménti tételt a 90-es évek vajdasági magyar költészetének kiemelkedő teljesítményeivel szeretném szemléltetni. Jung Károly **Barbaricvm** (1991), Danyi Magdolna **Palicsi versek** (1995) és Böndör Pál **Tegnap egyszerűbb volt** (1993), **Eleai tanítvány** (1997), valamint **A változásom könyve** című, kéziratban levő legújabb kötetének versanyaga azon túl, hogy jelenlegi léthelyzetünk leképezője, egyaránt bizonyítja, hogy a költészet, a vers kérdése a megszólalás, a formakezelés, az esztétikai minőség kérdése.

Jung Károly **Barbaricvm**ának költeményeit nehéz vértetű, súlyos versbeszéd alakítja. A lét egzisztenciális megélése Jung költészetében kemény, naturális nyelviségben ölt formát. A Jung-vers megszólalásmódja a feszes dikció. E költészet tárgyi vonulatában évezredek rétegeiből kövek, seregek, nehéz vérték lépnek elő. A történelmi allúziók a múlt rétegeit vonják a versbe, melyek súlyukkal, terheikkel, bizonytalanságukkal a jelent is sorsszerűen érintik. A rímek, a versszakok pántjai s a szonettforma a zártság eszközei, az áthajlások, a szándékolt nyelvi vétségek pedig sorra feltépik a szabályosságokat. A kötet alcímében megjelölt műfaji megnevezés, a *fuga* (**Fúgák és más versek**) rendezőelvének értelmében szólamok, futamok sodródhatnak, lendülnek egymásnak, fékeződnek, s hoznak létre egy nagyon sajátos versintonációt. Mindezt a vers nyelviségének többszólamúsága hatja át. A nyelv többszólamúsága idők, korok többszólamúsága is, s ebben az időbeli polifóniában áll Jung Károly 90-es évekbeli lírai énje ko-

rának, léthelyzetének mélységes drámaiságával. Magas fokon szervezett versnyelv szólal meg Jung Károly **Barbaricvm**ában. Súlyos terheket görgető, páratlan fegyelemmel szerkesztett, keményen intonált, a nyelv határtalan lehetőségeit számbavevő költeményei a mai vajdasági magyar líra leg-szebb megvalósításai közé tartoznak.

Danyi Magdolna **Palicsi verseinek** egyik meghatározó vonulatát a **Levélfélék Nemes Nagy Ágneshez** versei alkotják. A levél, az episztola egyszerre a költői megmutatkozás és rejtőzködés, a vallomásosság s a szerepjáték műfaja, költői eszköze. A vallomás áradása s a 90-es évek balkáni háborújának egészen konkrét élettényei (a kifosztottság, a félelmek és szorongások) a Nemes Nagy Ágnes-i kimunkált, feszes versnyelv-ideál intonációjában fornak egyszerre individuális, aktuális és egyetemes egzisztenciális létélménnyé. Danyi Magdolna költészetének ezen újabb vonulatában a Nemes Nagy Ágnes-i „műhely” hozadéka, „mérték”-adása a megtartó erő a pusztulással, a semmivel szemben.

Böndör Pál **Tegnap egyszerűbb volt** című, 1993-as verseskötetének versei meggyőzően bizonyítják, hogy költőjük tudja, hogy e „kétes félhomály”-ban „Mi választja el az ízetlen adomától / a verset”. Persze nem problémamentes tudás ez, hiszen több mint negyedszázada a költői megszólalás módozatait járja körül a költő, ebbéli kételyeit szóltatja meg.

*

Böndör első jelentős verseskötetéből, a **Karsztból** (1974) a megszólalás kopársága, a nyelvi visszafogottság üzen. E költői alapállást teljesítik ki majd a szerző kedvelt műformái is: a csiszolt, míves japán haiku és vaka műfajai. Böndör a későbbiekben is nagy kedvvel alkalmazza a szigorú kötött formákat: az epigrammaszerű verset, a négysorost, a szonettet.

A 90-es évek elején a **Tegnap egyszerűbb volt** című kötet anyagában azután egészen furcsa elemekkel, anyaggal kezd feltöltődni a vers. A szövegbe szüntelenül apoeitikus elemek kerülnek: állandósult, megkopott, elszürkült szókapcsolatok, frázisok, közhelyek, szólások, töltelékszavak – a mindennapi élet „zörejei”. Böndör megnyitja versének kapuit e szövegáradat előtt, hogy azután költészetének formaelveivel könyörtelenül belefáragjon, lezárja azt. A vágások, a hajlítások, az áthajlítások a rövidítés, a metszés a pontos formálás eszközei, amelyek eredményeképp nemcsak a versnyelv lesz erőteljesen alakítottá, hanem az elvágott, áthajlított (-hajított), szétszerelt, megfűkezett, elfullasztott beszéd- és szófolyamok jelentéstöbbletet is kapnak. Ez a jelentéstöbblet pedig éppen a vágások, metszések vonalán (tehát egy nagyon keskenyre fogott, zsugorított sávon) szikrázik fel. Más helyütt közbevetések, beékelések, kérdések, megkérdőjelezések fékezik s tesz kérdéssé az állandósult szókapcsolatok, frázisok biztosnak hitt

bölcsességét. Feltűnően sok a kérdés, a kétkedés e versek szövegében, amelyek állandóan perben állnak a kijelentésekkel, állításokkal. A lírai én determináltsága (determináltságunk) üzen ezekből a versekből – azé a lírai éné, aki szinte nyomtalanul, észrevétlenül s „örökös felkészületlenségben” éli életét a torz kulisszák, szólamok között. A versek elégikus, lemondó, kétkedő végkicsengésével, a lírai ének az adott, cseppet sem kedvező körülmények között őrlődő létevel szemben e versvilág mégis valamilyen szilárd biztonságot árasztó attitűdről tanúskodik. Egyrészt az ironia és önironia „fegyvere” nyújtja ezt örökké résen levő figyelmével és fegyelmeivel, másrészt a megszólalás, a verselés biztos hangja, technikája – fölénye – érezteti velünk. Böndör Pál **Tegnap egyszerűbb volt** című verseskönyvében úgy lelte meg költészetének egyensúlyát, hogy már-már antipoétikus anyag versebe emelésével teremtett klasszikus orkesztrációjú lírát. Bányai János a 80-as és 90-es években kiteljesedő Böndör-költészet új költői szituációjának kereteit a lírai személyiség hangsúlyozásában, az intimitás terein kibővítésében, a hagyomány újraértékelő felfedezésében, a versbeszéd és -formálás kötöttségeket őrző próbatételeiben, a sor- és strófaszerkesztés szintjén és a vers verstani és stilisztikai „felszereltségében” egyaránt megmutatkozó erős poetizáltság jegyeiben határozza meg.¹³

Az **Eleai tanítvány** című kötet tíz új verse is ezen az úton halad. Böndör hexameterhez, *alkalmi villanellához*, telt csengésű rímekhez folyamodik bennük. Különösen elmélyül itt az előbbi kötetből is ismerős strófa-, verssor- és rímformálásmód összjátéka: Az enjambement révén ugyanis nemcsak szókapcsolatok részei hajlanak át a következő sorokba vagy versszakokba, hanem szavak „feleződnek” meg, s a szóközép rímelése sajátos dikciót szab a versnek. S fordított irányban: a rímek határozottnak tűnő egybecsengését a szavak szétszerelése által létrejött szemantikai szaggatottság hangszereli át. Az áthajlással kombinált rímartisztikum következtében harmónia és diszharmónia együttlültetése a böndöri vers. Valahogy így:

*„Mindenki megtalálja a maga helyét.
A szoba már kihűlt, de rajta át-
dobva a szürke öreg nagykabát
aminek a hátán nagy zsírpecsét*

*díszleg mint afféle védjegy.
E gyötrelem amelyre nincsen ír
napokra van kiporciózva: és egy-
egy rossz napot valahogy még kibír.”*
(Work in progress -1)

A kimunkált versnyelv, a megmunkált forma ugyanakkor köznapi beszédsszituációkkal szembesül. Egészen konkrét, mai léthelyzetünk egészére utaló, prózai valóságelemekkel töltődik fel a vers. Ezek a részletek arról szólnak, hogy elvették a gázt, hogy kihűlt a szoba, hogy a gyötrelmem „napokra van kiporciózva”, hogy a „falon évek szennye, mocska”, hogy a lírai én ceruzaelemet vásárol, s hogy kificamítják vezetéknevét stb. Ilyen köznapi, apoetikus elemek oldódnak artisztikumba Böndör Pál költészetében, nem kevés ironiát és önironiát eredményezve. Pl.: hexameterbe oldva:

*„Március elseje van. Fél kettő. Olvad a hó és
zajlik a jég a Dunán. És zajlik az élet is egyre –:
halkan kattan a kályha. A gázt vették el e percben.
Tartozik és követel. Milyen ostoba könyvvitel ez – nem?
Néha pofára esünk. Mert úgy alakulnak a dolgok.”*

(Ostobaság)

Böndör Pál költészetének legeslegújabb vonulatában (még kéziratban levő verseskötetében) az itt is tovább élő hétköznapi mozzanatok, kételyek, kérdések és ironikus-önironikus következtetések egy „kivülről” hozott, át-sajátított, bizonyos módon kötött, ám a költői kísérletnek is jótékonyan eleget adó teret hagyó kompozíciós keretbe ágyazódnak. E legújabb kötetkompozíció, **A változások könyve** címében is a kínai **Ji king** (Ji csing) (magyarul: **Változások Könyve**) című műre alludál, s felépítésében is arra utal, hogy költője egy ősrégi, tőlünk időben és térben is távoli (távol-keleti) kánonhoz folyamodott. A két részre tagolt kötet 64 versének mindegyikét kettős (egy kínai és egy magyar) címmel látja el. A rövid címek *rejtjelszerűek*. A **Világirodalmi lexikon** ide vonatkozó szócikkében arról olvashatunk, hogy a **Változások Könyvét**, ezt az eredetileg szent könyvet „a hagyomány szerint a mítikus Fu Hszi császár (...) alkotta jósjelekből”, a nyolc *kuából* pedig Ven Vang „hatvannégy páros jelet, azaz *tuant* alkotott, és ezekhez magyarázatokat írt.” Böndör 64 verse felett is ilyen páros (azaz kínai és magyar nyelvű), jelre utaló (többnyire egy-, de legfeljebb kétszavas) címek vannak. A **Világirodalmi lexikon** szócikke azt is hangsúlyozza, hogy a **Ji king** eredetileg jóskönyv, s hogy a jóslási célokat szolgáló magyarázatokat később „egy filozófiai igényű, mindent átfogó világmagyarázati sémává dolgozták át”, mely „figyelemre méltó filozófiai felismeréseket tartalmaz” stb.

Böndör verscímeinek magyar vonulatát is elvont, lélektani-filozofikus fogalmak alkotják (Szerénység, Kegye, Ifjonti ostobaság, Mélység, Megnyugvás, Öröklődés, Megújulás, Pásztázó tekintet, Mérséklet, Szépség stb.), azzal, hogy a címbe foglalt fogalmakra a versek – a „magyarázatok” – író-

niával és öniróniával csapnak le. E gyűjtemény vershozadékanak érdekessége és szellemi izgalma abban rejlik, hogy a távol-keleti kánonon a költő még egyet szorít: „versmagyarázatai” egytől egyig 15 soros, 10–11 szótagú sorokból álló költemények. S itt is tombolnak – azaz groteszk módon csapnak le – a kereszt-, szomszédos- vagy ölelkező rímek (l.: *merlot – lesz jó; pastiche – azt is; la muerte – nem merte; orkán – torkán* stb.). Azaz a tuan kínai formája, szerkesztési elve csak külső keret, valamiféle biztos fogódzó. Az öröklött, átvett, „hozott”, átírt forma a jelen balkáni-pannon világának jelenségeivel (és kérdéseivel) telítődik (van-e tengerünk vagy nyelvünk, hogyan él a lírai én pl. a háború negyedik évében, vagy amikor megszokta, hogy „mindig holnapután van”, s hogy „elvben európaiak s utasok vagyunk” bár a buszok ritkán járnak, hogy az utcán üvöltők között van, hogy csöpög a csap, elromlott a redőny, hogy a napról napra növekvő zűrzavarban hazug hírek között araszol, hogy gyakoriak az átverések stb.). Ami annyit jelent, hogy a távoli időkből és kultúrából hozott formaelv – Nemes Nagy Ágnessel szólva – csak „hangszekrénye a mai dallamnak”. Böndör Pál költeményeinek legeslegújabb vonulatában folytonos lírakísérleteinek eredményeképpen egy sajátos költészeti képet alakított ki: Míg a **Tegnap egyszerűbb volt** költeményeiben a frázisok, a közhelyek, **A változásom** könyvében az aktuális pannon lét köznapai zörejei, a szabálytalan lét szabálytalan körülményei áramlanak a versbe – de oly módon, hogy e szabálytalan mozzanatokat évezredes kompozíciós elvek és a szabályos forma rakják rendbe. A megszólalás módozatait e külső pánton kívül még egy belső intenció szabályozza: a mindennapok s az intim kisvilág apró történéseit az ötödik évtizede körül járó költő (ill. lírai én) léttapasztalata – bölcsessége – rendezi el. Ezen a ponton találkozunk az átöröklött formaelvből, műfajból sugárzó kínai – keleti – bölcsesség az ezredvégi költő létről való tudásával, amelyben a versről való tudás is hangsúlyosan benne foglaltatik. Így lesz e költészet artisztikumával, a költő ezredvégi tudása révén és költészetbe vetett hitével e „zagyva kor” individuális létélményének megfogalmazásává – különös ízű közérzetlírájává.

Böndör Pál lírájának klasszikus modernsége a versről való tudás és a világról való tudás (megintcsak: individuális) összhangzatánában izzik fel, oly módon, hogy e világban a lírai én is nyomatékosan jelen van, s az írónia, az önirónia, az ironikus önvizsgálat őt magát sem kímélheti.

*

Az említett költői kísérletek (Jung Károly lírájának archaizáló rétegei és polifón nyelvisége, Danyi Magdolna vallomásossá vált lírájának a Nemes Nagy Ágnes-i „rendet” átörökítő formaelvei, Böndör Pál évezredek során szilárdra kovácsolódott formalevekekkel és zárt formákkal folytatott kísérle-

tei) tünetértékűen fogalmazzák meg a 90-es évek vajdasági magyar költőjének egy lehetséges alapállását, miszerint a költészetbe, a mesterségbe, a megformálás artisztikumába vetett hit szilárd pont, megtartó erő a széthullóban levő világ ellenében.

Jegyzetek

¹ L. Kun Árpád cikkét a Népszabadság 1996. febr. 15-ei számában

² Mányoki Endre: Szemközt a pusztulással... Versek éve 1991. Tiszatáj, 1992, 8.

³ Kun Árpád cikkére Lovas Ildikó (Ha megszűnt, hát vége) és Horváth György (Mitől van valami?) reagált a Magyar Szó 1996. febr. 22-ei ill. 24-ei számában, a Tiszatájban közölt írásra l. Bányai János és a Hid szerkesztőségének válaszát (Bányai János: Mit ér a Vers(ek éve)? Magyar Szó, 1992. szept. 6.; Adalékok a Hid történetéhez. Hid, 1992, 9., 712–713. l.)

⁴ B. Foky István: Bezdáni versek. Cnesa, Kanizsa, 1995. A verseskötetről Szloboda János írt recenziót (Idejekorán jött – intés! In: Üzenet, 1995, 9., 591–592. l.).

⁵ Üzenet, uo.

⁶ Uo., 592. l.

⁷ Végel László: Bizalom és kultúra. Esettanulmány a provincializmusról. Magyar Szó, 1998. jan. 31., 7. l.

⁸ Vajda Gábor megállapítása a kötet hátsó belső borítóján olvasható.

⁹ Grendel Lajos: Rosszkezdtem naplója. Magyar Szó, 1991. május 10., 18. l. (Első közlés: Új Forrás, 1991, 4.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Szloboda János: i. m., 591. és 592. l.

¹² Grendel Lajos: i. m.

¹³ Bányai János: Tegnap és ma. In: Talán így. Forum, Újvidék, 1995, 138. és 139. l.

ON THE PANONIAN SEA. PÁL BÖNDÖR'S POETRY IN THE 1990S

Éva Harkai Vass

As its starting point this study mentions the „wild offshoots” of present day lyric poetry and the criticism they have received referring to the populist stream of minority literature. As a counterbalance she outlines the best achievements of the Hungarian lyric in Vojvodina: the poems in the latest volumes of Károly Jung and Magdolna Danyi., and the lyric of Pál Böndör written in the 1990s. Within this range she analyses the most recent output of Pál Böndör too, in which the poet evokes the captivating poetic allure of the Chinese I Ching (The Book of Changes) and merges this “alien” form with the existential manifestations of the present day Balkans.

BENCE ERIKA

MODERNITÁS-ELMÉLETEK, KISEBBSÉGI IRODALMAK A XX. SZÁZADI IRODALOMTÖRTÉNETEKBEN

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Az irodalom alakulástörténeti jelenségeinek (esetünkben a modern irodalmi gondolat jelentkezésének és jelentésének, valamint a kisebbségi irodalmak formálódásának és létjogosultságának) vizsgálata természetesen vet fel bizonyos tudományelméleti kérdéseket. E problematika az irodalomtörténet-írás XX. századi állapotából és gyakorlatából következik, különösen aktuálissá századunk második felében, Hans Robert Jauss nevezetes tanulmányának (**Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja**, 1970) megjelenését követően vált, míg a nyolcvanas évek végétől nyilvánvaló szemléleti váltást előirányzó törekvések következtében került előtérbe a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlatában is. Szegedy-Maszák Mihály **Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata („Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei**. Balassi, Bp., 1995, 11–23. p.) című tanulmányában (a modernitásról és a kisebbségi irodalmak lényegéről alkotott értelmezése e dolgozat keretében is bemutatásra kerül) a következőket állapítja meg az idézett kérdésről: „amennyiben azt szeretnők tudni, mire is ösztönözheti az irodalomtörténetet az elméleti kutatás, talán az lehet a válasz: valószínűleg üdvös lenne, ha minél több hatástörténeti, azaz Wirkungsgeschichte jellegű vizsgálat folynék, hogy lássuk, mennyiben változott az idők folyamán az a tevékenység, amelyet olvasásnak nevezünk. Ha pedig az irodalom felfogásának és olvasásának megváltozását figyelembe véve teszem föl újra a kérdést: mi is az irodalomelmélet feladata, a következő választ adhatom: az elméleti vizsgálatnak az lehet elsődleges célja, hogy kérdéssé tegye az eddigi kutatás alapfeltevéseit. (...) Az is hivatása az elméletírónak, hogy megnehezítse a történeti folyamatok kutatójának munkáját, fogas kérdéseket tegyen föl neki, és elriassza őt attól, hogy egy-

szerű megoldásokhoz folyamodjék.” (22–23. p.) Mint ahogy Szegedy-Maszák modernitás-elméletének és kisebbségi irodalomról alkotott véleményének vizsgálatakor sem kerülhetjük meg a diszciplína tudományelméleti összefüggéseire vonatkozó véleményét, illetve Jauss felfogására reflektáló irodalomfogalmát, úgy a többi bemutatásra kerülő nézetet is csak megalkotója elv- és fogalomrendszerével összefüggésben vizsgálhatjuk érdemlegesen.

Hans Robert Jauss híres tanulmánya paradigmaváltást, azaz az irodalomtudomány revízióját, szemléleti átalakulását eredményezte, azaz e szándék határozott megfogalmazása. A hagyományos irodalomtörténetekkel szembeni kifogásai három fő észrevétel köré csoportosíthatók:

1. Az irodalmi folyamatok külső illetve belső megközelítésű vizsgálatának célszerűtlensége.

2. Az irodalom szinkron illetve diakron megközelítése közötti ellentét.

3. Az alkotásfolyamat eredményére, azaz a művekre való kizárólagos koncentráltság elvetése.

Az első pont alatt megfogalmazottak szellemében veti el a 19. századi irodalomtörténet-írás teleológiai megalapozottságú gyakorlatát, a Gervinius és Humbolt által képviselt elvként funkcionáló „történelmi eszmét”, de a szellemtörténet „irracionális esztétiká”-t hirdető tanait éppúgy, mint a pszichológiai aspektusokat, a műfajtörténeti sajátosságokat vagy a biográfiai adatokat előtérbe helyező szemléleteket.

Az irodalom szinkron illetve diakron vizsgálatával kapcsolatban felhívja a figyelmet az előbbi egyeduralmára; a „mű-immanens módszer” és az irodalomszociológia, a „tisza költészet” és a „korhoz kötött irodalom” közötti ellentét feloldatlanságára.

Valamennyi megközelítésmóddal szemben kifogásolja, hogy azok az irodalmat kizárólagosan művek egymásutánjaként képzelik el. Mindezekkel ellentétben az irodalomtudomány recepcióesztétikai és hatástörténeti szempontú átalakítására tesz kísérletet; ennek igényét fogalmazza meg. Felfogása értelmében az irodalom nem csupán művek sorából, hanem az olvasatok egymásutánjából, nemcsak író, mű és olvasó viszonyából, hanem az olvasó és az olvasó (azaz: olvasatok és olvasatok) közötti szellemi viszonyból (is) áll.

„De éppen mivel a mű recepcióra irányul, mindaddig nem számít igazán befejezettnek, amíg az elkészüléstől el nem jut oda, hogy recepció tárgyává váljon. Nem csak arról van szó, hogy olvasóknak szánták már eleve, hanem arról is, hogy szüksége van az olvasóra ahhoz, hogy igazi mű legyen belőle, az irodalmi produkció és a recepció közti intervallum feltételei között ér véget az alakulási folyamat, mégpedig az írott mű formájában, amely alkotójától és keletkezési aktusától függetlenül létezik” – olvashatjuk egy másik

tudós, Manfred Neumann **Társadalom-irodalom-olvasás** (Helikon, 1980, 1–2., 66–117. p., 107.) című tanulmányában.

A Jauss-féle recepciótörténet ugyanakkor szociológiai megalapozottságú, azaz az olvasó „elvárás horizon”-jára, ismereteire, igényére és ízlésére épül. A recepciótörténet illetve -esztétika „egy mű befogadását és hatását az elvárásoknak abban az objektíválható vonatkozási rendszerében írja le, amely bármely mű megjelenésének történeti pillanatában létrejön, s a műfaj korábbi ismeretéből, előző művek formájából és tematikájából, valamint a költői nyelv és köznyelv ellentétéből épül fel.” (H. R. Jauss i. m.) E szemlélet, az elvárás horizon rekonstruálásának múlta és jelenre egyaránt kiterjesztett igényének felállításával, igen komoly feladatok elé állította a XX. századi irodalomtörténet-írást.

Erre a Jauss-i szemléletre hivatkozik Kulcsár Szabó Ernő is (a vizsgált alakulástörténeti jelenségekre vonatkozó nézete ugyancsak bemutatásra kerül ezen írás keretében) amikor a nemzetközi irodalomtudománnyal kapcsolatát vesztett magyar irodalomtörténet-írás kettős paradigmaváltását sürgeti további működőképessége és érvénye érdekében. Egyrészt elavult módszerkészletét kell megújítania, másrészt le kell számolnia a szubsztancialista felfogásokkal és a gyakorlatát befolyásoló ideológiai hatásokkal. A recepciókutatás illetve a rá épülő irodalomtörténet-írás szociológia aspektusai különösen fontosak a XX. századi magyar irodalomtörténet alakulásfolyamatai szempontjából, illetve a kettő összevető vizsgálatánál, hiszen az előbbi fogalomrendszerének több eleme már századunk első évtizedeiben feltűnt, mindenekelőtt Horváth János, de Thienemann Tivadar, Schöpflin Aladár munkáiban is. Kulcsár Szabó példaként említi Horváth János író, művet és olvasót egybekapcsoló irodalomfogalmát, önelvű rendszerező elvét, az irodalmi tudat és ízlés közös lelki formába olvadó teljességét vizsgáló illetve a jelenség alakulásfolyamatát követő rendszerezését. Kutatásai alapján arra a következtetésre jut, miszerint – a haladó kezdetek után – a magyar irodalomtörténet további fejlődését a konzervatív historizmus (az irodalmat a nemzeti jelleg kifejeződésének tekinti), később pedig a marxista ideológia egyeduralkodó gátolta. Ugyanakkor idézi Béládi Miklósnak a revízió alá vetett diszciplína jövőjéről alkotott nézetét: „Képzeljük el, hogy az eszmeáramlatok, nemzedékek szerinti csoportosítást követné a művek irodalomtörténetének a síkja egy képzeletbeli irodalomtörténetben. Így előállhatna az a szentségtörő helyzet, hogy Szabó Dezső, Déry Tibor, József Attila, Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor kerülne egymás mellé. Egy ilyenfajta irodalomtörténet ma utópia, de egyszer tán valóság lesz, lehet belőle...” (Idézi: Kulcsár Szabó Ernő: **Az új történetiség esélyei. A mai irodalom szellemi helyzetéről. Az új kritika dilemmái.** Balassi, Bp., 1994)

A XX. században keletkezett magyar irodalomtörténeti szintézisekben, összefoglaló rendszerezésekben fellelhető modernitás-elméletek és a ki-

sebbségi irodalom jelenségére vonatkozó nézetek a diszciplína előbbiekben vázolt alakulásfolyamatainak tükrében értelmezhetők. Abból a gazdag anyagból, amely a XX. századi magyar irodalomtörténet-írás dokumentumait jelenti (a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlatára nem vonatkoztatható az a Jauss-i nézet, miszerint a tudomány „összes csúcsteljesítménye a 19. században jött létre” [Jauss i. m.]) természetszerűleg szelektálni kellett. A tudomány XX. századi fejlődésfolyamata a legtagabb időbeli koordináták szerint két szakaszra: a század első felében (többnyire a második világháború előtt) és a második félszázadban (a II. világháborút követően) keletkezett irodalomtörténetekre osztható. A XX. század első felében napvilágot látott rendszerezésekkel – a vizsgált jelenségekre való rálátás kisebb felülete miatt, hiszen ez jobbra a konstituálódás időszaka – csak vázaltszerűen foglalkozunk, míg az utolsó néhány évtized kitermelte munkák közül Bori Imre, Szegedy-Maszák Mihály és Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetét választottuk áttekintés céljából.

Horváth János 1908-as **Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai** és 1922-es **Magyar irodalomismeret** című tanulmánya jelenti fejlődéstörténeti szintézisének elvi alapvetéseit. 1908-as tanulmánya lényegretörő, az 1922-es részletező igényű. Az elsőben a „tisztán irodalmi szempont”, az irodalmi tudat rendezőelvként való megnevezését és értelmezését követően – az irodalmi hagyomány képződésének az irodalmi tudat kialakulásával összefüggő folyamatát tárja elénk. Az irodalmi tudat „az írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya” (Horváth János). Kifejeződésének feltétele bizonyos irodalmi hagyomány megléte. Az irodalmi hagyomány pedig nem más, mint egy irodalom egyetemes érvényű készlete, szellemi tőkéje, az – s itt Horváthot idézem –, „amit valamely kor irodalmi élete az összes készlethől magára nézve aktuálisnak tud, s az eleven irodalmi viszonyokba bevon”. Így az irodalmi hagyomány is változó jelenség. Korszakok, iskolák, irányzatok más-más hagyományon alapulnak. Az **Irodalmunk fejlődésének fő mozzanataiban** részletezőbb logikai levezetés nélkül jelöli ki a fejlődés legfőbb attribútumait, amelyeknek követése a vizsgált anyag feltárását teszi lehetővé. Ez a kulcsfogalom pedig – miként már utaltunk rá – az irodalmi tudat, az irodalom önszemlélete. Az irodalmi tudat kialakulásának állomásai irodalmunk fejlődéstörténetének is állomásai; egy majdani irodalomtörténeti szintézis gyűjtőpontjai. „Az irodalmiság végső alapja tehát... egy szellemi életbeli viszony, mely írók és olvasók között az előbbiek által írt (megrögzített) szövegek közvetítésével érvényesül.” (Horváth)

Az intertextualitásról szóló legmodernebb elméletek, melyek a különböző „befogadások”, tehát a recepció szintjén is feltételeznek irodalmi kölcsönhatást, tulajdonképpen ledöntötték az irodalmi vagy irodalmi jellegű (tehát írott) művek között feszülő évtizedek alkotta falakat. Ilyen feltételek

mellett akár Horváth János szintézise és Hans Robert Jauss recepcióesztétikai tanulmányai között is analógiákat kereshetünk. Mindez arra jogosít fel bennünket, hogy Horváthnak az önelvű rendszerezésről, az irodalmi készletről és hagyományról, az ízlésről és a tudatról alkotott felfogásában korát több évtizeddel meghaladó modernséget lássunk. Ugyancsak fontos szempontból az irodalmi készlet darabjai, a korábban íródott és megjelentetett művek illetve az újabb korok olvasói között létesülő viszony felismerése Horváth koncepciójában, hiszen ez Jauss és kortársai elméletének is fontos kitétele („... a múlt műalkotásainak újbóli befogadásával egyidejűleg végbemegy a múlt és a jelen művészetének, az irodalom hagyományos érvényének és aktuális jelentőségének állandó közvetítése” [Jauss i. m.]).

Horváth János elv- és fogalomrendszerének vázlatos áttekintése után, irodalomtörténeti szintézisének a századfordulóra illetve a XX. század irodalmának jelenségeire vonatkozó értelmező és értékelő kitételei (illetve ez utóbbiak hiányának) számbavételekor, azt a paradoxnak tűnő következtetést vonhatjuk le, miszerint a gondolkodásában, módszereiben és fogalomrendszerében hallatlanul modern irodalomtörténész a saját korában konstituálódó irodalmi modernséget nem értette. A magyar irodalom fejlődési ívét a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlésének csúcspontját jelentő Arany-opusig húzza meg. 1919-es **Aranytól Adyig** című tanulmányában a vizsgált irodalmi korszakot a hanyatlás korának mutatja be, az Arany halála után kibontakozó költői irányt a 19. század klasszikus hagyományainak eltérő jelként, megtagadójaként értékeli. „Az ellentámadás, mely Adyval valóban megjelent, pusztán irodalmi színét nézve, a klasszicizmus egésze ellen szól” – írja említett tanulmányában. A jelenség értékelése visszavezethető az ún. kánonképződés fogalmához. „A kánon – idézem Szegedy-Maszák Mihály véleményét – határozza meg, milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely értelmező közösség számára... A kánonná állandósult hagyomány annyit jelent, hogy bizonyos szövegek s értelmezések megörzendővé, mértékadóvá válnak, tekintélyre tesznek szert. Bármely részét akarom elolvasni a kánonnak, a kánon egészének háttérként kell szerepelnie az értelmezésben.” (**A bizony[italan]ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. „Minta a szőnyegen”**) Az irodalmi modernitás (itt a jelenség tágabb összefüggésrendszerére gondolok, beleértve fejlődésének a klasszikus modernségtől a posztmodernig terjedő szakaszait) mindenkor valamely kánon lerombolásának jelenségével azonos, a meghaladás, az átértékelés szándékát jelenti. Horváth János tehát az Aranytól Adyig terjedő új irodalomtörténeti korszakban és a benne konstituálódó irodalmi modernségben csak a kánonrombolás (tehát a követendő hagyományra minősített nemzeti klasszicizmus elvetésének) tényét ismerte fel és nem látta meg az új kánon képződésének, tehát az értékkepződésnek a tényét.

Ilyenformán a jelen újszerű irodalomtörténeti gondolkodásában a múlt irodalmi önszemléletét teremtette meg.

A Horváth által áthághatatlan „esztétikai és morális kánonná” minősített Arany-ideált – vannak ilyen ellentmondásai, egymással felelő jelenségei a magyar irodalomtörténet-írásnak – épp a kánonrombolónak minősített Nyugat történészei, a Babits Mihály virtuális magyar irodalomtörténetének fénykörében ténykedő Szerb Antal és Schöpfung Aladár avatja a Nyugat és körének szellemi elődjévé, a modern magyar entellektüel költ, tehát Babits előképévé. Maga Babits **Petőfi és Arany** (1910) című híres tanulmányában Aranyt „hallatlanul modern” jelenségként értelmezi a XIX. századi magyar irodalomban. Modernségét lélektani mozzanatok alapján ítéli meg: előkelő szenzibilitását, a múlt iránti rendkívüli érzékét, egyéni látásmódját, zárkózottságát, valamint erkölcsi, alkotói és tudós lelkiismeretességét tekinti ilyen mozzanatnak, „agyonsebzett lelkű dekadens költészete fátyolos: szimbolikus vagy (művészi)en impassibilis, szemérmes és l’art-pour l’art-os. S ilyen voltaképpen az Arany Jánosé is” – avatja e mondatokkal Babits Mihály, a XIX. században ténykedő Arany Jánost saját és kortársai elődjévé, az első igazi, XX. századi értelemben vett modern, entellektüel költő példájává.

(Külön tanulmányt, sőt, tanulmányokat igényelne a két világháború között keletkezett, olykor extrém ideológiákon alapuló irodalomtörténeteknek – Farkas Gyula, Féja Géza, Németh László munkáiról van szó – a modernitás és a kisebbségi irodalmak összefüggésére vonatkozó értelmezései. Németh László **Kisebbségben** [1939] című tanulmányában a kisebbségi szempont sajátos értelmezését teremtette meg, legtöbbször az irodalmi hagyomány, a kánon megújítóit sorolva gyanús irodalmi kategóriák [„mély-magyar”, „híg-magyar”] fogalomköre alá. Ugyanakkor az egyetemes magyarság sorsáért – hiszen az irodalmat következménynek, a társadalom fejlődéstörténetéből adódó tünet-jelenségnek tekintette – felelősséget érző író a kisebbségi irodalmaknak is fontosságot tulajdonított. Elsőként tervezte a határon túli magyar irodalom bemutatását. Szirmai Károlyhoz intézett sorai a kisebbségi irodalmak önszemléletét meghatározó alapgondolattá váltak: „Külön sorsoknak külön irodalom kell, s a Vajdaság egy darab elszakadt magyar sors, amelynek meg kell találnia a maga teljes garnitúra íróját – ha nem is állíthat minden helyre elsőrangú erőit.”. **Két nemzedék** [1970].)

A magyar irodalomtörténet-írás revízióját tudománytörténeti szükség-szerűségnek tekintő jelen kori kutatások az utolsó két évtized szintetizáló szándékai között egyedül Bori Imre koncepciójában fedezték fel a „szubsztancialista fejlődéselv” illetve a „poétikai alkotásmodellek” (Kulcsár Szabó Ernő i. m.) egymásutánjáról alkotott nézetek meghaladásának tettét, a szövegszerű vizsgálati módszer meghatározottságát. Rá is vonatkoztatható

Babits Mihályra tett megállapításunk, miszerint történészi munkásságának szövegszerű dokumentumai egy virtuális összefoglaló irodalomtörténet darabjait jelentik. **A magyar irodalom modern irányjai** két kötete a magyar irodalmi modernség (a klasszikus modernitás) jelenségének újszerű értelmezéseit és konstituálódása történetének szintézisét jelentik. Koncepciójának lényegi mozzanatait a következőképp összegezhetjük:

1. Fő rendszerező elve „az irodalmat dinamikus folyamatként néző szemlélet”.

2. E szemlélet értelmében a modern magyar irodalmat létrehozó század a XIX. volt. A XIX. század a XX. század jelenségeitől elválaszthatatlan fejlődésfolyamat része, méghozzá azoknak előképe, forrásvidéke.

3. A XIX. század második felének irodalmából négy olyan életművet emel ki (Arany János, Jókai Mór, Vajda János és Madách Imre) és vizsgál, amelyek átfogó jelentőségűek a modern magyar irodalom kialakulásának mindhárom XIX. századi szakaszában („kezdetek” – 1859–65, „folytatás” – ’70-es évek, szimbolizmus – századvég).

A modern magyar irodalom kezdeteire irányuló vizsgálatai kiindulópontját egy, a XIX. század második felében létrejött különös társadalomtörténeti szituáció és a vele párhuzamosan illetve összefüggésben kibontakozó, e „felfordult világ”-ra reflektáló irodalom képezi. Az 1859–1865-ig terjedő – általa egységesnek felfogott – korszak történetéről van szó. „A magyar történelmi paradoxonok sűrű, szinte mesebeli sötét erdejének a közepén találjuk magunk, ha a felmerülő s itt jelentkező kérdésekkel nézünk szembe” – állapítja meg. Az „új lehetőségek” és „elveszett illúziók” éveit jelentő fejlődésszakasz természetszerűleg teremti meg sajátos (és a kor bonyolult szövevényével összhangot mutató) irodalmi világlátását. Az irodalomtörténész „az új és modern világgal” való szembetalálkozás élményével, a modern irodalmi gondolat megszületésével azonosítja e jelenséget. Ez a modern irodalmi gondolat több összetevőjű jelenség. Arany az első modern magyar költő és az **Őszikék** az első modern magyar verseskötet. Az „új üzenetének meghallója” először 1860-ban, **Az örök zsidó** című költeményében ad hangot ennek az élménynek. Bori Imre a költemény létrejöttét „kivételes költői pillanat”-nak nevezi és Arany „költői modernségének prototípusát” regisztrálja benne. Ez a költői létértelmezés két szempontból mutat addig ismeretlen élményszerűséget: a látszat és a valóság kettősségének felismerésében és az időérzékelés szempontjából. „Az Ady Endre emlegette perc-emberek körvonalazódnak ebben a versben először ilyen felfogás nyomán a modern magyar irodalomban” – mondja a vers kifejezte időélményről. Jókai Mór életművében az irracionális determináltság illetve az identitásválság problémaköre jelenti Bori Imre értelmezésében azokat a momentumokat, melyek egy új írói vilákép megteremtődésének jelei. **Az**

ember tragédiája: a szimbolizmus ősforrása. Benne Madách a szimbolista „gondolkodás” alapjait rakta le. Az irodalomtörténész, a mű központi, szituáció-teremtő élményköreként az édenvesztés, az Éden-élmény jelenségét jelöli meg és három szintjét különíti el: az Éden elvesztésére való ráeszmélését; a világtörténelmi szintre való helyeződését illetve a visszaszerzés lehetőségének a felismerését. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy Madách műve az éden-élmény egy korszerűbb változatát teremti meg, hisz nemcsak létrejötteként, hanem devalválódásának folyamatát is tükrözi. A modern magyar irodalom szellemiségének szemléleti körvonalazódását Vajda cikkeiben és röpirataiban mutatja ki, amelyekben a hazafias nemesi költészeteszmény helyett az „európai humanitás” és az „emberi nézőpont” szerepét hangsúlyozza.

A modern magyar irodalom kezdeteinek, azaz a modern irodalmi gondolat Bori Imre által teremtett értelmezése egy sajátos szempontból is összefüggésbe hozható a kisebbségi irodalmakról alkotott koncepciójával, a jugoszláviai magyar irodalom történetével. E koncepció értelmében a kisebbségi magyar irodalom egy másik tér, új szellemi és kulturális környezet indukálta, az egyetemes nemzeti irodalom képzetétől különálló, de el nem különülő (Bányai János: **Bori Imre irodalomtörténetének hiányzó fejezete. Utószó**, 1993) jelenség. Bányai János értelmezését idézve: „Ez a külön azonban nem elkülönülés, hiszen benne van ebben a koncepcióban Bori Imrének az a meggyőződése is, hogy a jugoszláviai magyar irodalom története valójában a magyar irodalom történeteként írható meg, hiszen ami a kisebbségi irodalmakban történik, az megtörténik a magyar irodalomban is, illetve ami a magyar irodalomban lejátszódik, az előbb-utóbb látható lesz a kisebbségi irodalomban is.” Ilyen értelemben **A jugoszláviai magyar irodalom története** része, egy fejezete Bori Imre átfogó magyar irodalomtörténeti koncepciójának, virtuális történeti szintézisének, s mint ilyen nem lehet hagyománytalan, hiszen hagyományát a teljes magyar irodalom fejlődéstörténete képezi, amelynek részjelenségét képezi többek között a modern irodalmi gondolat megteremtődése is a múlt század második felében.

Végezetül egy, az irodalmi moderniségről és a kisebbségi irodalomról alkotott értelmezéseket az irodalmi hermeneutika szemszögéből vizsgáló szemlélet: Szegedy-Maszák Mihály koncepciója. Miként azt a bevezetőben említett, Szegedy-Maszák az irodalom történeti és elméleti vizsgálatának megújítását, átértelmezését tartja jelen korú irodalomtörténet-írásunk legfontosabb feladatának, s e szükségszerű revízióinak kidolgozta főbb pontját is. Egyik ilyen sarkalatos pontnak tekinti az irodalomtörténet elv- és fogalomkészletének megújítását. Az irodalmi művet a német hermeneutika elveinek megfelelően „térben ható, lezáratlan történésként” szemléli, értelme-

zésének aktusát a szöveg és az értelmezésben használt nyelv kölcsönhatásaként fogja fel. Nem tagadja ugyanakkor „különböző távlatok függvényeként eltérő irodalomtörténetek” létezését. („**Minta a szönyegen**”. **Előszó**). Ezen elveknek függvényében az irodalomtörténet tárgyának meghatározása is új szempontok értelmében történik. A hagyományos felfogások szerint az irodalomtörténet értelmezte és értékelte művek, benne vannak, benne élnek valamely közösség tudatában. Korunkban azonban, a tömegtájékoztató, az informatika valamint a fordításelmélet és -gyakorlat, az intertextuális kutatások elterjedése következtében, egy-egy közösség tagjai nemcsak a nemzeti nyelven íródott művek élményét hordozzák tudatukban. Épp ezért Szegedy-Maszáék a magyar irodalom összehasonlító vizsgálatát, a fordítás elméleti és történeti kutatását tartja célszerűnek. A kisebbségi magyar irodalmak történeti szempontú feldolgozását is csak a „környezetükben élő többség” irodalmával való együtt láttatás érvényében tartja célszerűnek. A kisebbségi lét körülményei között keletkezett művek ugyanis nem csupán a magyar nyelvű kultúra rendszeréhez tartoznak, ugyanakkor a kétnyelvű közösség természetszerűleg teremti meg az olvasatok egymáshoz mérésének, egy összefüggésrendszerben való láttatásának igényét. „Az ilyen összehasonlító elemzéstől eltekintve viszont nem látnám sok értelmét a felföldi, vajdasági vagy erdélyi magyar irodalomtörténet önálló megírásának, mert az 1920 óta eltelt időszak végül is viszonylag rövid szakasz a magyar nyelvű irodalomnak legalábbis tíz évszázados örökségében, és alig képzelhető el bármi, ami az egynyelvűségnél szorosabban kapcsolhat egymáshoz különböző szövegeket” – írja **Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata** című idézett tanulmányában. Ugyancsak az irodalmi mű lezáratlan történetként való értelmezéséből következik az a felfogása is, miszerint a célulvű irodalomtörténet-írás modernséget előtérbe helyező törekvései is tarthatatlanok. Egyrészt a művek esztétikai értékét nem határozhatja meg fejlődés- illetve műfajtörténeti helyük, hiszen a modernségnek nincsenek egyértelmű alaktani ismérvei. Léteznek olyan irodalmi művek (Szegedy-Maszáék Bodor Ádám **Sinistra körzetét** említi példaként), amelyeknek művészi értéke vitathatatlan mégsem jelentik az újítás, azaz a kánon lebontásának szándékát. Bizonytalanok a maradiság és a modernség ismérvei is. „Nem zárható ki annak lehetősége, hogy ugyanaz a mű az egyik összefüggésrendszerben régiesnek, egy másikban viszont újszerűnek mutatkozik” – írja. Az irodalmi mű „költészet és gondolat állandó párbeszédének” része, s az irodalomtörténet-írás tárgya csakis e párbeszéd lehet.

A magyar irodalomtörténet-írás XX. századi gyakorlatában természet-szerűleg nem léteznek teljesen analóg értelmezései a két vizsgált alakulástörténeti jelenségnek, illetve összefüggésüknek, a modernitás és a kisebbségi irodalmak kapcsolatának. A diszciplína gazdagságát és fejlődéslehető-

ségeit épp e „különböző távlatok függvényében létező” elvek, szemléletek és értelmezések együttthatásai teremtik meg.

THEORIES ON MODERNITY AND ON MINORITY LITERATURES IN THE LITERARY HISTORIES OF THE 20TH CENTURY

Erika Bence

The historical analysis of the making and meaning of modern literary thought and of the development and justification of minority literatures triggers off such theoretical issues as the prevalence of aesthetic reception, or rather the hermeneutic aspect in historical conceptions. Following the theories of Hans Robert Jauss, Ernő Kulcsár Szabó and Mihály Szegedy-Maszák the author studies the theoretical standpoints or rather the system of principles and notions employed when referring to the phenomena of modernity and of the minority literatures in the 20th-century syntheses concerning the history of literature. She presents the conceptions of János Horváth, Mihály Babits, Imre Bori and Mihály Szegedy-Maszák. In the praxis of 20th-century Hungarian literary history as a matter of course there are no analogous interpretations or evaluations of the studied historical phenomena, but at the same time it is the interaction of the various aspects and interpretations that promotes the development of the discipline.

CSORBA BÉLA

„A SZÉLMALMOK DOMBJÁN”¹

Miloš Crnjanski és Todor Manojlović vitája a magyar kultúrhatásokról a szerb irodalomban és művészetben

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

„... A kultúrafogalomban egy olyan nemzet öntudata tükröződik, melynek újból és újból fel kellett tennie a kérdést ›Voltaképpen mi is a mi sajátosságunk?‹, s amelynek politikai és szellemi határait újból és újból minden irányban meg kellett keresnie és össze kellett tartania.”

(Norbert Elias: A civilizáció folyamata²)

A nagy hagyományú szabadkai magyar liberális napilap, a Bácsmegyei Napló 1924-es újránáljában a szerb irodalomra gyakorolt magyar hatásokról jelentetett meg cikket belgrádi tárcaírójának és tudósítójának, Bertalan Jánosnak a tollából, s ezzel akaratlanul is vitát provokált a szerb modern két, sok tekintetben hasonló utat bejáró, alapvetően mégis ellentétes habitusú vezéregyénisége, Miloš Crnjanski és Todor Manojlović között. A polémia, bár irodalmárok között zajlott, alapvetően mégsem irodalomtörténeti, kapcsolattörténeti vagy filológiai fogantatású, hanem sokkal inkább ideológikus jellegű, amit az is jelez, hogy az argumentumokat, az állítások, vélekedések és nem ritkán a hamis általánosítások szorították háttérbe. A pengeváltásról, mely az ilyenkor megszokott személyes és személyeskedő mozzanatok ellenére bír irodalomtörténeti szempontból is értékelhető üzenettel, szakmai közvéleményünk mindezidáig nem tudott, vagy analizisét nem tartotta fontosnak. De jelenlegi ismereteim szerint a magyar kortársak sem figyeltek fel a vitára – mindenesetre nem reflektáltak arra –, holott nem akármilyen kérdés került reflektorfénybe, hanem az, vajon hatott-e egyáltalán a magyar kultúra – s azon belül elsősorban az irodalom – a szerbre, il-

letve a jövőre vonatkozóan a kapcsolatok és a kölcsönhatás tekintetében milyenek – s vannak-e egyáltalán – kecsegtető kilátások.

A magyarul jól értő Miloš Crnjanski (1893–1977) **Uticaji mađarske kulture** (A magyar kultúra hatásai) c. filippikájában, mely az új délszláv állam legjelentősebb napilapjában, a Politikában jelent meg 1924. január 9-én³, visszautasítja Bertalan téziseit (mellesleg a magyar hírlapíró nevét említésre sem méltatja), noha cikke végén tesz egy közhelyeszerű udvarias gesztust is a magyar zene és a magyar színjátszás irányába. De idézzük a szerb író ellenérveit – legalábbis a legfontosabbakat – szó szerint:

„Bizonyíték nélkül, vénkisasszonyos módon a mi romantikánk (bemutatója) kétszínű és túlzó, s mindez csupán azért, hogy Zmajt, Kostićot és Jakšićot mint a szerb irodalom megteremtőit – és *magyar diákokat* – szerepeltethessék. Zmajból igazi János Bácsit csináltak, noha abban, ami belőle a legjobb maradt – a Đulići (Rózsabimbók) és a Dečija Pesme (Gyermekversek) – nem tudom, ki képes meglátni a magyar kultúra hatását. Elegendő, hogy a magyar impérium alatt születtek, hogy lefordítottak egy-két magyar verset, vagy pusztán hogy vajdaságiak, s kikiáltják őket a magyar kulturális hatás különösen alkalmas példáinak. Még Laza Kostić is, a kaotikus, csodálatos romantikusunk, a cetinjei francia követ barátja, aki előbb párizsi, bécsi, vagy akármilyen, mintsem magyar diák, a Shakespeare-imádó, a buddhista, a göröglatin is megszerezte azt a dicsőséget, hogy a cikkben a magyar kultúra nagy hatalmának bizonyítékaul szolgáljon.

De a legnevezetesebben Đura Jakšić járt, rajta »különösen erősen« érezni a magyar költő, Vörösmarty hatását. Még azt sem lehet bizonyítani, hogy Đura tudott magyarul... (...) Még rosszabbul járt Ignjatović, és hála istennek, hogy nem említették Vukot, Dositejt, Brankót és Njegošt. Különben...

Helyettük kimerítően mesélik, hogy Szerbia többet olvasta a magyar szerzőket – Mikszáth Kálmánt, Jókait –, mint mások, ám elismerik: hús parás kiadványokból.”

Mai szemmel nézve aligha kétséges, hogy Crnjanski az egyoldalúság csapdájába esett. A heves elutasítás természetesen bizonyos fokig érthető. Az új történelmi körülmények között logikusan merült fel a kérdés Belgrádban éppúgy mint Bukarestben vagy Pozsonyban: kik vagyunk, hol vannak – térben és időben – nemzeti kultúránk határai, s ennek ismeretében mi az, ami a kultúrák kölcsönhatásából örökségként vállalható, s mi nem. Crnjanski kimondhatatlanul is egyfajta öntelt magyar kultúrfölény nem létező tézisei ellen hadakozik egy olyan történelmi pillanatban, amikor ezt már semmi nem indokolja. Valójában azonban nem erről van szó, s ezt elárulja az író egy elejtett mondata: „Mindez azonban csupán annak példájául szolgált, hogy bebizonyítsák, Szerbia új irodalmunk fejlődésében nem játszik semmilyen szerepet...” Vagyis miközben Crnjanski irodalmi hatásvizsgálat ürü-

gyén a politika szolgálatába állított irodalomtörténeti-irodalmári reflexióra és önreflexióra gyanakszik, paradox módon éppen ő követi el ezt a módszertani „hibát”. Valójában nemcsak a magyar hatás tézise ellen hadakozik – azt marginálisnak tartja mind a múlta, mind a jelenre nézve –, hanem le-sújt a vajdasági, vagy ahogyan ő mondja, lekezelő stílusárnyalatot adva a kifejezésnek, a „prekoi” szerb irodalmárookra is: „A cikk alapján úgy tűnik, hogy irodalmunkat ismét csak a prekoiak teremtik, s hogy ezek a prekoiak lelkes diákjai Pestnek, és hogy a mi legújabb irodalmunkat elsősorban Todor Manojlović úr neve fémjelezné, s csak azután Veljko Petrović úré és Crnjanski, Vasiljević, Vasiljev és Stefanović uraké. Amint látni, a nevek jelentősége meglehetősen eltúlzott. Dučić, Rakić, Pandurović, Stanković, Andrić, Ujević, Miličić, Vasić és annyian mások mintha nem is léteznének. Utánuk pusztán csak egy mondat van odaírva: »mélyebb elemzéssel szinte valamennyi szerb írónál kimutathatók magyar hatások.«” Talán nem tévedünk, ha a „prekoiak” elleni bírálatban egyfajta irodalmi-irodalmpolitikai presztizsharc megnyilvánulását véljük felfedezni, s tegyük hozzá, bizonyos párhuzamosságok is felismerhetők mindazokkal a politikai mozgásokkal, amelyek a belgrádi központosító törekvések és a nagyobb befolyást kivívni akaró regionális politikai igények közötti konfliktuszónában alakultak ki a húszas évek derekán. Ezt húzza alá, ehhez keres bizonyítékokat Crnjanski, amikor így érvel: „Pest, mint a magyar »kultúra« központja, amelynek nincs valamiféle egyértelmű európai karaktere, még bírhat is valamiféle fontossággal a számunkra, de a vajdasági provincia, Szabadka és Becskerek irodalmi körei nehezen, vagy nem? Az, ami elképesztő, nem is ennek a cikknek a fölfuvalkodottsága, hanem valami érthetetlen ravaszság két irodalmi tézis becsempészésében, amelyek közül az egyik: hogy a prekoiak része újabb irodalmunk megteremtésében hatalmas, a másik: hogy a mi modern irodalmunk a pesti diákokból és a pesti modernekből jött létre.”

Ha Pest és a vajdasági provincia – különösen az akkori vajdasági magyar „irodalmi élet” – egyébként jogos szembeállításától el is tekintünk, még mindig érthetetlen, hogy honnan ez a narcisszoid ellenszenv immár nemcsak a „magyar kultúrhatással”, de a vajdasági szerb írókkal szemben is? Hiszen a szerb modernista-expresszionista mozgalom létrejöttében a magyarországi, vajdasági szerb fiatal íróknak – paradox módon éppen Crnjanski és Manojlovićnak, s mellettük a harmadik bánátnak, Dušan Vasiljevnek – vezető szerep jutott! Irodalmi eszmélésük egyik ősforrása – különösen az előző kettőnek – az az Ady Endre, „akinek hatalmas felismeréseit lelkesedéssel fogadta számos szlovák, szerb, román költő”⁴, s akiről az ifjú Crnjanski 1919-ben megjelentetett nekrológjában még így vallott: „Ő egyetlen szót sem írt a háború dicsőségére, minden veresszakában az undort hirdette és a halottak élére állt: Halottak Élén, 1918. Ez a könyv pacifistább, mint a

Le Feu. (Barbusse háborúellenes regénye – Cs. B. megjegyzése). Sorai ke-
serűbbek, mint Lear átka. Még jobban kellett szenvednie, minthogy nyíltan
hirdette és tudta, bármi jöjjön is népe számára, a pusztulás közeleg. (...) Ma-
gyarország elsíratja őt, mint legnagyobb lírikusát és a forradalom atyját; ne-
künk ismernünk kell a nevét, mert ez a név az oka minden jónak, humánus-
nak, műveltnek és előkelőnek az új magyar irodalomban.”⁵ Ezt tudva
mennyire sokatmondó, és mégis mennyire érthetetlen, hogy a Bács megyei
Naplóval vitázó Crnjanski Adyt említésre sem méltatja – sem önigazoló,
sem ellenfelét cáfoló összefüggésben! Mindez azonban nem véletlen. Cr-
njanski élete és művészete a húszas években mintha két ellentétes pályán
mozogna: egyfelől kiteljesedik az író kozmikus-expresszionista,
„szumátrista” lírája és melankóliával átitatott költői prózája, másfelől „élet-
világában” és világnézetében, s nemkülönben a politika szférájához és az
államhoz mint olyanhoz – mint nemzeti intézményhez – való viszonyában
fokozatosan fordulat áll be. Több más író társához hasonlóan állami szolgál-
latot vállal, ami akár megánügy vagy egy nem túlságosan feltűnő diplomá-
ciatörténeti momentum is lehetne, ha ez a fokozatos szemléleti átalakulás
nem teljesedett volna ki harcos nacionalizmusban – ne feledjük, Crnjanski
szorgalmas jobboldali debattőr is ebben az időben –, majd a harmincas
évektől kezdődően nem folytatódott volna „a háború fényes oldalának” és
„biológiai fontosságának” és az erő kultuszának a hangsúlyozásával, termé-
szetesen korántsem függetlenül bizonyos modernista-avantgárdista világ-
felfogástól. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy tíz évvel később, egy
másik „irodalmi” vitája során⁶ – megtagadva ifjúkora pacifista bűnbeesés-
ét –, mintha a Čarnojević naplóját nem is ő írta volna, így érvel a háború
mellett: „Azok azonban, akik voltak háborúban és feküdtek halottak között,
tudják, hogy a háború nagyszerű, és hogy nincs felemelőbb momentum –
nem is volt soha – az ember életében a tudatos részvételnél a csatában. Ami
a legrettenetesebb, a háború mind fantasztikusabbá és – bármily visszatartó-
tón hangozzék is – mind szebbé válik.”⁷ Egy másik cikkében pedig ki-
mondja a balkáni nacionalizmus azóta is változatlan ars poeticáját: „Né-
pünk harcos tulajdonságai a legnemesebb tulajdonságok.” S idézi Gavrilo
Principet is: „mi először nacionalisták vagyunk, s aztán forradalmárok.”⁸

Ha mármost ebbe a világszemlélet-változási folyamatba helyezzük az
Utica*ji mađarske kulture*t, akkor talán megértjük Crnjanski narcisszoid
magatartásának okait: a nagynemzeti programhoz felsorakozott író számá-
ra zavaró nemcsak a *magyar kultúrhatás* gondolata, de a nemzeti kultúrán
belül regionalizmus is, amelynek „veszélyét” éles szemmel és viszonylag
korán fedezte fel a „prekoiak” feszelésében. A Bács megyei Naplóban
megjelent írás spiritus rectorának egyébként Todor Manojlovićot tartja –
amiben van is némi igazság –, s nem habozik *veszélyesnek* nyilvánítani a bí-

rált tételeket, különösen azért, mert – ő fogalmaz így – „a mi vajdaságunkban a ›magyar kultúra‹ klasszikus hazájában” magyar hatásokról beszélni nem más, mint elplántálni a tévhiteket. Írását egy félfordulattal mégis némi engedménnyel látszik zárni, amikor megengedi a magyar tudományhoz, irodalomhoz, modern zenéhez és színházhoz fűződő kapcsolatokat, azonban véleménye szerint mindez eltörpül a nyugati és az orosz hatások mellett. Különben is, a magyar kultúra „valami eléggé meg nem határozottat jelent”. S gyorsan hozzáteszi: „És ha ilyen hatás eddig volt is, ezután nehezen lesz. A mi utunk nemcsak politikailag, de művészileg is délre vezet, a mi középkorunkhoz, középkori építészetünkhöz és festészetünkhöz, népdalainkhoz, Meštrovićhoz stb., és érthetően és láthatóan állunk Európában, messze a magyaroktól.” Eközben azonban Manojlovićnak is ad egy oldalvágást, mert, úgymond „magyar szárnyak alá” akarja vonni a szerb irodalmat a benne rejlő megannyi Dalmáciával, Ószerbiával és Párizssal. Márpedig aki erre vetemedik, az vagy ellehetetlenült a szerb kultúrában, vagy egyszerűen csak botrányos a maga „barokkos prekoiságával”.

Todor Manojlović (1883–1968), az egykori nagyváradi Ady-rajongó egy hónappal később a Tribuna hasábjain vette fel az arcába dobott kesztyűt, részben Bertalan, részben a maga védelmében. **Pismo g. Milošu Crnjanskom književniku i novinaru** (Levél Miloš Crnjanski irodalmár és újságíró úrnak) címmel⁹ közzétett válaszában kifejti, hogy Crnjanski félreértette a Bács megyei Napló cikkének alaphangját, ugyanis Bertalan éppen a szerb (és a horvát) irodalom megismerését sürgeti, írását tehát nem a vállveregető kultúrfőlény, hanem a tisztelet vezérli, s nemcsak „magyar határról”, hanem a kölcsönösségről és a kapcsolatok további kialakításának szükségességéről ír. S mint jó példákat említi Svetislav Stefanovićnak *A Tűzben* megjelent verseit, valamint Szenteleky Kornél rendszeresen közölt fordításait a Bács megyei Naplóban. Végül cáfolja, miszerint Bertalan azt állítaná, hogy Szerbia semmilyen szerepet nem játszott az új irodalom megteremtésében. Ellenkezőleg, csupán azt a Sekulić nézeteivel is azonos megállapítást tette, „hogy az új szerb irodalom megformálása nem annyira Szerbiában, mint amennyire a Vajdaságban történt”, minek folytán a vajdasági származású írók igen előkelő szerepet játszanak az egyetemes szerb irodalomban. A fenti okfejtést Manojlović koreográfiájában egy adag személyeskedés követi, ami részben érthető, hiszen nem hagyhatta válasz nélkül kollégája személyre szóló vádjait. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Manojlović a „prekoiság” felemlítésében és kritikájában egyértelmű politikai hangsúlyokat – a magyarórság anatómáját – véli felfedezni, talán nem is egészen jogtalanul. „Ó, ›magyarórság! – hajdan dicsőséges, most mindenképpen már meglehetősen berozsdásodott és szinte elfelejtett fegyver az egymással politikailag vagy másként összevezett szűcsök és csizma-

diák között!” – sóhajt fel egy zárójeles betoldás erejéig. Manojlović szerint nevetséges, hogy egy volt osztrák tiszt (ez nem más, mint Crnjanski, aki valóban az Osztrák–Magyar Monarchia zászlaja alatt harcolt az első világháborúban) egy volt szerb önkéntest (ez volna a Korfut is megjárta Manojlović) „prekoi-magyar” tézisekkel és tendenciákkal vádol. De az is furcsa, mondja, hogy egy olyan „szerbiánac” védi a szerb hont a „prekoiáság” és a „magyarság” ellen, aki mellesleg a bánáti Illancsról származik. (Crnjanski szülei innen kerültek Csongrádra.) Felrója Crnjanskinak a főlöskégesen harcos, agresszív „szerbkedést”, mondván, hogy mindennek talán meg lett volna a helye a háború és a „mi osztrák raboskodásunk” idején, azonban immáron anakronizmus. Ugyanakkor nem kis maliciával használja ki helyzeti előnyét, úgy állítva be a múltbéli dolgokat, hogy a hangoskodó Crnjanski, bezeg bölcsen hallgatott a háború idején, miközben szerb érzülete osztrák uniformis alatt szunnyadozott. Önmaga magyarokkal szembeni attitűdjét viszont a legyőzöttek valamint a magyarországi emigránsok iránti udvarias-sággal és az „éber szerb érzülettel” indokolja. Válaszcikke befejező részében Manojlović arra is rámutat, hogy Crnjanskinak nem ez az első Vajdaság-ellenes pamflettje, s az ilyen megnyilvánulások nem kis értetlenséget okoznak a szerbség körében. Az írás retorikai csúcspontján – kimondatlanul is a szerb regionalizmus védelmében – Manojlović felteszi a szónoki kérdést: „Valójában kinek gondolt ön hízelegni, amikor olyan unintelligens blaszfémiát írt, mint hogy: »Vajdaság a magyar kultúra klasszikus földje« (a »magyar kultúráé«, amelyről egy másik helyen azt mondta, hogy mégis, lehet, hogy valamivel többet jelent a mi számunkra, mint a vajdasági provincia... Kik azok a »mi«, az Istenért, akik Magyarországra és a Vajdaságra egyformán úgy néznek, mint külföldre, mint idegen földre?!)...”

... A két jeles szerb író vitájának ismertetését talán zárjuk mi is ezzel a kérdéssel.

Jegyzetek

¹ A címet a London regényének második fejezetéből kölcsönöztem.

² Norbert Elias: A civilizáció folyamata. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 103.

³ Politika, 1924. január 9., 3–4.

⁴ Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 211.

⁵ Miloš Crnjanski: Ady Endre. Književni jug, Zagreb, 1919. március 7., 331–333. = M. C. Eseji i prikazi. Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1991, 300–302.

⁶ Crnjanski és Krleža között 1934-ben vita robban ki a háború és a pacifizmus kérdéséről a Vreme és a Danas hasábjain, melyet a Kalangya is éber szemekkel figyel. Az 1934/6. számban közölt szerkesztőségi cikk kellő óvatossággal állapítja meg: „A jugoszláviai magyarság, amely úgy Krležsa, mint Crnyanszki magyar nyelven megjelent írásait ismeri, nem avatkozhat ebbe a vitába. Nem foglalhat állást és nem mondhat ítéletet. Az egész dolog annyira érdekli, hogy azok a délszláv írók, akiknek az írásait elsőnek ültették át magyar nyelvre, milyen világnézeti változáson mentek át.” Idézi Utasi Csaba, Irodal-

munk és a Kalangya, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1984, 172. A Kalangya óvatossága indokolt, ugyanis a két író közötti vita leplezetlenül politikai-ideológiai indíttatású. A doktriner baloldali pacifizmus álláspontját, amelynek a konkrét történelmi realitáshoz az égvilágon semmi köze sem volt, Miroslav Krleža képviselte, Crnjanskinál viszont a meggyőző politikai realizmus („Ami ebben a pacifizmusban téves volt, az az abszurd propaganda (...), hogy higgyük el, soha többé nem lesz háború. Hogy majd valamiféle nemzetközi intézmény hamarosan garantálja a békét és a gyöngébb fél jogát az erővel szemben, amelyet a jog nem érdekel.”) vehemens nacionalizmussal és „a háború komoly szentségét” misztifikáló jobboldali erő kultusszal párosul.

⁷ Miloš Crnjanski. Oklevetani rat. Vreme, 1934. március 16.

⁸ Povodom članka „Oklevetani rat”, Miroslav Krleža kao pacifist. Odgovor g. Miloša Crnjanskog na napad u časopisu „Danas”, Vreme, 1934. május 22.

⁹ Tribuna, 1924. február 24., 2–3.

„ON THE HILL OF WINDMILLS”.

A DISPUTE BETWEEN MILOŠ CRNJANSKI AND TODOR MANOJLOVIĆ CONCERNING HUNGARIAN CULTURAL INFLUENCES ON SERBIAN LITERATURE AND ARTS

Béla Csorba

According to Norbert Elias the notion of the culture of a certain community in fact comprises the issue of the characteristic features, and the intellectual and political boundaries of the community in question. In this respect it is interesting to consider the controversy on the question of Hungarian influence on Serbian culture which was the issue of a debate between Miloš Crnjanski and Todor Manojlović on the pages of the newspapers Politika and the Tribuna. In Crnjanski's view this influence is only marginal, and he claims that in the making of modern Serbian literature the literature of Vojvodina (“prečanska”), which he considers to be provincial, played only an insignificant role. Manojlovic refutes this argument, and reveals that Crnjanski's political incentives were overwrought with nationalistic feelings that oppose everything that is regional.

BÁNYAI JÁNOS

LEHETSÉGES-E A KISEBBSÉGI IRODALMAK (MODERN, POSZTMODERN) „TEÓRIÁJA”?

Közlésre elfogadva: 1998. II. 4.

Publicisztikai munkák, írói vallomások, heves és csak ritkán hasznos polemikák, visszaemlékezések, vallomások, tényfeltáró irodalomtörténetek szólnak egyre sűrűbben a kisebbségi magyar irodalmakról, helyükről az „egyetemes” magyar irodalomban és helyzetükről a térség meg a történelem, a múlt és a jelen viszonylataiban. Intézményes keretek között, tanácskozásokon és irodalmi rendezvényeken állnak a kisebbségi írók és a kisebbségi irodalmak a magyar irodalmi köztudat érdeklődésének középpontjában, bár közel sincs központi helyük a magyar irodalmi életben. De miért is követelnék meg maguknak a centrumot?

Érdemes, ha futólagosan is, pillantást vetni az irodalmi közérdeklődésre, mi motiválja és mit vesz célba? Elsősorban az a rendkívüli történelmi helyzet indokolja az érdeklődést, amelyben a kisebbségi magyar irodalmak kialakultak, műveket formáltak és megírták létezésük történetét. Miközben sohasem szűntek meg, legfeljebb időnként enyhültek a létüket és a kisebbségi közösségek létét veszélyeztető történelmi meg politikai körülmények. Az irodalmi köztudat érdeklődése így elsősorban a – szinte mindig indokolt – féltés és aggodás jegyeit viseli magán a magyar kisebbségek léte és a sorsa – így: léte és sorsa – iránt. Nem a kisebbség történelmének és művelődésének, érték- és mértékrendjének, hagyományformáló tudatának *megértése*, hanem a leválasztott nemzettest nem szűnő veszélyeztetettségének *érzete* motiválja ezt a kivételektől eltekintve szinte mindig őszintén érdeklődő együttérzést. Nem is nagyon lehet ellene racionálisan védekezni: a féltésre és aggodásra a ráció nem nyújt megnyugtató választ, főként ha a történelem kíméletlen kereke bőven szállít – tiltásokkal, jogok visszavonásával, ítéletekkel, háborúval – okot és indokot a féltő együttérzésre. Az etnikai és hatalmi többség intézményesített fölénye, erőfitogtatása és cinizmusa bőven

adott és ad ma is okot a kisebbségek önvédelmi mechanizmusainak kialakítására és rögzítésére. Mintha a kisebbség léthelyzetét eleve az önvédelem gesztusai és jelképei határolnák be. E határok között az individuum szabadságára, a nyitottságra és a kezdeményezésekre alig van esély.

Ennek a helyzetnek mély átélésével magyarázható, hogy a közelmúlt évtizedeiben többször beszélték el a kisebbségi irodalmak történetét, de egyszer sem merült fel a kisebbségi irodalom mint teoretikus kérdés, mintha a teóriát kiüzte volna az irodalmi érdeklődésből a hagyományozódó létbizonytalanság.

Az indokolt és jogos kisebbségfeltő érdeklődésből egyenes ágon következik a kisebbségi irodalmak jóelőre megfogalmazott és körülírt szerepe, mindenekelőtt az irodalom számára megszabott kisebbségmentés feladata. Ez a veszélyeztetett léthelyzetből kivont szerep és feladat a kisebbségi irodalmak megértéshorizontját is meghatározza: az aggódó és feltő tekintetű érdeklődés nem az irodalmat nézi, hanem átnéz rajta,¹ a kisebbségi irodalom szókapcsolatban a „kisebbséget”, a kisebbségi létszimbólumokat, a kiosztott szerep maradéktalan lejátszását figyeli, az „irodalomra” alig van tekintettel, legfeljebb egy-két közhellyel intézi el, hiszen szigorúan megszabott funkciói közepette kezeli. A kisebbségi irodalmak szerepe ilyen értelemben vállálás és nem választás, nem is szabad döntés, hiszen a kisebbség létét veszélyeztető helyzet osztja ki. Ennek nyomán az autonóm, az individuum szabadságát reprezentáló – irodalmi– értékteremtés fölé emelkedik a szerep, főként ha mindezt politikai és ideológiai artikuláció is nyomtatékosítja. A kötelezővé tett szerep így irodalmon kívüli érdekeket – és értékeket! – ruház a kisebbségi irodalmakra; ezeknek története még lehet, teóriája és kritikája aligha. Mert a vállalt szerepben tündöklő kisebbségi irodalom nyomására az irodalmi kritika – és a lehetséges, az elképzelt teória –, ezzel együtt részben az irodalomtörténet, meg nagyobbára az irodalmi megértés is eltorzul, „átnéz” az irodalmon, mint afféle „metafizikai ablakon” a létszimbólumokat keresve, miközben szabad kifutást ad a provinciálisnak és banálisnak. Amikor Szirmai Károly Szenteleky halála után a **Kalangya** szerkesztőjeként az irodalmi kritika torzulásait igyekezett felszámolni éppen a vidékies és a banális felháborodását váltotta ki. Bori Imre irodalomtörténetével szemben is a provinciális szabad futásának nevében csaptak fel az indulatok, egy egész elhibázott, minden szempontból satnya „ellen-irodalomtörténetet”² produkálva a kisebbségért aggódó érdeklődés egy részének nagy meglegedésére. Ezzel nem azt mondom, hogy a veszélyeztetett kisebbség történelmi helyzetéből következő irodalmi szerepvállalása kötelezően provinciális és banális műveket szül, gondoljunk csak az ellenpéldákra, Herceg János **Módosulások** című könyvére, vagy Németh István novellairására, hanem csak annyit, hogy az értékelés és megértés történeteit a

kisebbségi irodalmi kritika – ha a vállalatot akceptálja a választás szabadsága helyett – menthetetlenül eltorzítja és torz kritériumaival a provinciálisit és a banálist nemcsak felmenti, hanem hirdeti is: morális imperativuszt hirdet irodalmi kritériumok helyett. Ami hellyel-közzel még tiszteletet is kivívhat magának, de sohasem az irodalom, mindig a politika, az ideológia kereteiben. Az ilyen kritika számonkér a bírálat helyett, és számonkéréséhez az erkölcs, nem az irodalom világában keres támpontot. Más szóval, az irodalmi szöveg és annak autonóm világa helyett vélt vagy valóságos referenciákról beszél, mozgósító, megőrző, kisebbségmentő létszimbólumokról és nem „másról”.

A kisebbségi irodalmak, kritikájukkal és feltételezett teóriájukkal, melynek értelme a kisebbségi irodalmak létmódjának leírása lehetne, a közelmúlt évtizedeiben, vagyis 1918 óta írható valóságos történetük során csak ritkán léptek ki e történeti és kritikai ambivalencia szorításából. Sőt, könnyen viselték az ambivalencia szorítását, mert az ambivalencia kitüntetett helyet biztosított a kisebbségi irodalom számára. Többek között azzal is, hogy éppen az értékrend ambivalenciája tette lehetővé a sajátosságok, nem egyszer éppen a megkülönböztető jegyek felismerését és leírását, ami lát-szatönállóságot biztosított a kisebbségi irodalmaknak, sőt integritását és autentikusságát is jelezni tudta. E sajátosságoknak szembe-tűnő vonása, hogy a kisebbségi irodalom vállalt szerepével, a szerepet előíró és támogató irodalomértéssel meg kritikával karöltve, a kisebbségmentő aggodás fénykörében a mindenesség – nem egyszer a mindenre alkalmasság – jeleivel tüntetett, mintha ezáltal valóban sajátosságaiban elkülönülhetett volna. A kisebbség politikai intézményeinek hiányát, a kisebbségi kultúra differenciálatlan szétszóródását, a tudományokat – elsősorban a szociológiát szociográfiai próbálkozásokkal és a pszichológiát, de a társadalomismeret más ága-it is – helyettesítette, vagy helyettesíteni szándékozott. Önismeretének kritikai torzulásai folytán önmaga elé lépett és vállalt szerepét a küldetéstudat, a messianizmus, nem egyszer a próféta-ság páto-szával tetőzte. Ezzel különleges státuszt szerzett és a vele járó tiszteletet is kiérdemelte. Státusza a bírálatnak is befogta a száját, vagy ha valaki a bírálat hangján szólalt meg rendre a hátsó szándék vádja érte, sokszor nem is következmények nélkül. A történelmi és poétikai ambivalenciákat, a szerep és szerepek patetikus vállalatát élő kisebbségi irodalmak, és a legtöbb kisebbségi író a védettsé-g pozícióit szerezte meg magának, jól körül-bástyázott kastélyát a kritikai sért-hetlenségnek.

Ebben a helyzetben a kisebbségi irodalmak önmegnevező metaforái mind sorra a vállalt írói és irodalmi szerep, meg szerepek leírásai, így sem-miképpen sem azonosíthatók a kisebbségi irodalmak történeti, kritikai vagy teoretikus megértésével. Mit olvasunk, ha kisebbségi magyar irodalmat –

irodalmi műveket – olvasunk? Az olvasói elvárások sem léphettek ki az ambivalencia szorításából. Az irodalom és az író szerepe a közösség – nemcsak a kisebbségi közösség – elvárási horizontjának meghatározó tényezője, így a narrációk, a lírai közlemények, a drámai szituációk mind sorra ezen elvárás megítélése alá kerülnek, még akkor is, ha az író, vagy egy-egy irodalmi nemzedék és irányzat megkísérelti lerázni az ambivalencia és a szerep szorítását. Az elvárási horizontok így sokkal inkább áldoztak – áldoznak még ma is – az ideológiának, nem egyszer a politikának, mint az irodalomnak, azóta talán még hatványozottabban, amióta teret nyert magának a kisebbségi politizálás. Az irodalomnak a tradíció és ezzel együtt a kisebbség őrzésére való berendezkedése, nyomatékosítva az ambivalens olvasói elvárásokkal, könnyen tette az irodalmat nem irodalmi, irodalmon kívüli megítélések célpontjává. Az individualizációs kísérletek és kezdeményezések sorra e megítélést váltották ki, nem egyszer az írói egzisztenciát is veszélybe sodorva.

Ez mindenképpen mértékvesztéshez vezetett; a vállalt szerepet többé-kevésbé jól lejátszó írók és művek, még ha a provinciálisból és banálisból merítettek is – legtöbbször „olvasatlanul” – tündököltek és tündökölnek a kisebbségmentés kritikát megkerülő politikába és ideológiába vezető egérútjain. Az ambivalencia tarthatatlanságának, a szerepek lejátszhatatlanságának és ezzel együtt az érdemtelen ragyogás felismerése sem mai keletű, de a mai fellazult irodalmi viszonyok, a mostanra kialakult irodalomkritikai változások nyomán közvetlenebbül kimutathatók. Természetesen senkit sem nyugtathat meg az, hogy ebből különösebb károk nem származnak, mert kevés az érdemtelen ragyogással méltatlanul elhomályosított, az ambivalencia és a szerep nyomása alól felszabadult – modern vagy posztmodern – mű a kisebbségi, köztük a vajdasági magyar irodalomban. Hol vannak azok a művek, amelyek felfedezéséhez, újraolvasásához másfajta kritikai érzékenységre, újrendezett olvasói elvárásokra van szükség? A vajdasági magyar írók jelentős hányadának kényszerű vagy éppenséggel számító eltávozásával a zsákutcába vezető ragyogásból, az írói, irodalmi szerep ambivalenciáiból a határon túlra is jutott bőven, miközben az itthon maradtak továbbra is az irodalom kisebbségmentő szerepével bajlódnak és éppen e szerep vállalása vagy problematizálása nyomán elválasztó vonalak húzhatók alig létező irodalmi táborok, szétesett irodalmi nemzedékek és irányok között; az elválasztó vonalak sokszor területileg is kijelölhetők és ennek csapdájába a legjobb szándékú bírálatok is belees(het)nek.

Akárhogyan is ítélünk a kisebbségi irodalmak szerepvállalásának ambivalenciájáról, a mértékvesztés irányairól, vagy az eltávozottak és az itthon maradtak között zajló rejtett polémiáról, abban bizonyosak lehetünk, hogy senkinek sincs mindenkorra érvényes belépőjegye se a megváltás se a bűnbeesés birodalmába vagy siralomházába.

Főként azért nincs, mert a kisebbségi irodalmak értelmes – mert megérthető – ambivalenciájának, az ebből következő szerepeknek és torzulásoknak van egy mélyebb és rejtélyesebb vonatkozása is. Ez a rejtélyes vonatkozás akkor mutatkozik meg ha a kisebbségek és az irodalmi modernitás viszonyait kezdjük el felfejteni. Az ambivalenciát és a kitöltött írói szerepet kitüntető olvasói elváráshorizonton tágitani szándékozó író és művet az elmúlt évtizedekben rendre a „modern”, a „modernizmus” szitokszavaknak számító ítéletével utasították vissza. Ebben nemcsak a vidékies szellemi renyhesség megnyilvánulása látható meg, hanem egy szélesebb – történeti, akár teoretikusnak is mondható – értelmezés. A kisebbségi magyar irodalmak, főként azok, amelyek a hagyománytalanság tévhitével küzdve későn konstituálódtak és kötődéseiket is megkésve ismerték fel, miként a vajdasági magyar irodalom, az irodalmi modernitás peremvidékén alakultak ki és szerveződtek meg. Kimaradtak a modernitás nagy elbeszéléseiből, nemcsak azért, mert a modernitás alkonyán, a klasszikus modernség és a kései modernség után eszméltek önmagukra, hanem azért is, mert ambivalens helyzetükben, pátosszal körülvett szerepformáiban nem alakulhattak olyan erős individualitásokká, és nem is adtak teret az individuális kezdeményezéseknek, hogy a saját nagy elbeszéléseiket mondhatták volna, beszélhették volna el akár az univerzális haladás, akár az univerzális hanyatlás jegyében.³ Ezek az irodalmak mással voltak elfoglalva, sürgősebbnek vélt feladatokat vállaltak, nem láttak túl önmaguk megőrzésének körein és ha ki is léptek önmaguk meghatározottságából minduntalan belebotlottak az egyedül értelmesnek és üdvöztetőnek tűnő ambivalenciák ideológiai és politikai csapdáiba. Természetesen az a „más”, amivel el voltak foglalva, sajátosságaik alapvető vonásait is tartalmazta, tehát egyáltalán nem mellékes és nem is felesleges viszontagság. Az ambivalens szerepek kényszerítő hatásúak, ezért megkerülhetetlenek és csak ritkán adnak esélyt akár szabad választásra, akár egyéni kezdeményezésre, mert minden szerepen kívül elhangzó szó, vagy megtett mozdulat, minden eltérés vagy változás a szerep – a hagyomány őrzése, a kisebbségmentés vállalása – megsértése és ezért az ön- és lelkiismeret szintjén szankcionálható.

Ez az ítélet az irodalom egészére érvényes csupán, nem az egyes művekre. Ebben a feloldhatatlan ellentmondásban az is belátható, hogy a modernitás perifériáin jelentős és fontos – modern – művek születhetnek, és születnek is, de nem konstituálódhat többretegű, természete szerint konfliktusos, váltások és változások közepette élő modern irodalom. A kisebbségi irodalom, függetlenül a magányos egyéni kezdeményezésektől, ambivalens helyzetében a hagyományos stílus, a megszokott kifejezés, a problémátlan szerkesztés, a lineáris narráció, a közvetlen önkifejezés nyelvének és beszédformáinak megőrzése. A tradicionális retorika az ambiva-

lens irodalmi létmód viszonylagos biztonságát nyújtja, amit csak erősít a számonkérő és nem megértő kritika. Az újnak ebben a kulturális kontextusban nincs, vagy alig van létjogosultsága. Az önmegnevezés metaforiaiba való bezárkózás, az irodalom pontosan kijelölt helye és szerepe az irodalmi horizontokon a kísérlet minden változtatástól való eltávolodást hozza, ezzel együtt az idegennek minősített nóvumtól való elhatárolódást és a funkcionális, az ismertről szóló, a valós veszélyek feltárását szolgáló tartalmak előtérbe állítását. A kisebbségi irodalmak eme hagyományos poetikai és retorikai elrendezettsége a vallomások megnyilatkozásokat tünteti ki elsősorban még a látszólag regényesített emlékező prózában is, amilyen a már emlegetett **Módosulások**, vagy Gion Nándor regénytrilógiája, amely ellentétben Herceg János regényének a modernség kereteit is kitágító elbeszélésformációjával és kompozíciós elvével, a kisebbségi irodalmak tradicionális retorikáját őrizve az irodalom ambivalens – vállaló és szolgálattevő – szerepét erősíti.

A kisebbségi magyar irodalmak története ilyenformán nem párhuzamos a magyar irodalmi modernitás XX. századi történetével. A kisebbségi irodalmakban nem különíthetők el a modernitás paradigmái, csak egyes művek vannak, amelyek beilleszkednek a modernitás magyar irodalmi folyamataiba. Végel László első regénye, az **Egy makró emlékiratai**, mint a kései modernitás egyik ágának reprezentánsa a magyar irodalomban az ún. jeans-próza poetikai jegyeit és közérzeti attitűdjét jelöli, miközben a vajdasági magyar irodalomban nemzedéki kultikus szerepe ellenére sem vált az irodalom pozícióit meghatározó tényezővé. Ez nem tekinthető a kisebbségi irodalmak különállásának, de mindenképpen leszakadás a magyar irodalmi modernitás történetéről. A leszakadás nem lemaradás, hanem a peremlét drámája. Ezen semmit sem módosít az a körülmény, hogy voltak pillanatok a kisebbségi irodalmak ambivalencia-történetében, amelyek egy-egy művel megelőzték a magyar irodalmi változásokat, ám ezek a pillanatok gyorsan el is múltak, helyet teremtve a (kisebbségi) modern művek és a modernitásra felkészületlen (kisebbségi) irodalmak nem egyszer kemény konfliktusokban megmutatkozó drámájának. Ez a dráma olvasható ki az **Egy makró emlékiratai** utóéletéből, ez Tolnai Ottó nevezetes Wilhelm-dalokjából, Jung Károly Barbaricum-verseiből, Böndör Pál költészetéből a kilencvenes években...

A modernitás nagy elbeszéléseinek középpontjai vannak. A középpont elvesztése a modernitás nagy elbeszéléseinek leáldozása is egyszerre. A kisebbségi irodalmak vállalt szerepük ambivalenciája folytán nem jelölhették meg magukat – Lyotard szavaival élve – olyan nagy elbeszélésekben, „mint amilyen a szellem dialektikája, a jelentés hermeneutikája, a racionális, illetve a tevékeny szubjektum emancipációja, vagy a jólét megteremtése.”⁴ Ha

a „modernitás lényegileg individualista; olyannyira, hogy fennmaradása érdekében fel kellett találnia a »közösségi szellemet«” – mondják Heller Ágnes és Fehér Ferenc – a kisebbségi irodalmak pedig lényegük szerint ambivalensek, bár az ambivalens nem feltétlenül ellentéte az individuálisnak, akkor nem is lehettek a modernitás nagy elbeszéléseinek narrátorai, sem hősei. Túl sok veszély fenyegeti és fenyegette őket történetük során, túl kevés kérdést fogalmaztak meg, és akkor sem elég világosan ahhoz, hogy saját helyzetüket a metaforákon túl nagy elbeszélések alakjában (is) szemügyre vehessék. A vajdasági magyar irodalom egy-két az ötvenes és részben a hatvanas években nagy elbeszéléseket helyettesítő, de azoknak helyére sohasem kerülő, azóta is élő metaforát fogalmazott meg: „övig a földbe ásva” (Fehér Ferenc), „kéz a kilincsen” (Ács Károly), „rés” (Pap József). Mindhárom szókép az irodalom önértelmező metaforájaként is olvasható az irodalmi ambivalencia és az írói szerep különös megnevezéseként, ami akkor válik igazán beláthatóvá, ha a hatvanas és hetvenes évek néhány újabb – úgyszintén önmegnevező metaforaként olvasható – kötetcímmel szembesítjük: „átértékelés” (Koncz István), „agyonvert csipke” (Tolnai Ottó), „áthúzott versek” (Domonkos István). A szembeállítás nem nagyságrend: az első három metafora a „közösségi szellem” megőrzését, sőt a kisebbségmentés vállalását jelzi a maradás, a belépés, a rést ütés jelentésekkel, míg a másik három a peremlét modernitáshiányának drámáját.

Ha történeti és poetikai helyzetének ambivalenciája folytán a kisebbségi irodalom nem konstituálódott modern irodalomként, erről szólnak a fenti kötetcímekből elvont metaforák, de modern irodalmi műveket hozott létre, és nem is akármilyeneket, akkor nyomban felmerül a kérdés, a történeti leírás mellett lehetséges-e a vállalt ambivalencia árnyékában kompromittálódott kisebbségi irodalomkritika és ezen felül a kisebbségi irodalmak teóriája is?

A közvetlen válaszadás pretenziója helyett erről szólnak, erre „válaszolnak” a fenti mondatok. Vagyis arról, amit Arthur C. Danto így fogalmazott meg: „A filozófia akkor jelenik meg, amikor már túlságosan késő mindenhez, *kivéve* a megértést.”⁵ Más szóval a kisebbségi irodalmak kritikája és teóriája is – úgy látszik – akkor jelenik meg, amikor már késő a modern irodalom, a kisebbségi irodalom modernitásának megjelenésére, ám van még idő – ha ez vigaszt nyújthat – a *megértésre*. Ez a megértés végső soron a modernitás nagy elbeszéléseivel szembeni bizalmatlanság, amikor „Az elbeszélőfunkció elveszti működtetőit: a nagy hőst, a nagy veszélyeket, a nagy utazásokat és a nagy célt.”⁶ és ilyen értelemben, ahogyan Lyotard-nál olvasható, leegyszerűsítve ugyan, de így határozható meg a „posztmodern”. Ami, ha igaz, leáldozóban van, de a kisebbségi irodalmak számára esély, mert nem tart igényt semmiféle előírásra, se igehirdetésre, se kikezdzet-

len normákra, mégis felvirágoztathatja a nyelvet, amiben az irodalom él, becukhatja ama „metafizikai ablakot” és ezáltal lehetőséget teremt arra, hogy az irodalmat nézzük, mert van mit látni, és ne nézzünk át rajta, mert a kisebbségi létszimbólumok őrzése, a kisebbségmentés programja nélkülözhetetlen ugyan, de kívül esik az irodalom illetékességén, amiből természetesen nem az következik – igyekszem gyorsan hangsúlyozni, nehogy számon kérhessék rajtam –, hogy az irodalom, „a művészet afféle ontológiai nyaralás”.⁷ A kritika és a teória kérdésének felvetése bizonyítja, hogy nincs még késő a *megértésre*.

Jegyzetek:

- ¹ „A műalkotás csupán eszköz a tudás megszerzéséhez, írja Schopenhauer, afféle kognitív protézisként kezelve a művészetet, olyan metafizikai ablakként, amelyen át ráláthatunk a mélyebb realitásokra, de amely maga semmit sem tesz hozzá e tudáshoz: arra való, hogy átnézzünk rajta, nem arra, hogy nézzük – minél áttetszőbb annál jobb.” Arthur C. Danto: Hogyan semmiszte ki a filozófia a művészetet. Atlantisz, Budapest, 1997, 37. old.
- ² Vajda Gábor: A magyar irodalom a Délvidéken. Bereményi Könyvkiadó, Budapest, é. n.
- ³ Heller Ágnes–Fehér Ferenc: A modernitás ingája. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993, 35. old.
- ⁴ Jürges Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty: A posztmodern állapot. Századvég Kiadó, 1993, 7. old.
- ⁵ Arthur C. Danto: i. m., 31. old.
- ⁶ A posztmodern állapot, 8. old.
- ⁷ Arthur C. Danto: i. m., 23–24. old.

IS IT POSSIBLE TO HAVE A (MODERN OR POSTMODERN) „THEORY” OF MINORITY LITERATURES?

János Bányai

The studies of the minority Hungarian literatures, whose beginnings date back to 1918, have been mainly aimed at their history. Indeed, there are several histories of the minority Hungarian literatures, written from all sorts of aspects. Still, the research never encompassed the theoretical issues of minority literatures. The lack of interest in theory should explain why there is hardly any mention of the issue of modernity or within it the discernible features of postmodern. However, the minority (Hungarian) literatures, too, have their own „theory” which springs from their being and their mode of existence.

JUNG KÁROLY

AZ IBIKOSZ DARVAI TÍPUSCSALÁD KÉRDÉSÉHEZ

Áttekintés és további változatok

Közlésre elfogadva: 1998. V. 25.

Ha lehet egyáltalán jubileumról beszélni egy mese-, illetve mondatípus kapcsán, akkor ez az Ibikosz darvai elnevezésű típuscsalád vonatkozásában valószínűleg lehetséges: éppen tavaly (1997) volt ötven esztendeje annak, hogy a magyar nyelvstudomány (és folklorisztika) egyik jeles képviselője villámgyorsan felfigyelt arra a tényre, hogy alig egy-két évvel korábban megjelent az addig csak a magyar és nemzetközi irodalomból ismert, Ibikosz darvaiként számontartott példázattípus három szájhagyományozott magyar változata.¹ Hogy a magyar népmesekatalógusát összeállító Berze Nagy János már jó két évtizeddel korábban feljegyzett egy ugyancsak órális magyar változatot, az csak 1957-ben válhatott ismertté, amikor katalógusa végre megjelent,² bár – mint a kérdés irodalmának tanulmányozásából kiderült – Katona Imre 1950-ben már betekinthezett a nagy mű kéziratába, s erre a változatra utalt is.³ A típust 1920-ban már érintő Solymossy Sándor azonban még csak német meseváltozatát említhette meg.⁴

A szájhagyományozott magyar szövegcsoporthoz kamarajubileumának másik apropója az lehetett volna, hogy a nyomtatásban hozzáférhető legutóbbi változat húsz esztendeje publikus. Ez az apropó azonban — hála istennek — már a kérdéskörrel való foglalkozás során megcáfolódott: a kitartó kutatás további – nyomtatott – változatokat hozott felszínre. Nyilvánvaló persze, hogy ennek a dolgozatnak nem az a célja, hogy egy szövegcsoporthoz kapcsán véletlenül nyilvánvalóvá vált évfordulóról töprengjen, hanem inkább az, hogy egy ide tartozó saját gyűjtésű, valamint további kéziratossá vagy észre nem vett változatok kapcsán a kérdéskört áttekinthesse, kommentálja, továbbá a közzeendő szövegeket értelmezze az egész problematika kontextusában. Mint majd látható lesz, ez az irodalmi bűvölet – sajnos –

nem tanulságok nélküli; bizonyos tekintetben jellemzi a magyar folklorisztika naprakésziségeivel és figyelmével kapcsolatos kérdéseket is.

Elmondható továbbá, hogy ez a dolgozat korántsem kíván típusmonográfia igényével fellépni. Ez sem magyar, sem nemzetközi vonatkozásban nem lehetséges, hisz ma sem tudható, hogy hány magyar változat lappang még felderítetlenül mese- és mondagyűjteményekben, kéziratos gyűjtésekben, a nemzetközi – irodalmi és népköltészeti – adatok áttekintése pedig más típusú készültséget, tájékozottságot és könyvtári ellátottságot tételez fel. Mint a problematikát legutóbb érintő szerzőtől megtudható, Leander Petzold jeles német mondatakutató már kísérletet tett e szövegcsoport Görögországból kiinduló útjának és elágazásainak felderítésére.⁵ Mindennek kapcsán elég arra utalni, hogy az Ibikosz darvai típuscsalád a szájhagyományban a spanyoltól az orosz nyelvterületig ismert, legnépszerűbb a német nyelvterületen és a Földközi-tenger vidékén. A kérdés leendő komparatistájának lesz tehát dolga bőven.

Már az eddig elmondottakból is érzékelhető, hogy az itt tárgyalt típuscsaládnak a magyar folklórban való felbukkanása gyakorlatilag századunk derekára datálható, leszámítva Berze Nagy egyetlen korábbi változatát, ebből következik, hogy a kérdéskörre vonatkozó irodalom is innentől fogva követi az előkerülő változatokat. Általában a regisztrálás szándékával, ritkábban szélesebb kitekintésű kommentárok kíséretében. Mint majd látható lesz, ez az irodalom a korábbi közlemények gyakori mellőzésével mondja újra az alaptudnivalókat, s ha a magunk dolgozatának egyéb hozadéka nem is lenne, legalább a kutatás elé tár néhány újabb – többek között két délvidéki – szájhagyományozott szövegváltozatot, s áttekintést nyújt az eddig (1997) megismert összes magyar szájhagyományozott variánsról. E dolgozat az első vállalkozás, amely a problematika eddig publikált teljes magyar irodalmára alapozza kommentárjait.

Kiindulásul érdemes lesz áttekinteni a napjainkig ismeretes (publikált) szájhagyományozott magyar változatokat. Bár néhol arról olvashatni, hogy a magyar népköltészetben az Ibikosz darvai típusból „bőségben vannak történetek”⁶, valamint számos ide tartozó mondát jegyeztek fel etnográfusaink,⁷ ez a szám mégsem túlzottan nagy. (Ezek többsége is Debrecen környéki vagy taktaszadai. Lásd később.) Írjuk le tehát – ez ezen a helyen olvasható először –, hogy az Ibikosz darvai (és a típuscsaládhoz tartozó másik) mondatípusnak a magyar folklórban (ideértve az eddig ismeretleneket is) csupán huszonnégy variánsa tanulmányozható. Ezek közül hét taktaszadai eredetű, a magyar nyelvterület egészét tehát tucatnyit alig meghaladó számú variánsegyüttes reprezentálja. A magyar néprajzi lexikon szócikke (1979) még csak öt változatról tud,⁸ a legutóbbi katalógusadat pedig azzal az egyébként pontos megállapítással, hogy „folklorizálódását bi-

zonyító recens változatai fokozatosan kerülnek elő”, alig utal néhány szájhagyományozott magyar változatára.⁹

A szájhagyományozott típuscsalád tartalmi jellemzőit (szűzségét) többen is megkísérelték röviden összefoglalni. Ezek közül idézzük az alábbiakat: „Rejtélyes gyilkosság nyomravezető tanúja beszélni nem tudó madársereg vagy növény, melynek említésével a gyilkos gyanússá teszi magát.”¹⁰ vagy: „Egy embert társa(i) megölnek. Utolsó szavával a fejük felett elhúzó darvak hívja tanúnak. Sok év felfedezetlensége után a gyilkos darvak láttán nevetve idézi elhalt komája szavait. Elszólása fültanúja rábizonyítja a gyilkosságot. A tettes elnyeri büntetését.”¹¹ Itt kell megjegyezni, hogy a változatokban a darvak helyett az áldozat *napfényt*, *holdfényt*, *szelet* vagy *ballangót* is tanúul hívhat. A magyar népmesekatalógus csak a „darvas” változatokat sorolja – az AaTh alapján – az AaTh 960A. *Ibykos darvai* típusba, a többit az AaTh 960. *A nap mindent kiderít* alatt sorolja fel. Illetőleg: a két típust reprezentáló jelenleg ismeretes huszonnégy változatnak a felét, összesen tizenegyet.¹² Az először itt közzétett dobozi, törökbecsei és ludasi változat kivételével a többi a katalógus megfelelő kötete megjelenése előtt publikus volt. Kivételt képez a középpulyai változat később megjelent magyar nyelvű szövege,¹³ valamint a baracai variáns,¹⁴ de a dobozi változat meg- és hollétét is olvasható adat jelöli.¹⁵

Összegezve tehát: ebben a pillanatban hat „darvas”¹⁶, továbbá négy „vadludas” változat ismeretes¹⁷, ezek lennének az AaTh 960A. *Ibykos darvai* reprezentánsai, az AaTh 960. *A nap mindent kiderít* típus változatai pedig: nyolc „ballangós”¹⁸, öt „holdas”¹⁹, egy „forgószeles”²⁰ variáns. Megállapítható ennek alapján, hogy az eddig ismeretes nem túl nagy számú magyar változatsor alapján véve szinte az összes lehetséges motívumot aktualizálja a két típusba besorolt szövegekben.

A magyar népmesekatalógus – a típuscsalád korábbi kommentárterai alapján – két magyar nyelvű irodalmi változatára is utal az Ibikosz-példázatnak.²¹ Ehhez kell feltétlenül hozzásorolni azt az irodalmi változatot, amelyet egyazon esztendőben három magyar kutató is észrevett, s amely – szép, XVI. századi magyar nyelven – szinte előképe lehetne némely XX. századi magyar szájhagyományozott változatnak. Az irodalmi változat Bornemisza Péter művében nyugszik, mégpedig ott, ahol „az gyolkosokról” szólt.²²

A szájhagyományozott magyar adatok, valamint az irodalmi adatok megismerése után érdemes lesz szemügyre venni a kérdés irodalmát, mert az legalább olyan tanulságos, mint a variánsok ismerete.

A legkorábbi vonatkozó közlés 1920-ban jelent meg, de Solymossy Sándor csupán az antik irodalmi és művelődéstörténeti háttérrel rajzolhatta meg röviden, s utalhatott a Grimm-mesékben előforduló orális változatra.²³ Akkor még magyar nyelvű népi változat nem volt ismeretes. 1947-ben jelent

meg két rövid cikk, amelyekben a folkloristaként is jelentős magyar nyelvész, Beke Ödön hívta fel a figyelmet Szűcs Sándor egy évvel korábban publikált könyvében olvasható népi elbeszélésre, amely az Ibikosz darvai szövegtípus kétségtelen magyar változata.²⁴ Sort kerít azonban arra is, hogy – Schiller balladája alapján – összefoglalja a görög énekest ért tragédia mondani változatát. Másik kis cikkében Végh József három évvel korábban megjelent könyvéből ismertet újabb két népi elbeszélést, amelyek ugyancsak az Ibikosz-példázat magyar változatai, ráadásul az egyikben éppen darvak szerepelnek.²⁵

Ezt követte egy évvel később Dömötör Sándor cikke, amelyben Bekére hivatkozva tágabb nemzetközi kontextusba helyezi az Ibikosz-kérdést, s mesébe ékelt motívumként is kimutatja egy kalotaszegi szövegben.²⁶ 1950-ben – egy alapján véve parömiológiai cikk keretében – ismerteti Katona Imre a *Még a sült tyúk is kikaparja, még a ballangó is kifújja* szólást, s eredetét, jelentését magyarázó történeteket ismertet. Ezeknek egyike egy „ballangós” változata az Ibikosz-szövegcsaládnak.²⁷ Katona Imre szakmai naprakészségét jellemzi, hogy a proverbiumhoz fűzött jegyzetében a kérdés addig megjelent teljes irodalma szerepel, sőt Berze Nagy János akkor még kéziratban magyar népmesekatalógusa megfelelő típusát is ismerteti. Katona után a kérdést századunk egyik legkiválóbb magyar filológusa, Scheiber Sándor is érintette, s mintegy a kérdés megelőző magyar irodalmának nyomán egy sor zsidó feldolgozás adatait közli.²⁸ Berze Nagy János hosszú ideig kéziratban heverő magyar népmesekatalógusa 1957-ben jelent meg, benne *MNK 960A. A ballangó kóró* típusmegjelöléssel szerepel az Ibikosz-szövegcsalád, mégpedig egy korábban már közzétett magyar nyelvű irodalmi, valamint a szerző által 1925-ben gyűjtött „ballangós” szájhagyományozott változattal. A kérdés nemzetközi irodalmát is jegyzi.²⁹ Az Ibikosz-problematika 1956-ban publikált irodalmát lásd 22. jegyzetben.

A szakmai odafigyelés szempontjából – a jelek szerint – teljesen reménytelennek bizonyult helyen, Biharnagybajomban megjelent Bajomi Krónika címet viselő kiadványban látott napvilágot É. Kiss Sándor kitűnő áttekintése³⁰, amely annak ellenére sem került be a folklorisztika szakmai vérkeringésébe, hogy a könyvecske a Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára alcímet viseli. Hogy a dolgozat éppen itt jelent meg, az nem véletlen: már eddig is utaltam rá, hogy az Ibikosz-típuscsalád egyik első szájhagyományozott magyar változata éppen Szűcs Sándor Pusztai krónika című művében olvasható.³¹ Eddigi búvárlataimból az derült ki, hogy az áttekintést a bibliográfiák nem jegyzik, az Ibikosz-kérdés irodalma nem tud róla, a félelmetesen tájékozott Péter László figyelmét is elkerülhette, csupán a másik félelmetesen tájékozott magyar filológus, Scheiber Sándor szerzett róla utólag tudomást, cikkeinek 1984-ben közzé-

tett 3. kötetében említi, ahol az előző két kötet cikkeihez tartozó irodalmi kiegészítéseit közli. Ebből következőleg sem ő, sem pedig az Ibikosz-kérdéskör irodalma — napjainkig — nem kamatoztatta azt a jelentős hozadékot, amely É. Kiss Sándor dolgozatában olvasható. (Szabadjon itt megjegyezni, hogy jómagam nem Scheiber professzor kései művéből szereztem tudomást a dolgozatról. A kis kötetet még a nyolcvanas évek elején kaptam baráti ajándékként a szerkesztő Dankó Imrétől, s már akkor gondoltam rá, hogy É. Kiss Sándor nyomán jó lenne ezzel a kérdéssel foglalkozni. Ez azonban csak a nyolcvanas évek derekán szalagra vett — s itt közzétett — törbecsei változat kapcsán merült fel, amikor alkalom kínálkozott ezzel a kérdéssel foglalkozni.) Az elmondottak értelmében az alábbiakban kissé részletesebb kivonatolása következik É. Kiss Sándor áttekintésének.

A dolgozat első része ismerteti Ibikosz görög költő (i. e. VI. század) életéről és működéséről szóló napjainkig fennmaradt adatokat, utána pedig „a halálához fűződő hagyományt, amely szerint rablók ölték meg, s gyilkosait darvak leplezték le.”

A gyilkosság és a darvak általi leleplezés történeti hitelét azonban kétségbevonja, mivel „négy évszázad telt el Ibükosz meggyilkolása és halálának első ismert irodalmi feldolgozása között.” Ezenkívül Ibükosz neve és egy *ibüksz* madárnév között („az *ibisszel* is rokon *ibüksz* egy daruféle madár”) kapcsolatot lát: „a népi etimológia a kettő között kapcsolatot teremtett”. Hogy a gyilkosságot leleplező darvak mondája Ibikosztól függetlenül is megvolt a görög néphagyományban, azt Iambikhosz i. sz. IV. századi bölcselőtől vett történettel illusztrálja, amelyben a történet Ibikosztól teljesen függetlenül fogalmazódik meg, de teljesen azonos motívumokkal. Az Ibikoszhoz kötött első irodalmi megfogalmazást Szidóniosz Antipatrosz i. e. II. századi költőtől idézett teljes, kerek történettel szemlélteti.

É. Kiss Sándor dolgozatának további részében az Ibikosz-példázat antikvitásbeli (Róma, Bizánc) elterjedéséhez sorol fel igen jó adatokat és szövegeket. Hogy ezek az igen érdekes adalékok egyéni bűvárlat eredményei-e, vagy pedig a kérdés virtuális nemzetközi irodalmából származnak-e, az a dolgozatból nem tudható meg. Konklúziója a vizsgálat után a következő: „Az Ibükosz-mítosz egyike az emberiség legmélyebb erkölcsi tartalmú vándormotívumainak: a bűnös soha nem lehet biztos büntetlensége felől, nem élvezheti békében gonosztette gyümölcseit. Ott lappang benne állandóan és kitörölhetetlenül a váratlan és véletlen leleplezéstől való félelem. A mítosz éppen erkölcsi tartalma, az emberiség igazságérzetét kifejező eszméje által lett nemcsak a görög-római világ, hanem valamennyi európai nép közkinse.”³²

Ezután Schiller híres balladáját ismerteti, amelyben köztudottan az Ibikosz-példázat legismertebb irodalmi megfogalmazása szerepel. Már az ed-

dig ismertetett adatok is jelentős adalékokat kínálnak az Ibikosz-szövegcsoporthoz történeti és irodalmi előéletéhez, a típuscsalád magyar folklórbeli felbukkanásával kapcsolatban azonban még ennél is fontosabbak azok a mondaszövegek, amelyek itt olvashatók, s amelyeket a problematika eddigi vizsgálói nem hogy nem kamatoztattak, de észre sem vették őket. (Scheiber Sándor – mint fentebb említettem – mindössze a dolgozat adatait adja meg a maga 1951-es cikkének későbbi újraközlésekor, mintegy irodalmi kiegészítésül.)

Ezt követően családi (paraszi) hagyományra visszaemlékezve közli az Ibikosz darvai típuscsalád egyik legszebb magyar szájhagyományozott változatát.³³ Ugyanennek egy másik változata is olvasható a cikkben, szintén Debrecen környéki adatközlőtől.³⁴ Kifejezetten érdekes, szinte letagadhatatlanul irodalmi eredetet sejtető, mindkét változatban *az áldozat neve és személye*. Mindkét szövegben *Bíbig* a neve, az egyikben csipkés tót, a másikban nyíri ember. (Mindkét szöveg a „darvas” változatot reprezentálja.) Hogy az országnak ezen a vidékén virulens szövegtípusról volt szó, azt néhány sajtóbeli adattal, többek között Mocsár Gábor író egyik helyi lapban megjelent cikkének – ugyancsak mondaszöveget sejtető – szövegrészletével illusztrálja.³⁵ A szövegekben az áldozat nevét Bíbignek tudják, s ennek elemzésével a szerző Ibikosz nevéig vezeti vissza a történeteket.³⁶ Utalás van továbbá Végh József már ismert két szövegére is.

Ezután idézzük É. Kiss Sándor fontos megállapítását, amely fényt vethet az Ibikosz-szövegcsaládnak a magyar szájhagyományban (elsősorban a protestánsban) való elterjedésére: „Minthogy az eddig feljegyzett magyar változatokat Debrecen határában: Halápon, Szepesen, és Debrecen környékén: Hadházon, Bajomban, Bakonszegen jegyezték fel, feltehető, hogy a volt debreceni kollégiumi diákok, préceptorok, papok révén jutott el a nép közé. A református prédikátorok prédikációiból sohasem hiányoztak az erkölcsi tartalommal bíró antik mítoszok – erről tanúskodik már a XVI. század irodalma – és ezen túl is eljutottak népünk tudatába. Annak nincs semmi nyoma, hogy Schiller költeményének valamely fordítása ponyvára került volna.”³⁷

Hogy ez az elképzelés valószínűnek tartható – legalábbis protestáns körben –, azt alátámasztja egyrészt a magyar protestáns exemplumok katalógusának megfelelő típusa, melyben eddig három változatát jegyzi³⁸, valamint a Bornemisza Péternél olvasható változat, melynek számontartását – mint fentebb már utaltam rá – főleg Scheiber Sándornak és Péter Lászlónak köszönhetjük. (Ez a variáns a jelzett katalógusban nem szerepel.) Mivel a szájhagyományozott Ibikosz-típuscsaládot napjainkban már huszonnégy változat képviseli, ha nem csupán az *AaTh 960A. Ibykos darvai* típust vesszük alapul, elképzelhető lenne olyan vizsgálat, amely a nem protestáns kö-

zegben előforduló változatokat venné szemügyre. A lehetséges forrásokra utalhat – per analogiam – az a tény, hogy a példázattípus egyik változata – a közzétevő szerint Plutarkhosz-szöveg fordításaként – szerepel Pázmány Péter XVII. században már megjelent híres prédikációs könyvében.³⁹ Ebben a pillanatban nem protestáns közegekből egyéb szövegváltozatra utaló adatot nem ismerek.

É. Kiss Sándor, dolgozatának későbbi részében, további nemzetközi (irodalmi) párhuzamait közli a példázattípusnak, s kiderül, hogy a széles körben ismert típus változataiban a *darvak* mellett további madarak: (*vad*)*libák, foglyok, kacsák, papagájok, hollók* is előfordulhatnak.

Végül helyes érzéssel, de a jelek szerint Berze Nagy magyar népmesekatalógusának ismerete nélkül, kijelenti: „Az Ibykosz-mítosz magyar változatának kell tekintenünk azokat a történeteket is, amelyekben a *sza-mártövis*, más néven *forgótövis, ördögszekér, kanborz, henterics, ballangó (Sansola tragus)* leplezi le a gyilkosokat.”⁴⁰ (A kiemelések tőlem – J. K.) Berze katalógusa – mint tudjuk – kéziratának elkészítésekor mindössze egy szájhagyományozott változatot ismert, s az is jelent meg 1957-ben, a mű publikálásakor MNK 960. A *ballangó kóró* típusmegjelöléssel. A katalógusban tehát éppen „ballangós” változat képviselte a típust. É. Kiss ezután három „ballangós” változatot közöl újra, mégpedig Szűcs Sándor szövegét, Végh József változatát, valamint a Katona Imre által Csongrádon gyűjtött változatot. A közölt három variánshoz képest kissé talányosnak tűnik az a megjegyzése, hogy „számos olyan hazai mondát jegyeztek fel etnográfusaink, amelyekben a forgótövis leplezi le a gyilkosokat.” Milyen további szövegekre gondolhatott itt a szerző?

Végül idézzük É. Kiss Sándor záró gondolatait: „Ibükosz darvainak története abban a kultúrkörben, amelynek a görög–római művelődés az alapja, sok változatban és általánosan el van terjedve a váratlan tanúságtétel jellemzésére. Népünk az antik mítoszt magyarítva a (sic!) magáévá tette, azonban hasonló célzatú és hasonló tartalmú történetek nálunk és más népeknél is, a görögöktől függetlenül, önállóan is megszülethetnek.”⁴¹

A taktaszadai mondák testes kötete 1975-ben jelent meg, benne *Novellamesék* cím alatt nem kevesebb, mint hét változata vált hozzáférhetővé az Ibikosz-típuscsaládnak.⁴² A szövegeket kísérő jegyzetekben (Dömötör Tekla munkája) a nemzetközi mesekatalógus, Berze Nagy katalógusa, valamint Beke Ödön egyik (?) cikke, Dömötör Sándor cikke, valamint Végh József könyve kerül említésre. Jelentősen megnőtt tehát az Ibikosz-változatok száma ezzel a közléssel a magyar folklórban, de ez csak most, a kérdés teljes irodalmának fényében állapítható meg, a kérdéskört akkor még nem tekintették át. A taktaszadai Ibikosz-történetekre Dömötör Tekla még egy alkalommal visszatért, amikor a népmondák tipizálásáról értekezett.⁴³ Fontos az

a megállapítása, hogy a taktaszadai szövegek nem meseként, hanem mondaként éltek, s ismertette azokat a hitelesítő jegyeket (szövegszegmentumokat), amelyeknek alapján ez megállapítható. Itt kell megjegyezni, hogy az eddig ismeretes szájhagyományozott magyar Ibikosz-történetek mindegyike a mondai szövegszerveződés jegyeit viseli magán, tehát annak ellenére, hogy a magyar népmesekatalógus a megfelelő helyen, a novellamesék között, tárgyalja a típust (illetve: a két típust!), az eddig ismeretes szájhagyományozott változatok mindegyike mondaszöveggént jellemezhető.⁴⁴ Mivel több mint kétezer éves történettípusról van szó, érdemes lenne utánanézni, hogy a meséből mondába vezető műfajváltás bekövetkezett-e a magyar mellett más népek folklórában is az Ibikosz-szövegek kapcsán.

A problematika irodalmát időrendben vizsgálva jutunk el a magyar néprajzi lexikon *Ibikus darvai* szócikkéhez, amelyben ugyan novellameseként jellemzik, de a szerző közli, hogy a szövegek mindegyike közel áll a mondához, annak is minősíthető.⁴⁵ Bár a szócikk megjelenési éve 1979, bizonyára ennél jóval korábbi időpontot tükröz, hisz a taktaszadai szövegek nem kerülnek benne említésre, sőt egy sereg további sem. A készülő magyar mesekatalógusra hivatkozva a szerző öt változatról tud, ami pedig a kérdés irodalmát illeti, a legfontosabb nemzetközi adatok mellett a magyar nyelvűeket csak módjával veszi számba. Összegezve: ez a szócikk napjainkra gyakorlatilag elavult.

A *Magyar Néprajz* akadémiai kézikönyv *Népköltészet* kötetében néhány helyütt ugyan említésre kerül az Ibikosz-problematika, ám a rövid említések és az összefoglalás haszna inkább abban van, hogy a korábbi irodalomban még nem említett újabb változatot regisztrál.⁴⁶

Ezután már csupán két katalógust kell megemlíteni, amelyben a kérdés – a katalógus természetének megfelelően – nyer számbavételt. A magyar népmesekatalógus Novellamesék kötetében – mint fentebb már utalhattam rá –, a két típusszám alatt (*AaTh 960. A nap mindent kiderít* és *AaTh 960A. Ibykos darvai*) 1984-ben tizenegy szájhagyományozott változat, s elenyésző számú irodalmi párhuzam kerül említésre.⁴⁷

A magyar protestáns exemplumok katalógusa csupán a „darvas” típusnak (*AaTh 960A. Ibykos darvai*) példázatokban felbukkanó – tehát irodalmi – változatai kapcsán szól a szájhagyományozott változatokról, ám az ismeretekhez képest keveset vesz számba. Az Ibikosz-típuscsalád másik tagját (*AaTh 960. A nap mindent kiderít*) nem említi, nem utal a magyar variánsokra, feltehetőleg azért, mert ilyen motívumú példázat még nem bukkant fel. Megjegyzi azonban: „A magyar folklorisztikai szakirodalomban számos adalékkal gazdagodott a cselekménytípusról alkotott összkép korábban.”⁴⁸

Az Ibikosz darvai típuscsalád eddig ismert szájhagyományozott és irodalmi magyar változatainak, valamint a kérdés irodalmának áttekintése után

itt adom annak a szájhagyományozott változatnak szövegét, amelyet a nyolcvanas évek derekán végzett törökbecsei mondagyűjtéseim során vettem szalagra:

„Példáju mostan az én apámtu hallottam eztet. Egy embör kiment valamijé (a) tötésre, vágni fát, vagy azt a kökényfákat – úgy mondom – tűzre hazavinni, s a felesége nem nagyon akart ű(vele) menni. Aszongya: – Gyere, mer megverlek! – Hát – aszongya –, csak próbájj! Hát de ki is möntek, mögkötötték aztat (a tüzelőnek való kökényfát). Addig diskurátak ott, osztóztak ottan, majd az embör fejbevágto az asszonyt. Hát de nem mingyá halt mög, hanem azt mondja: – Megájj, megájj, mert azok a nagybüjti szelek is – aszmondja – évisznek, elviszik, kikiabájják, hogy én meghalok! Az embör még egyet odavágott, és meg is halt az asszony. No ű szép csöndbe elhallgatott, majd a szülőkke meg a testvérekke értesítette, hogy az ű felesége nem-e ment haza. Hát azok mög visszaizé(tek), mit tudom én, írták vagy értesítették, hogy nem jött haza, aszmondja. – Hát hun van? Hát ű nem tudja. Ű egyszerűen nem tudja, rögge ěmönt, és nem tudja, hogy hol van az ű felesége. Majd ebbe telt müt az idő, de nem pörötek, se semmi se, telt mult az idő. Majd kiátak a falu végin mind ojan idősebb bácsikák, zsebbe a kéz. – Né-né – aszmondja –, mén a бүti szél! Tudja, vitte ezöket a ballangókat. Aszmondja: – Mennyire mondták, hogy ez mindönt kikiabál! Pedig mikó én agyonütöttem a feleségöm, még senki se mondta mög, aszongya. A másik mög aszonta: – Hát öleg, hogy te megmondtad, aszongya. De mán akkó ětelt (az) idő āra, hogy ű eztet mesélte. Ezt hallottam, mást nem tudok.”

Elmondta: Kocsmáros Istvánné Bálint Anna (1926)

Törökbecse, 1984. június 14.

E törökbecsei változat, bizonyos mértékű zagyvasága, az özö nyelvjárás használatában mutatkozó következetlensége, tehát nyelvi szintjének pongyolasága ellenére is alapjában véve kerek történet formájában aktualizálja az Ibikosz darvai szövegcsoporthoz *AaTh 960. A nap mindent kiderít* típusának jellemzőit. Mesének nem tekinthető, hanem a többi ismert változathoz hasonlóan mondaként bukkan fel a törökbecsei adatközlő emlékezetében. Az adatközlő szemszögéből igaznak felfogható, hiedelemmonda felé közelítő változat. Az ugyan nem derül ki a történetből, hogy hol esett meg, de néhány hitelesítő jegy alapján nyilvánvalóan helyben megtörténtnek vehető. Erre utal, hogy a gyilkosság a töltésen ment végbe, miközben az áldozat és a gyilkos kökénygallyat gyűjtött tüzelőnek. Mindez a törökbecsei nincstelenekre jellemző szituáció lehetett, a városka a Tisza partján fekszik, ott húzódik a töltés.

A változat elég következetesen realizálja a szüzsé követelményeit: a tanúul hívás ugyan szó szerint nem szerepel benne, de az áldozat halála előt-

ti szavai ehhez igen közeli; a gyilkos úgy árulja el magát, hogy ugyanarra a körülményre reagál, ami gonosztette végrehajtásakor azonos volt, illetve amire az áldozat szavai vonatkoztak. S szövegből a gyilkos büntetése ki marad.

A szövegben ugyan előfordul a *ballangó*, mind az eddig ismert nyolc változatban is, de sokkal inkább úgy kell tekinteni, hogy az áldozat a *szelet* hívja tanújául. (A típusleírásban a *forgószelet* szerepel,⁴⁹ a törökbecsei változatban pedig a *böjti szél*, ami „mindönt kikiabál”.) Mindennek alapján arra kell gondolni, hogy ez a változat is igen tiszta formában reprezentálja a „forgószeles” altípust, annak ellenére, hogy a ballangó is szerepel benne. Mivel minden „ballangós” változatban szerepel a szél, amely a ballangót hajtja-forgatja, elképzelhető, hogy a többi „ballangós” változat is alapján véve a forgószeles altípushoz tartozik. Ennek a kérdésnek kapcsán azonban minden valószínűség szerint további magyar és idegen szövegváltozatok alapján lehetne többet megtudni. A böjti szelek kérdése ugyancsak megérdemelne egy alaposabb vizsgálatot.

A második, ezidáig közöletlen változatot Péter László gyűjtötte Dobozon, az ötvenes évek legelején. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai adattárában több mint negyven esztendeje szunnyadó szöveget Péter László szíves hozzájárulásával közlöm, amiért ezen a helyen is köszönet illeti:

„Az ugy történt hajja, hogy ezelőtt összevesztek a legények. A kocsmába. Hát asztán nagy verekedés történt meg minden és agyonütötték ezt a Nadabánt. (Nadabán Lica – mezőmegyei román gazdálkodó fia, Lükő Gábor sógora, P. L.) Mezőmegyeri vót. Ez a megyeri csárdába vót, mit mondjak magának, úgy 1910-be. Mikor ütötték a legényt, azt mondta, hogy a vadlibák legyenek tanújai. Vadlibák mentek fönt. Mēghalt szegény, oszt eltemették. Vót egy csősz is ott. Mindig keresték, de nem találták mēg a gyilkosokat, hanem a Mártonyoknál szolgált egy béreslegény, arra fokták. El is ítélték négy évre. Két évet ült már. A két ember későn este mēnt át egy szőlőn. Az öreg csősz lehúzódot a tőkék mögé, leste őket, azt hitte, szőlőt akarnak lopni. „Kárognak a Nadabán tanújai! Azok ugyan ki nem kárognák, hogy eltettük láb alól!” Az öreg másnap bement a csendőrhöz, azok oszt előfogták a két embert. Mēgvallatták, ki is vallották, s azt a szerencsétlen embert ki is engedték. Jól mondják azt, hogy a sővének füle van.”

Gyűjtötte: Péter László

Doboz, 1952 októberében.

A kézirat jelzete: EA-3528/5.

Az *AaTh 960A*. *Ibykos darvai* típust jól reprezentáló változat, az egyetlen eddig ismert szöveg, amelyben csősz hallgatja ki akaratlanul is a gyil-

kosok önleplező beszédét. Nem világos, hogy a szüzsé minden lényeges elemét aktualizáló variáns végén milyen szerepet kell tulajdonítani az ide kapcsolt „a sövénynek füle van” szólásnak.

A harmadik, ezidáig ugyancsak közöletlen változat, a legfrissebb feljegyzés is egyben: Beszédes Valéria néprajzkutató bocsátotta rendelkezésemre, miután értesült az engem foglalkoztató kérdéskörrel. Ezen a helyen is köszönet illeti szíveségéért:

„Vót itt egy juhász. Egy gyerököt valamikő mögvert, a gyerök mög azt mondta a juhásznak: Várjon, ha én megnövök, magát agyonütöm. Persze idegyűtt az idő, mögnőtt. Kimönt és őrizte (a juhokat?), akkor mán öregdött a juhász is. Kimönt a tallóra oda és a juhászt ékezdte verni. Azt mondja: – Tudja mit mondtam én magának, amé mögvert, agyonütöm. Mire a juhász azt mondta: – Ne üss agyon, mer meglátod, hogyha agyonütsz, még a ballangó is kikajabálja, hogy te ütötté engömet agyon. No oszt erre nem hallgatott ű azé, csak agyonütötte a juhászt. El is ásta. Mán nincsen. Tudják, hogy keresik, nem tanáták mög, csak a birkákat. A juhász étünt. Sënki nyomát nem tudta. Úgyhogy a leginy mögnösüt. Mán jó pár éves házasok vótak. Egy őszi napon még jó idő vót, kinn vótak kaszáni a ház előtt. Nézte, fűdogát a szél. Egyszé egy nagy ballangót gurított a szél. Az embör mög ékezdött nevetni, oszt akkó eszibe jutott, az öreg juhász mit mondott. A felesige azt mondja: – Mit nevensz? Sömmi. – Dehogynem! Azt mondja: – Ezt a ballangót. Azt mondja: – Mit nevetni ezt a ballangót? – Hát emlékszö, én üttem agyon azt az öreg juhászt, mer gyerökkoromba mögvert. Megigértem neki, ha mögnövök, agyonütöm. No evvë émaradt mindön. Utána a feleségive összevesztek, a felesige főjelöntötte. Úgy ahogy hallottam az én apámtu, hat évet kapott, így vót, aki agyonütötte a juhászt. Csak kikajabáta a ballangó, mert tudja, mit szót a ballangó.”

Gyűjtötte: Beszédes Valéria

Elmondta: Sebők István (1920)

Ludas, 1997 áprilisában.

Szépen elmesélt „ballangós” változat, mely a nevetés motívumával kontaminálódik. A nevetés motívuma egyébként az eddig ismert változatok mintegy harmadára jellemző. A törökbecsei változattal összevetve mutatkozik meg, hogy mi a különbség az alkalmi mesélő zagyva, kapkodó szövegszervezése, valamint a már-már rutinos mesemondó nyelvileg is összehasonlíthatatlanul gazdagabb történetalakítása között. Azzal természetesen, hogy mindkét változat mögött az Ibikosz darvai szövegtípus alapváza szinte hiánytalanul kihámozható.

A negyedik változat gyermekkorban hallott történet alapján készült írói (hírlapi) feldolgozás. Magának a cikknek filológiájáról főntebb szoltam. Ez

az újraközlés nem adja az egész cikket, csupán azt a részét, amely a nagyapa meséjét mondja újra, a cikk másik felében Schiller balladájának tartalmi kivonata szerepel. Ez a szöveg egyébként szépen példázza azt az esetet, amikor író tollán aktualizálódik a korábban hallott szüzsé.

Én még a régi öregektől hallottam, hogy járt egyszer egy öreg vásári csecsebecse árus. Még hozzá itt valahol a Halápon, a csárda mellett, a kőrises erdőnél. Az volt a mestersége, hogy egy ládikát a nyakába akasztott, s ment vásárról vásárra. Árulta a portékáját, rézgyűrűt, fülbevalót, csecsebecsét, arannyal, ezüsttel befuttatva. Így élt a kis öreg. Sovány kenyér, bizony. Egy alkalommal így megy, ballag az országúton, nyakában a ládika, valahonnan a Nyírből jött, Debrecenbe tartott, az őszi vásárra. Estefelé járhatott az idő, amikor éppen itt, mondom, a Kőrisesnél, összetalálkozott két emberrel. Ezek meg marhákat hajtottak a vásárra, hajcsárok, kupecsek vagy mifélék lehetek ezek az emberek. – Szóval – mesélte a nagyapám – az a két ember lesegítette az öreget. Mi lehet abban a ládikában? Az öreg meg is mondta nekik: lányoknak, menyecskéknek való csecsebecsék, nem sokat érő vásári portékák. A két hajcsár összenézett: értették ezek egymásnak a nézését is. Se szó, se beszéd, előkapják a bunkósbotot, egyik erről, a másik amarról, fejbeverik. Elöntötte a vér az öreg ember orcáját, segítségért kiabált, de nem hallotta azt senki. Könyörög az öreg a két hajcsárnak is, ne vegyék el az életemet. Nem vétettem én nektek semmit. De azok nem adtak a szavára. Behúzták az öreget a Kőrisesbe, egy bokor alá. Még valami élet volt benne, nahát tudjátok, őszre járt az idő, akkor húztak valahová a vadlibák. Fenn kiabáltak az égen. Utolsót sóhajtott az öreg, s azt mondja: „Hej, libák, libák, vadlibák, ti legyetek az én tanúim..., ha másképp nem lehet.” Nagyot röhögött erre a két hajcsár, s egy nagy ütéssel végképp elötötték az öreget. Kisgyerekek találták meg a tetemét a bokor alatt... Ahogy elmúlt a vásár, mentek hazafelé a vásározók, hát betér ide, halápi csárdába két ember, estefelé. Vásárról jöttek, tele voltak pénzzel, ittak, mulatoztak. De olyan az emberi természet, hogy ha bevétel van, kiadásnak is kell lenni, hát amikor a két koma jól teleszívta magát, kimentek a csárda végéhez, a dolgukat elvégezni. Szép holdvilágos az éccaka, ahogy ott állnak, hallják ám, hogy a fejük felett, a hold tányérja előtt vadlibák repülnek, egyik kiabál a másiknak, tudjátok, hogy szoktak a vadlibák kiabálni... Ahogy ott állnak a csárda végénél, azt mondja egyik a másiknak: Hallod, komám, ott mennek az öreg ékszeres tanúi, a vadlibák! S összenevetett a két hajcsár. De hát éppen rossz helyen, meg rossz időben emlegették az öreg ékszerest, mert véletlenül nyitva volt a csárda ablaka, a csapláros meg éppen figyelte is őket, nem akarnak-e meglépni a bor árával, amit megittak. Hallja, hogy ezek valami öreg ékszerest emlegetnek. Minden eszibe jutott. Meg se várta, hogy a két cimbora vissza-

jöjjön az ivóba, szólt az ott időző tanyasiaknak, vásárosoknak, üzent a zsan-
dároknak – látjátok, mik megtörténnek az életben. Szokták mondani: az
igazságot a tyúk is kikaparja. De még a vadlibák is kikiabálják. A két haj-
csár nem tudta elgondolni: honnan tudódott ki, hogy ők verték agyon azt az
öreg embert. Akkor aztán megmondták nekik, hogy vallottak a tanúk. Rá-
juk vallottak. A vadlibák...

Jegyzetek

- ¹ Beke Ödön, 1947 és Beke Ödön, 1947a.
- ² Berze Nagy János, 1957. II. 436.
- ³ Katona Imre, 1950, 368., a 18. jegyzetben.
- ⁴ Solymossy Sándor, 1920, 2.
- ⁵ Dömötör Ákos, 1992, 218. A hivatkozott mű: Leander Petzoldt: Historische Sagen 1–2. München, 1976–1977
- ⁶ Katona Imre, 1950, 367.
- ⁷ É. Kiss Sándor, 1973, 189.
- ⁸ Vö. Nagy Ilona, 1979
- ⁹ Vö. Dömötör Ákos, 1992
- ¹⁰ Dömötör Sándor, 1948, 164.
- ¹¹ Benedek Katalin, 1984, 247.
- ¹² Uo.
- ¹³ Gaál Károly, 1988, 300., 35.
- ¹⁴ B. Kovács István, 1994, 163., 60.
- ¹⁵ Péter László, 1956, 152.
- ¹⁶ Végh József, 1944, 138; É. Kiss Sándor, 1973, 185.; É. Kiss Sándor, 1973, 185–186.; Szabó Lajos, 1975, 334.1.; Szabó Lajos, 1975, 335.2.; Szabó Lajos, 1975, 335.5.
- ¹⁷ Péter László, 1952 (e tanulmány mellékletében), Bosnyák Sándor, 1973, 34–35.; É. Kiss Sándor, 1973, 187.; Mocsár Gábor, 1967 (kivonatolt része e tanulmány mellékletében is), utalás korábban közölt szövegére: É. Kiss Sándor, 1973, 186–187.
- ¹⁸ Berze Nagy János, 1925, közölve: Berze Nagy János, 1957. II., 436.; Végh József, 1944, 137.; Szűcs Sándor, 1946, 100–101.; Katona Imre, 1950, 367.; Szabó Lajos, 1975, 337.4.; Jung Károly, 1984 (közölve e tanulmány mellékletében), B. Kovács István, 1994, 163., 60.; Beszédes Valéria, 1997 (e tanulmány mellékletében).
- ¹⁹ Dobos Ilona, 1962, 245–246.29; Szabó Lajos, 1975, 337.5; Szabó Lajos, 1975, 339.6; Szabó Lajos, 1975, 340.7; Bosnyák Sándor, 1977, 32.
- ²⁰ Gaál Károly, 1970, 185. és Gaál Károly, 1988, 300.35. De talán a törökbecsei változat (Jung Károly, 1984, e tanulmány mellékletében) is ide vonható, bár abban bőjti szelet emlegetnek.
- ²¹ Benedek Katalin, 1984, 248.
- ²² Bornemisza Péter, 1977, 86. Az *Ördögi kísértetek* 1955-ben megjelent Eckhardt-féle kiadása kapcsán a történet összefüggését az Ibikosz darvai típusallal egyéb megjegyzések nélkül konstatálja: Nemeskürty István, 1956, 229; saját korábbi (eredetileg 1951-ben megjelent, hozzáférhetőbb kiadásban: Scheiber Sándor, 1977) cikkére utalva nemcsak a történet összefüggését állapítja meg az Ibikosz-példázattal, hanem Bornemisza Péter forrását is azonosítja: Scheiber Sándor, 1956. (Hozzáférhetőbb kiadásban: Folklór és tárgytörténet II. 1977, 12–29., Ibikoszról: 22–24.) Ugyancsak az 1955-ös Bornemisza-kiadást kommentálva Péter László összefoglalja az Ibikosz-kérdés teljes addigi (magyar) irodalmát, utal a szájhagyományozott változatokra, s a maga gyűjtötte dobozi változat meg- és

- hollétére is utal. Vö. Péter László, 1956, 152. Az Ibikosz-történet későbbi irodalmát is érintve Péter László újra visszatér a kérdésre: Péter László 1983, 323–325. Bornemisza irodalmi változatáról a magyar folklorisztika később megfeledezett.
- ²³ Solymossy Sándor, 1920, 1–2.
- ²⁴ Beke Ödön, 1947
- ²⁵ Beke Ödön, 1947a. A folklorista Beke Ödönről: Voigt Vilmos, 1984
- ²⁶ Dömötör Sándor, 1948
- ²⁷ Katona Imre, 1950, 367.
- ²⁸ Scheiber Sándor, 1977
- ²⁹ Berze Nagy János, 1957. II., 435–436.
- ³⁰ É. Kiss Sándor, 1973
- ³¹ Szűcs Sándor, 1946, 100–101.
- ³² É. Kiss Sándor, 1973, 183.
- ³³ Uo., 185.
- ³⁴ Uo., 185–186.
- ³⁵ Uo., 187. A 17. jegyzetben mondtak mellett fontos még: Mocsár Gábor cikke a Hajdu-Bihari Naplóban jelent meg – É. Kiss szerint 1957 végén vagy 1958 elején –, pontosan idézve csak a bevezető rész olvasható, maga az Ibikosz-történet rövid tartalmi kivonatban szerepel („vadludas” változat). A kérdéskör kapcsán Péter Lászlóval folytatott beszélgetés eredményeként tudtam meg, hogy Mocsár is publikált egy cikket, amely tartalmazta az Ibikosz-történetet. Miután átolvastam a megküldött fénymásolatot, derült ki – az egybevethető szövegrészek alapján –, hogy Mocsár Gábor majdnem szó szerint újraközölte az É. Kiss által részleteiben idézett és ismertetett (1957-es vagy 1958-as) cikkét 1967-ben, egy másik – szegedi – lapban. (Vö. Mocsár Gábor, 1967). Ebből közlöm e tanulmány mellékletében a mindenképpen szájhagyományozott (Debrecen környéki eredetű) szépen megfogalmazott „vadludas” változatot. Mivel É. Kiss Sándor dolgozata Péter Lászlóhoz nem jutott el, Mocsár cikkének korábbi közlése nem lehetett ismert számára. Ezen a helyen is megköszönöm Péter Lászlónak Mocsár adatait, a megküldött fénymásolatot, valamint az Ibikosz-kérdéssel kapcsolatos irodalomjegyzéket, amelyet már ismertem két vonatkozó cikkéből. (Vö. Péter László, 1956, és Péter László, 1983).
- ³⁶ Uo., 187. Nem lehetetlen, hogy egy másik – „vadludas” – változat (Bosnyák Sándor, 1973, 34–35.) címében: *A Darvas tanúi*, hasonló jelenséget lehet megsejteni. Nem lehet véletlen, hogy ebben a variánsban az áldozat neve *Darvas*, amikor tudjuk, hogy a szövegcsalád névadói éppen Ibikosz *darvai*, s éppen a „darvas” változatok számítanak ismertebbnak. Elképzelhető, hogy az adatközlő karcagi Kabai István „vadludas” és „darvas” változatokkal is találkozhatott, s emlékezetében – a mesélés során – a vadludak aktualizálták a tanúul hívott madarakat, a darvak pedig az áldozat névadójává váltak. Egyébként az eddig ismert huszonnégy magyar nyelvű változatban tizenkettőben az áldozatnak nincsen neve, ezek a szövegek általában elérik a *fabulát* fokot, két szöveg hőse *Bibik*, egyé *Darvas*, a további kilenc változatban az áldozatoknak konkrét nevük van. Jellemzően példázzák ezek a szövegek a mondaalakulás közbülső fokozatait, mert valamennyi még az *élménytörténet*, legfeljebb a *memorát* fokáig jutott el. (A nevek: Dijenes, Fekete Pista, Sonki Pál, Benus, János bácsi, Jóska bácsi, Nadabán Lica, Fajszikó, Forgó Anti. Valamennyi férfinév.)
- ³⁷ É. Kiss Sándor, 1973, 187.
- ³⁸ Dömötör Ákos, 1992, 218.
- ³⁹ Schram Ferenc, 1963, 554–555.
- ⁴⁰ É. Kiss Sándor, 1973, 188.
- ⁴¹ Uo., 190.

- ⁴² Szabó Lajos, 1975, 334–341.
⁴³ Dömötör Tekla, 1977, 535–536.
⁴⁴ Lásd a 36. jegyzetben írottakat
⁴⁵ Nagy Ilona, 1979
⁴⁶ Erdész Sándor, 1988, 97.
⁴⁷ Benedek Katalin, 1984, 246–248.
⁴⁸ Dömötör Ákos, 1992, 218.
⁴⁹ Egyetlen magyar változata: Gaál Károly, 1970, 185. (németül), ugyanaz magyarul: Gaál Károly, 1988, 300.35.

Irodalom

BEKE Ödön

1947 Ibikus darvai a magyar néphagyományban. *Ethnographia* 1947 (LVIII. évf.), 124–125.

1947a Újabb adatok Ibikus darvainak a magyar néphagyományban való szerepéről. *Ethnographia* 1947 (LVIII. évf.), 274–275.

BENEDEK Katalin

1984 *A magyar novellamesék típusai* (AaTh 850-999). Magyar Népmesekatalógus 4. Budapest

BERZE NAGY János

1957 *Magyar népmesetípusok I-II.* Pécs

BORNEMISZA Péter

1977 *Ördögi kísértetek.* Budapest

BOSNYÁK Sándor

1973 Kabai István mesél. *Folklór Archivum* 1. 18–39.

1977 A bukovinai magyarok hitvilága. *Folklór Archivum* 6.

DOBOS Ilona

1962 *Egy somogyi parasztcsalád meséi.* ÜMNGY X. Budapest

DÖMÖTÖR Ákos

1992 A magyar protestáns exemplumok katalógusa. *Folklór Archivum* 19.

DÖMÖTÖR Sándor

1948 Ibikus darvai és három jó tanács. *Ethnographia* 1948 (LIX. évf.), 164–165.

DÖMÖTÖR Tekla

1977 A tipizálás a népmondában. *Ethnographia* 1977 (LXXXVIII. évf.), 529–538.

ERDÉSZ Sándor

1988 A mese és hiedelemvilág kapcsolata. In: Vargyas Lajos főszerk. 1988. 79–101.

GAÁL Károly

1970 *Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgerland.* Berlin

1988 *Aranymadár.* A burgerlandi magyar faluk elbeszélőkultúrája. Szombathely

KATONA Imre

1950 Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek. *Magyar Nyelvőr* 1950 (74. évf.), 362–368.

É. KISS Sándor

1973 Ibükosz darvai a magyar folklórban. In: Dankó Imre szerk. *Bajomi Krónika* (Szűcs Sándor–emlékkönyv). Biharnagybajom, 180–190.

B. KOVÁCS István

1994 *Baracai népköltészet Tóth Balázsné Csák Margit előadásában.* ÜMNGY XXV. Budapest

MOCSÁR Gábor

1967 Ibykus két balladája. *Csongrád Megyei Hírlap* (Szeged), 1967. dec. 24.

NAGY Ilona

1979 Ibykus darvai. *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 617.

NEMESKÜRTY István

1956 Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. (Ismeretetés). *Irodalomtörténet* 1956. 226-230.

PÉTER László

1956 Párhuzamok az „Ördögi kísértetek” néhány motívumához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1956 (LX. évf.), 152-154.

1983 Barbárok. In: *Szegedi örökség*. Budapest, 312-329.

SCHEIBER Sándor

1956 Jegyzetek Bornemiszához. *Filológiai Közöny* 1956 (II. évf.), 286-291.

1977 Az Ibykus darvai-féle típus zsidó feldolgozásaihoz. In: *Folklor és tárgytörténet I*. Budapest, 1977², 211-213.

SCHRAM Ferenc

1963 Népköltészeti töredékek a XVI-XVIII. századból. *Ethnographia* 1963 (LXXIV. évf.), 548-564.

SOLYMOSSY Sándor

1920 Mese a jávorfáról I. *Ethnographia* 1920 (XXXI. évf.), 1-26.

SZABÓ LAJOS

1975 *Taktaszadai Mondák*. ÚMNGY XVIII. Budapest

SZÜCS Sándor

1946 *Pusztai krónika*. Budapest

VARGYAS Lajos főszerk.

1988 *Magyar népköltészet*. Magyar Néprajz V. Budapest

VÉGH József

1944 *Sárréti népmesék és népi elbeszélések*. Magyar néprajzi szövegek 1. Debrecen

VOIGT Vilmos

1984 Beke Ödön mint folklorista. *Nyelvtudományi Közlemények* 1984 (LXXXV. évf.), 2.267-272.

ON THE ISSUES OF THE CRANES OF IBYCUS TYPE GROUP (A SURVEY AND FURTHER VARIANTS)

Károly Jung

The paper undertakes the task of giving a survey of the variants of the Cranes of Ibycus type group (*AaTh 960. The Sun Brings All to Light, and AaTh 960A. The Cranes of Ibycus*) noted in Hungarian folklore, as well as the Hungarian literature on the subject. It also presents three, so far unpublished, oral variants and a further variant which, based on handed-down oral tradition, was published in a newspaper article.

The study takes into account all the accessible printed Hungarian variants: there are twenty-four; this means twice as many as was common knowledge according to the catalogue that lists Hungarian novella-stories. (Katalin Benedek, 1984). This survey seems to be in accordance with earlier observations which claim that this

parable type in Hungarian folklore follows the rules of the textual organization of the legend with no exceptions and therefore can hardly be catalogued as a *novelle* (romantic tale). The study pays and draws attention to an 18th-century literary variant included in the work of Péter Bornemisza of which Hungarian folklore has forgotten.

The survey of the literature dealing with the subject has also got a novelty to offer for research: it uses and gives an abstract of a study (Sándor E. Kiss, 1973), which probably has eluded the attention of Hungarian folklore, and yet it gives important data concerning the issue as a whole, and also contributes data regarding the published variants of the legend.

To conclude, the study presents two handed-down oral variants: one from the author's own corpus collected in Törökbecse (Novi Bečej), one from Ludas (Ludoš) and one from Doboz (Hungary) which has been lying forgotten in a collection of folklore data.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

A POÉTIKA NÉHÁNY TERMINUS TECHNICUSÁNAK FORDÍTÁSA A DÉLSZLÁV NYELVEKBEN

Közlésre elfogadva: 1998. I. 23.

A vizsgálat kiindulópontjául Bernáth Árpád **Arisztotelész Poétikája és magyar fordítása** c. előadása szolgált, mely a Verstani és Stilisztikai Munkabizottság 1977. december 6-i ülésén hangzott el, nyomtatásban pedig az Irodalomtörténeti Közlemények 1979/5–6. számában jelent meg (648–653. p.).

Bernáth Árpád ebben a tanulmányában többek közt rámutatott, hogy a **Poétika** eddigi magyar fordításaiban az Arisztotelész által terminusként alkalmazott *műthosz*, *práxisz* és *prágma* kifejezéseket a fordítók általában nem terminusként kezelték, ami abból derül ki, hogy ezeknek a szavaknak a helyén a magyar szövegben esetenként más-más kifejezést találunk. Ez pedig – mint Bernáth Árpád megjegyzi – „érvényes nemcsak a vizsgált Sarkady-fordításra, hanem – különböző mértékben – az általunk ismert valamennyi Poétika-fordításra” (Bernáth, 1979;650.).

Ez adta az ötletet, hogy megvizsgáljam, miképpen kezelték ezeket a kifejezéseket a **Poétika** délszláv fordítói.

Ilyen szempontból a délszláv területen létező fordítások mindegyikébe betekintettem, ami azt jelenti, hogy összesen hat **Poétika** járt kezemben:

- Aristotelova Poetika (horvát nyelvre fordította Pavić, Armin) Zágráb, 1869;
- Aristotel: **Nauk o pjesničkom umijeću** (horvát nyelvre fordította Kuzmić, Martin) Zágráb, 1912 (hasonmás kiadás: Zágráb, 1977);
- Aristotel: **O pesničkoj umetnosti** (szerb nyelvre fordította Đurić, Miloš N.) Belgrád, 1988, 5. kiadás (előző kiadások: Bgd., 1935, 1948, 1955, 1966);
- Aristotel: **Poetika** (szlovén nyelvre fordította Gantar, Kajetan) Ljubljana, 1982 (első kiadás: 1959);

- Aristotel: **Za poetikata** (macedón nyelvre fordította: Petrusevszki, Mihail D.) Szkopje, 1990 (első kiadás: 1979);
- Aristotel: **O pjesničkom umijeću** (horvát nyelvre fordította: Dukat, Zdeslav) Zágráb, 1983.

A FORDÍTÁSOKRÓL ÁLTALÁBAN

Mivel a klasszika-filológia nem területem, magukról a fordításokról érdemlegeset saját véleményemre támaszkodva nem mondhatnék.

Amiből tehát kiindultam, a fordítók kommentárjai, jegyzetei, kísérő megjegyzései voltak, vagyis azt az alapállást vizsgáltam elsősorban, amelyről a fordítók egyes döntéseiket – s végsősoron egész művüket – megindokolták.

Ilyen értelemben viszont a fordítói vélemények vonulatában három olyan fókusz emelkedett ki, mely köré a fordítás folyamatában felmerült problémák (illetve a **Poétikáról** kialakult nézetek) csoportosíthatók. Ezek:

- a fordítók véleménye a **Poétika** szövegének hiányosságairól;
- a fordítók véleménye a *mimesziszről* (és a *kátharsziszről*);
- a fordítók véleménye az egyes terminusokról és ennek kimutathatósága a fordítói kommentárokból, jegyzetekben. (A **Poétika**-nyújtotta terminológiai problémák közül itt – mint már erre utaltam – a *múthosz*, a *práxisz* és a *prágma* kifejezések értelmezéséről lesz szó, pontosabban arról, ahogyan ezeket a terminusokat a fordítók kezelték és megindokolták.)

1) A Poétika épségéről alkotott vélemények

A **Poétika** szövegének autentikussága, teljessége, illetve hiányossága kapcsán a délszláv fordítók véleménye nem egységes.

Abban a tekintetben, természetesen, mindnyájan egyetértenek, hogy a szöveg törzssanyaga Arisztotelésznek tulajdonítható, s abban is, hogy a **Poétika** szövegének ránk maradt korpuszában vannak olyan részek, melyek különböző okokból kifolyólag (szövegromlás, téves másolás, belejavítás stb.) kétséget ébresztenek az értelmezőben és a fordítóban. Abban a tekintetben azonban a vélemények már megoszlanak, hogy mekkora a töredékeség foka, illetve vannak-e téves betoldások a szövegben, vagy sem.

Így a **Poétika** első délszláv fordítója (Armin Pavić) még azon a véleményen van, hogy a szöveg jelentős mértékben hiányos, sőt logikai következetlenségeket vél felfedezni benne, ezért Vahlenre és Sussemlre hivatkozva egészen addig terjeszti ki fordítói szabadságát, hogy az 5. fejezet első néhány sorát¹ áthelyezi a fejezet végére, avval az indoklással, hogy a komédia definíciója túl korán jelenik meg a szövegben, a tragédiától eltérően, melynek meghatározását történeti fejlődésének ismertetése előzi meg.

Dukat véleménye ezzel szemben az, hogy amit ezen a helyen olvashatunk a **Poétikában**, inkább a nevetségesnek, a komikusnak a definíciója, mintsem a komédiájé, különösen pedig nem tekinthetjük az attikai ókomédia meghatározásának. Így – mint említi – Vahlen is, aki előbb (Paviához hasonlóan) ezt a részt a fejezet végére helyezte, később elállt ettől a megoldástól (Dukat, 1983;93).

A **Poétika** töredékességének egyik fő érveként általában azt szokták felhozni, hogy Arisztotelész a 6. fejezet elején előre bocsátja, hogy a „hexaméteres utánzó művészetről”² és a komédiáról később lesz szó, holott ez a szöveg további részében csak részben valósul meg, a komédiáról írt rész (a **Poétika** „legendás” második könyve) ugyanis feltételezhetően megvolt, de elveszett.

Ennek kapcsán említi meg Kajetan Gantar, a **Poétika** szlovén fordítója, hogy létezik egy töredék, melyet a szakirodalom **Tractatus Coislinianus** címen tart számon, s melyben olvasható a komédiának egy definíciója, mely szerint „a komédia befejezett, nevetséges vagy szerencsétlen véletlenből fakadó cselekvések formailag részekre bontott utánzása, nem elbeszélés útján, hanem úgy, hogy az emberek cselekednek, szórakoztatás és megnevetetés útján érven el az indulatoktól való megtisztulást.” (Gantar, 1982;43.)

Gantar azonban azt is megemlíti, hogy a szakemberek nagy része ezt a töredéket valamely Arisztotelész-epigonnak tulajdonítja, mivel a szöveg többi része hiányolja az arisztotelészi gondolat mélységét (áthatóságát), mások viszont mégiscsak Arisztotelész nézeteinek bizonyos hatását vélik felfedezni benne, olyan formában, ahogyan azok a kései Peripatetikusok hagyományában fennmaradtak (uo.).

A fordítók közül a horvát Kuzmić van azon a véleményen, hogy alapítalak azok a nézetek, melyek szerint a **Poétika** inkoherens alakban maradt ránk. Ő ugyanis a fennmaradt kéziratokból rekonstruálta a szöveget, s így szerinte a mű világossá vált mind részleteiben, mind teljes egészében, s csak egyetlen kétséges hely maradt benne: a tragédia sokat vitatott negyedik típusának kérdése a 18. fejezetben, mely a szöveg megrongálódása miatt rekonstruálhatatlan.

Kuzmić fordítása, mely először 1902-ben, majd kimerítő fordítói kommentárokkal kibővítve 1912-ben jelent meg, igen figyelemre méltó vállalkozásnak mondható, s minden klasszika-filológiai érdeklődésű olvasó rendkívül sokat tudhat meg belőle, annál is inkább, mert a fordított szöveggel párhuzamosan a rekonstruált görög eredetit is közli. Ami azonban fordítói kommentárjainak hátrányát képezi, az, hogy a mai olvasó számára nehezen követhető az a precíz filológiai apparátus, melyet jegyzeteiben Kuzmić felsorakoztat.

Ezért vált szükségessé a két meglévő horvát fordítás mellett egy újabb elkészítésére is, melyre Zdeslav Dukat vállalkozott a hetvenes évek máso-

dik felében (a teljes fordítás, jegyzetekkel, 1983-ban jelent meg). Erre annál is inkább szükség volt, mivel a szerb nyelvű fordítást is Miloš N. Đurić még 1935-ben adta ki először, s azóta ennek a fordításnak újabb és újabb kiadásai jelennek meg, ami azt jelenti, hogy a mai kutatás igényeinek már a Đurić által összeállított fordítói jegyzetek sem felelnek meg maradéktalanul, kiváltképp azért, mert fordítói és terminológiai döntéseit nem kommentálják.

Dukat fordításának viszont éppen az az erénye, hogy jegyzeteiben, melyeknek terjedelme a fordított szöveg terjedelmének mintegy tízszeresét teszi ki (47 oldalnyi fordításra 429 oldalnyi jegyzetanyag), a **Poétikának** minden állítását és valamilyen szempontból lényegesnek tűnő kifejezését kimerítő filológiai, textológiai, hermeneutikai, irodalomelméleti és történeti interpretációnak veti alá, s ez azt jelenti, hogy a szöveg kétséges helyein is ilyen vizsgálatot végez, nem döntve el egyértelműen ennek vagy annak a nézetnek helyességét vagy helytelenségét. Ezeknél a helyeknél ehelyett ismerteti a főbb véleményeket, melyek a **Poétika**-kutatás történetének során kialakultak, tehát saját döntése mellett az olvasónak is lehetővé teszi a nézetek közötti választást.

Ennek megfelelően Dukat – akinek fordítását méltán tarthatjuk a jelen pillanatban a korszerű kutatások számára legtöbb használható információt nyújtó délszláv fordításnak³ – nem is bocsátkozik olyan radikális fordítói „újítás”-okba, mint az imént említett Pavić, vagy az újabbak közül a macedón Petrusevszki, aki többek közt a tragédia klasszikus definíciójában fedez fel egy rekonstrukciós vétséget. Ennek „helyretételével” azonban az irodalomelmélet és esztétikatörténet egyik sarkalatos pontját semmisíti meg, ugyanis a tragédia definíciójában előforduló *kátharszisz* kifejezés autentikusságát vonja kétségbe. Szerinte ugyanis az itt előforduló *pathemáton kátharszin* kifejezés helyett az eredeti szövegben a **Poétika** egyik központi kategóriájának, a *pragmáton szüsztaszin* terminusnak kellett állania. Ezzel viszont szerinte Arisztotelész a Platón **Phaidrosz**ában előforduló tragédia-definícióra utal, mely szerint a tragédia szomorú és félelmetes történetek összerakása.

Így Petrusevszki szerint Arisztotelész tragédia-definíciója nem más, mint válasz Platón „felületes” poétika-szemléletére, mint ahogyan a **Poétika** teljes egészében Platón „téves” nézeteinek cáfolatára készült. Petrusevszki interpretációjában tehát Arisztotelész definíciója hangsúlyozza, hogy a „tragédia nem szomorú és félelmetes stb. történetek összerakása, hanem (egy) komoly (egész) és befejezett cselekvés utánzása, melyre meghatározott hosszúság és díszes beszéd jellemző... mely cselekvő személyek révén és nem elbeszélés útján történik, s mely szomorú és félelmetes történések összerakása révén nyilatkozik meg” (Petrusevszki, 1979;34).

A fordító szerint a *történesek összerakása* (pragmáton szüsztaszin) terminust Arisztotelész alkotta, mégpedig azért, hogy általa kifejezze azt az alapvető nézetkülönbséget, mely közte és Plátón között fennállt, s mely szerint a tragédia nem csak elbeszélte történetekből áll, hanem cselekvésekből is (mint ahogyan a görög *drán* szó is cselekvést jelöl). Ezért – mint Petruszevszki kiemeli — a költészetben (poiészisz) s különösen a nagy poémákban, mint amilyenek az eposz, a tragédia és a komédia, a *legfontosabb a kompozíció*, azaz a „történesek összerakása”, s ezen belül nyer fontosságot a *múthosz* is, azaz a cselekvés tartalmát képező történet is. (Petrusevszki, uo.)

Petrusevszki fent ismertetett fordítói megoldása azonban – mint azt Kajetan Gantar kiemeli – jelentős véleménymegoszlást váltott ki a szakemberek körében. Egyesek ugyanis kiállnak mellette⁴, mások viszont gyenge pontjait emelik ki. Ez utóbbiak szerint Petruszevszki hipotézise a **Poétikát** egyik legerősebb és legtöbb reflexiót kiváltó kifejezésétől fosztja meg. S szerintük azáltal, hogy ezt a kifejezést egy anonim másoló tévedésének mondjuk ki, tulajdonképpen elismerjük, hogy ez a másoló magánál Arisztotelésznél is zseniálisabb volt.

Ezzel azonban már érintjük a következő pontok témáját is, mert egyrészt Petruszevszki fordítói megoldása előrevetíti a katarziszról alkotott véleményét is, másrészt viszont terminológiai magyarázatot ad a *pragmáton szüsztaszin* kifejezés arisztotelészi alkalmazásáról.

2) A *mímeszisz* (és *kátharszisz*) terminusok vizsgálata

Arisztotelész **Poétikájáról** nyilván nem beszélhetünk úgy, hogy ne említsük meg két központi kategóriáját, a mimézist és a katarzist.

Mivel azonban e két fogalomnak külön-külön is egész irodalma létezik, ezen a helyen inkább a fordítók és fordítások szempontjából lényeges részletekre összpontosítanám a figyelmet, nem pedig a terminusok által jelölt fogalmak elméleti körülhatárolására. Erre ugyanis a dolgozat keretei nem adnak lehetőséget.

A *mímeszisz* terminust a három horvát fordító az *oponašanje* kifejezéssel fordítja, ami utánzást jelent, akárcsak a szerb és a macedón fordításban alkalmazott *podražavanje* főnév is. A szlovén *posnetek* kifejezés viszont inkább *kivonat*, *másolat* értelemben használatos, bár maga is az utánzásra utal.

A fordítók közül Pavić az arisztotelészi utánzás idealizált jellegére hívja fel a figyelmet, ami elsősorban a költői alkotások és a történeti írások közötti különbségekben nyilatkozik meg, abban ti., amit Arisztotelész a **Poétika** 9. fejezetében fogalmaz meg.

Pavić ezen kívül valamiképpen felrója kora (XIX. század) esztétáinak, hogy „már nem az utánzásból indulnak ki, hanem a szépből, s azt mondják, a költő azt ábrázolja, ami szép. Ehhez a széphez pedig szerintük a művész képzeletével jut el, úgy, hogy azzal ideálokat alkot.” (Pavić, 1869;10)

Pavić szerint azonban „nehezen feltételezhető, hogy bármelyik művész képzelőereje annyira teremtképes lenne, hogy olyan ideált alkothasson, mely többé-kevésbé ne a valóságos látványból levont absztrakció (általánosítás) eredménye lenne, az ilyen ideál ugyanis nyilván nem érdemelné ki az *ideál*, hanem csak a *lázálom* elnevezést” (Pavić, 1869;11.) (Kiemelések P. K. M.)

A **Poétika** szerb fordítója, Miloš N. Đurić is valamiképpen hasonlóan értelmezi a mimézis fogalmát. Ő azonban elsősorban abból a különbségből indul ki, mely Platón és Arisztotelész utánzáselméletét egymástól megkülönbözteti.

Mint mondja: „Platónhoz hasonlóan Arisztotelész is azt vallja, hogy a művészet utánzás (mimézis). Míg azonban Platón szerint a művészet a természetet és az embereket szolgálva utánozza, s emiatt Platón elítéli azt, Arisztotelész úgy látja, hogy a művészet képes és köteles a természeti és emberi valóságot utánozni, de ezt oly módon teszi, hogy típusokat, paradigmákat alkot.” (Đurić, 1988;40.)

S Đurić mimézis-értelmezésében a művészetnek éppen ezt a paradigma-alkotó képességét helyezi előtérbe, mely révén a műalkotás többé válik, mint a platóni értelemben vett utánzás esetében a „másolat másolata”, Arisztotelész utánzáselméletében ugyanis a művészien ábrázolt cselekvés nem az utánzat utánzata, hanem az összes azonos jellegű cselekvés ősképe, tehát egy olyan paradigma, mely lényegében Platón ideájával egyenértékű. Arisztotelész szerint azonban – mint Đurić kiemeli – ez az idea „nem létezik az anyagi világ megnyilatkozott jelenségei előtt, sem ezeken kívül, hanem csak bennük vagy általuk, úgy, mint a lényegük, mely révén alakjukat elnyerik.” (Đurić, 1988;41.)

A mimézisnek Kajetan Gantar is külön fejezetet szentel fordítói előszavában, melyben az arisztotelészi utánzáselmélet kreatív (tekhné) vonását domborítja ki elsősorban, mint a poiészisz alkotófolyamatának egyik legfőbb mikéntjét.

A fordítók közül azonban ismét csak Dukatra kell hivatkoznunk mint olyanra, aki a fordítási folyamat szemszögéből és ennek történeti távlatából is meg szokta vizsgálni az egyes terminusok (újra)értelmezhetőségét. Így a mimézisről a következőket olvashatjuk jegyzeteiben: „Arisztotelész *mimeszisz* terminusa (melyről terjedelmes eszme-futtatások készültek, amiket itt még röviden sem reprodukálhatunk) körülbelül a mai „ábrázolás” kifejezésnek felel meg; s így ennek a tönek többi származéka is. Az „utánzás”

fordítás azonban, mely ennek a szónak alapjelentését fedi, a hagyomány révén immár meghonosodott, s ezért ebben a fordításban is meghagytuk mint terminus technicust.” (Dukat, 1983;62.)

S lényegében ehhez hasonló dolgot állított már Kuzmić is a század elején, amikor kifejtette, hogy az *utánzás* kifejezés tulajdonképpen háromféle-képpen értelmezhető:

„1. autón ta auta tini légein é prattein: ugyanazt mondani vagy cselekedni, amit valaki más mond vagy cselekszik;

2. poieín tina tá auta tini légonta é prattonta: egy személyt úgy ábrázolni, hogy ugyanazt mondja vagy cselekszi, amit valaki más mond vagy cselekszik;

3. omoión tí tini poiein, omoíoumá, mímemá tinosz poiein: valami olyat teremteni, mint amilyen valami más, valaminek a képére teremteni valamit.”

Az ábrázolás és az utánzás összefüggése tehát a fenti értelmezésekből is kitűnik, mint ahogyan az is kikövetkeztethető, hogy mindhárom értelmezés a művészi ábrázolás egy-egy fajtájára értendő, azzal, hogy az első pontba foglalt magyarázat a művészi kreativitást hiányoló közönséges utánzásra vonatkozik.

A fordítók közül Petrusevszki az, aki a mimézist csak egy rövid általános értelmezéssel intézi el, mivel az ő figyelmét elsősorban a **Poétika** szövegének hiányosságai (téves rekonstrukciói) kötik le, melyek közül a legérdekesebb – a katarzis kiiktatásának kérdése – az előbbi pontban már említést nyert.

A fejezet címében a *kátharszisz* szót zárójelbe tettem. Erre a megoldásra pedig azért határoztam el magam, mert egyrészt – mint említettem – a **Poétikáról** beszélve nem kerülhetjük meg a katarzis kérdését, másrészt viszont Arisztotelész a **Poétikában** sehol sem fejt ki ennek a terminusnak voltaképpen vonatkozási tartományát, tehát jogosan tehető fel a kérdés, hogy mennyire tartozik a katarzis a **Poétika** alapgondolatához, illetve mennyire nem.

Ezért úgy döntöttem, hogy itt csak röviden ismertetem a délszláv fordítók viszonyulását a katarzis problémaköréhez, de nem bocsátkozom a kérdés részletes taglalásába.

S itt lényegében a Petrusevszkivel ellentétes póluson Đurić neve jelölendő meg, mivel ő volt az, aki külön fejtegetést is írt erre a témára⁵, s a katarzist Arisztotelész egyik (etikai) érveként értelmezi a Platónnal szembeni „vitában”.

Đurić a katarzist *pročišćenje*-nek fordítja, ami megtisztulást (kitisztulást) jelent. De lényegében a többi délszláv fordító is ezzel szinoním megoldással él (Dukat, Gantar: očišćenje; Pavić, Kuzmić: čišćenje).

Pavić és Kuzmić a szó értelmezésekor a régi görögöknél szokásos zenei gyógykezelésre utalnak, melyet Arisztotelész a *Politikában* (VIII.7.) említ meg (Pavić, 1869;21; Kuzmić, 1912;134–135.)

Dukat és Gantar viszont igen részletes képet festenek a katarzis értelmezésének elméleti és történeti háttéréről.

3) A *műthosz*, *práxisz* és *prágma* kifejezések vizsgálata

Ha a **Poétika** szerb, horvát, szlovén és macedón fordításait olyan szempontból vizsgáljuk, hogy melyik fordító milyen következetességgel használta terminusként a fenti kifejezéseket, megállapíthatjuk, hogy három fordító (Kuzmić, Đurić és Dukat) mindhárom kifejezést teljes következetességgel terminusként kezelte; ketten (Gantar és Petrusevszki) egy-két következetlenségtől eltekintve szintén terminusként kezelték őket; a múlt századbeli Pavić viszont csak a *műthosz* terminust fordította következetesen, a másik két kifejezést ellenben gyakran összemosta.

Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy melyik fordító milyen alaposággal indokolta meg egy-egy szóhasználatát, láthatjuk, hogy a legalaposabb jegyzetanyagot Dukatnál találjuk, legkevésbé ilyen igénnyel készült viszont Đurić fordítása. Petrusevszki jegyzetanyagából valamivel többet tudunk meg, de igazán jó értelmezéseket Gantar könyvéből olvashatunk csak még. Pavić és Kuzmić jegyzetei a mai olvasó számára kissé elavultnak tűnnek: Pavić múlt századi stílusa miatt, Kuzmić viszont nagyméretű nehézkes klasszika-filológiai apparátusa miatt kelti ezt a hatást.

3.1.) A *műthosz* kifejezés fordítása

A *műthosz* kifejezést a délszláv fordítók közül Pavić *povijest*-nek fordítja, ami a magyar *történet* szónak felel meg; Kuzmićnál *priča* (= mese) alakban szerepel; Đurić is ezt a megoldást választja, azzal, hogy zárójelben feltünteti a *szűzsé*, *fabula* kifejezéseket is; Dukat és Petrusevszki *fabulá*-nak fordítják, Gantar viszont megmarad a *mitos* terminus mellett, egyszeri kivétellel, amikor is a 8. fejezet elején a mesét *zgodba*-nak fordítja, ami eseményként, történetként értelmezhető.

Ezt a kifejezést – mint említettem – már Pavić is terminusként alkalmazta, s jegyzeteiben megállapította: „Meg kell tehát jegyeznünk, hogy Arisztotelésznél a mese három jelentésben szerepel: 1. olyan tárgyat jelent, amelyen a mitológiában, történelemben vagy a költő fejében található, még mielőtt költeménnyé formálta volna. Az efféle tárgyat nevezi Arisztotelész *ta pragmatá*-nak; 2. a költeménnyé formált tárgyat is jelentheti; 3. a már versebe foglalt tárgyat (témát) is jelölheti.” (Pavić, 1869;72)

Dukat viszont kiemeli, hogy a *műthosz*-nak az a jelentése, melyet Arisztotelész a **Poétikában** következetesen alkalmaz, a korabeli görögök számá-

ra szokatlan volt. Homérosznál még egyszerűen beszédet, szót, kijelentést jelentett, Homérosz után viszont a régmúlt és a hőskor meséire, történéseire kezdett utalni, majd végül elnyerte azt a jelentését, melyben ma is alkalmazzuk. Az azonban, ahogyan Arisztotelész a fabula (mese) megjelölésére kezdte használni, szembeötlő eltérést jelentett a korabeli normához képest. S éppen ezért vezeti be Arisztotelész a *műthosz* terminust a 6. fejezetben „mesének itt a történések (pragma) összerakását nevezem” mondattal, hogy megjelölje a különbséget a közhasználatú szó és a terminus technicus között. Mert „a költő a mesét (a nem-technikai értelmű *műthosz*-t) kiválasztja, s előzetes szelekciónak veti alá azt, amit fel akar dolgozni belőle. Ezek után átrendezést végez, s a kiválasztott történéseket szűkebb logikai és ok-okozati viszonyba állítja (az egymásközi jelentések viszonya alapján). Ennek eredménye a fabula (mese) jelentésű *műthosz*, a tragédia pedig az ilyen mesét utánozza.,, (Dukat, 1983;127.)

Gantar viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a *műthosz* „nemcsak a tragédiának a lelke, hanem lényegében az egész költészeté. Költészet (poiészisz) alatt ugyanis Arisztotelész elsősorban a tragédiát, eposzt, komédiát, s általában azt a költészetet érti, melynek valamilyen megfogható elbeszélő magva van.” (Gantar, 1982), míg a lírai költészetet Arisztotelész inkább a zene keretén belül képzelte el, s ezért nem is foglalkozott vele külön a **Poétikában**. (Uo.)

3.2.) A *práxisz* és a *pragma* kifejezések fordítása

A *práxisz* és a *pragma* kifejezéseket – mint már említettem – Pavić még következtelenül fordította: olykor *čin*-nek (= tett, cselekedet, cselekvés) fordította mindkettőt, s így a történések összerakása nála *rasporegijvanje činova* alakban szerepel, olykor viszont a *prágmá*-t *zgoda*-nak (= esemény, történet) mondta, ennek következménye pedig az, hogy Pavić fordításából nem tűnik ki egyértelműen, hogy mit utánoz, illetve miből van felépítve a mese, tehát úgy is mondhatnánk, hogy a **Poétika** lényege vész el.

Kuzmić már ezzel szemben precízen elkülöníti egymástól ezeket a terminusokat. A *práxisz*-t ugyan ő is *čin*-nek fordítja, de a *pragma* következetesen a *događaj* (= esemény) alakban szerepel, a történések összerakása viszont a *slaganje događaja* (= események összerakása [- egyeztetése]) alakban alkalmazza.

Đurićnál a *práxisz radnja* (= cselekvés, cselekmény), a *pragma* pedig *događaj* alakban szerepel, míg a történések összerakását *sastav događaja*-nak fordítja (= események, történések összetétele, összerakása), mely azonban néha *sklop događaja* (= az események összeegyeztetettsége, összehangoltsága, összetétele, ezeknek egysége) alakban fordul elő.

Petrusevszki a *práxisz*-t néhol *dejsztvo* (= cselekvés), néhol viszont *ra-bota* (= szintén cselekvés) szóval fordítja, tehát ennek alkalmazásában nem következetes, a történetek összerakását illetően azonban, melyet – mint láthattuk – a **Poétika** központi kategóriájának tart, s Arisztotelész saját kezűleg megalkotott terminusának tekint, igen következetesen jár el, s mindig a *szosztavot na szobijata* (esetleg *szklopot na szobijata*) terminussal fordít, mely a szerb fordítással egyenértékű.

Petrusevszki tehát nem magát a *prágmá*-t, hanem a *pragmáton szüsz-taszin*-t tartja terminusnak, melyet a tragédia klasszikus definíciójában is „helyre állít”.

Gantar a *práxisz*-t *dejanje*-nak (= tett, cselekvés, cselekedet) fordítja, a *prágmá*-t viszont *dohodak*-nak (= esemény, történet), a történetek összerakását pedig *zgradba dohodkov*-nak (= történetek összerakása, felépítése).

Dukat viszont Đurićhoz hasonlóan a *práxisz*-t *radnja*-nak, a *prágmá*-t *događaj*-nak, a történetek összerakását pedig *sastav (sklop) događaja*-nak fordítja, jegyzeteiben pedig rámutat arra az alapvető különbségre, mely a görög *práxisz* és *prágma* kifejezések között fennáll: „A görög nyelvben a *práxisz* és *prágma* cselekvést, aktivitást, cselekedetet, tettet jelöl, miközben általában különbséget szoktak tenni e két kifejezésnél a között, hogy az előbbinél inkább a dinamikus (véghezvivő, cselekvő) aspektus a kifejezett, míg az utóbbinál a statikus (kész tények, az elvégzett). Arisztotelész a **Poétikában** a *práxisz*-t mint a drámai szereplők cselekvését, aktivitását (tevékenységét) megjelölő terminus technicust alkalmazza, míg a *prágma* nála történetet jelöl. Ebben a fordításban (ti. a Dukatéban – megjegyzés: P. K. M.) a *práxisz* „cselekvés”-ként (*radnja*) van fordítva, amennyiben magának az aktivitásnak az aspektusa kifejezettebb (valamilyen célirányos cselekvés esetében), „tett”-ként (*događaj*) viszont akkor, ha a cselekvést végző konkrét személy, ember vagy drámai szereplő aspektusa nyilvánvalóbb.” (Dukat, 1983;126)

Ezzel pedig a témára vonatkozó fejtegetést lezártak is tekinthetjük.

Jegyzetek

¹ Ritoók Zsigmond fordításában a következőképpen hangzanak e sorok: „A komédia, mint mondtuk, silányabbak utánzása ugyan, de nem a gonoszság minden értelmében, hanem a rútságé, melynek része a nevetséges. A nevetséges ugyanis valami fájdalmat nem okozó és nem pusztulást okozó tévedés és rútság, mint pl. mindjárt a nevetséges álarc valami rút és torz, de fájdalom nélküli.” (publikálás előtti fénymásolat).

² Ritoók Zs. fordítása.

³ Dukat viszont Kajetan Gantar szlovén nyelvű fordításának második kiadásának előszavát tartja a *Poétikáról* legtöbb hasznos információt közlő délszláv kiadványnak.

⁴ Ezek között említi Gantar a következőket: A. Freire, *Euphrosyne* NS 3, 1969, 31–35.; T. Brunius, *Dictionary of the History of Ideals* I. (New York, 1975); Zoja Skušek-Močnik: *Gledališče kot oblika spektakelske funkcije*. Ljubljana, 1980

⁵ Miloš N. Đurić: Aristotelovo shvatanje katarze (Glasnik Jugosl. prof. društva 1932–33, knj. XIII. sv. 2–6.) Bgd., 1933

SOME TECHNICAL TERMS IN THE SOUTH SLAV TRANSLATIONS OF ARISTOTLE'S POETICS

Mária Pásztor Kicsi

Árpád Bernáth in his dissertation *Aristotle's Poetics and its Hungarian Translations* showed that the terms *mythos*, *praxis* and *pragma* used by Aristotle as technical terms were usually not used as such by the Hungarian translators. The aim of this paper was to examine how the translators into South Slav languages (Pavić, Kuzmić Đurić, Petrusevski, Gantar and Dukat) treated the above mentioned terms, and what they did with the notion of mimesis. The author concluded that they treated them as technical terms, with a few exceptions and that when translating *praxis* and *pragma*.

É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC– SIPTÁR PÉTER: ÚJ MAGYAR NYELVTAN

Budapest, Osiris Kiadó, 1998

1979-ben indultak meg az új szemléletű nyelvtani kutatások a MTA Nyelvtudományi Intézetében, melyek eredményeként 1992-ben megjelent a **Strukturális magyar nyelvtan** 1. része, a **Mondattan**, két évvel később pedig a második része, a **Fonológia**, és reméljük, hamarosan kézbe vehetjük a harmadik részt, az Alaktant is. A Mondattan elméleti alapja a generatív nyelveméletnek egy az utóbbi évtizedben kidolgozott változata, az univerzális grammatika. Az univerzális grammatika a nyelv legáltalánosabb szabályszerűségeit kísérli meg feltárni. A magyar mondattan a generatív nyelvemélet tételeit és módszereit alkalmazza, és a magyar nyelv szabályrendszerét ehhez az elmélethez viszonyítja. Nem teljes mondattan, nem ölel fel minden olyan témát, amely a hagyományos mondattanokban található, tehát nem adatrendszerező. Elsősorban azokat a kérdéseket tekinti át, melyeknél problémák vannak. Ezekre magyarázatot is ad. A Fonológia nem átfogó fonológiai elméleten alapul, mert ilyen elmélet nincs. Többféle elmélet szolgál alapul az egyes fonológiai jelenségek magyarázatára. A Fonológia is a legfontosabb kérdéseket tárgyalja, de így is helyet kap benne a magyar fonológia minden területe.

Az idén megjelent **Új magyar nyelvtan** a fent említett két nagy mű anyagának egy részét tartalmazza rövidített, egyszerűsített formában, kiegészítve a most folyó alaktani kutatások eredményeivel.

Ezt a nyelvtant a szerzők elsősorban a magyartanároknak szánják, abban a reményben, hogy a megállapítások egy része helyet kap majd az iskolai anyanyelvtanításban is.

Az új nyelvtan az ismeretek közlése mellett a modern nyelvészeti gondolkodásmóddal, a hagyományostól eltérő érvelési móddal is megismerteti a nyelv iránt érdeklődőket. Ugyanis az olvasó végigkísérheti, hogy a kutató miként jutott el a magyarázatokig, a szabályok megfogalmazásáig. Mint a kísérleti fizikában, a kutató hipotézist állít fel arra nézve, hogy a vizsgált jelenség milyen feltételek teljesülése esetén jön létre. A következő lépés a kísérletezés, vagyis olyan mondatok, kifejezések, szavak, hangkapcsolatok

alkotása, felsorakoztatása, melyekben teljesülnek vagy nem teljesülnek a feltételek. Ha teljes egészében teljesülnek, várható, hogy a kísérletben felhasznált nyelvi elemek helyesek lesznek; ha nem teljesül minden feltétel, valószínű, hogy a nyelvi elem helytelen lesz. És van egy harmadik lehetőség is: ha a feltételek teljesülnek, s mégis helytelen a szerkezet. Ilyenkor módosítani, pontosítani kell a szabályt. Ezek a lépések az alaktani részben kísérhetők végig, a másik két rész jobbára csak a megállapításokat, szabályokat tartalmazza.

Az **Új magyar nyelvtan** sem törekszik teljességre. A szerzők azokat a jelenségeket vizsgálják, amelyek a magyar nyelv központi magját alkotják, de ezek esetében minden fontos kérdésre kitérnek.

A magyar nyelv új szempontú, új alapokon nyugvó és új módszerrel történő megközelítése olyan megfigyeléseket, megállapításokat eredményezett, amelyek eltérnek a hagyományos nyelvtanokból ismertektől. A szerzők (és természetesen a kutatócsoport tagjai is) sok mindent újragondoltak, s úgy látszik, ezt kell tenniük – az új nyelvtanból kiindulva – azoknak is, akik a magyar nyelvet tanítják.

Az **Új magyar nyelvtan** a magyar nyelv leírásának három részét tartalmazza: mondattant, alaktant és fonológiát.

A Mondattan a legterjedelmesebb rész. Szerzője É. Kiss Katalin. Az első fejezet megvilágítja, hogy mi a mondattan tárgya, és milyen mondattani kategóriákra van szükség a leíráskor. A mondattan – a generatív grammatika elveinek megfelelően – azt vizsgálja, hogy „milyen műveletekkel, milyen elveknek, megszorításoknak eleget téve kapcsolódnak össze a szavak kifejezésekké és mondatokká”. E mondattan célját, tehát a szabályszerűségek megállapítását, melyek alapján a szavakból kifejezések, a kifejezésekből mondatok szerkeszthetők, úgy közelíti meg, hogy azt elemzi, milyen szabályszerűségek szerint bonthatók fel a mondatok kifejezésekké, a kifejezések szavakká, vagyis milyen szerkezet tulajdonítható a mondatnak. A hagyományos mondattan kategóriáinak itt nincs szerepük, az alanyi, tárgyi és egyéb funkciók helyett ezektől különböző funkciók válnak fontossá. A mondat törvényszerűségeinek minél egyszerűbb meghatározásához néhány *elemi alaki kategória* és *kifejezőkategória* megkülönböztetésére volt szükség. Elemi kategóriák: az ige, a főnév, a melléknév, a névutó és a határozószó. Ezek a valóságra vonatkozó jelentéstartalommal rendelkeznek. Grammatikai funkcióival rendelkező elemi alaki kategóriák: a kötőszó, a számnév, és a determináns (ebbe az osztályba tartozik a határozott névelő, a kérdő, mutató, általános és határozatlan névmás). Láthatjuk, hogy néhány szófaj nem szerepel külön kategóriaként. Az igekötőket határozószóknak tekinti az új mondattan, a névmásokat fajainak megfelelően abba a kategóriába sorolja, amelyet helyettesít, pl. a főnévi névmásokat a főnevek közé;

a névmási határozószókat pedig a határozószók közé sorolja. A tartalmas kategóriák kifejezések alaptagjaként fordulnak elő. Ezek a kifejezések: az ígés kifejezés (VP), a főneves kifejezés (NP), mellékneves (ADJP), névutós (PP) és határozószós kifejezés (ADVP).

Ezek mellett a kifejezések mellett olyan kifejezésekkel is meg kell ismerkednünk, mint a *topik*, *predikátum*, *operátor*, *kvantor*. A topik a mondat egyik (első) összetevője, és azt az individuumot nevezi meg, amelyről a mondat második része, a predikátum állít valamit. A topik nemcsak a mondat alánya lehet, hanem bármelyik igei bővítmény, igei vonzat. Tehát tulajdonképpen a topikba helyezett mondatösszetevő is az ígés kifejezés része, mert vonzata a VP igei alaptagjának. Vagyis a VP-ből emeljük ki az egyik összetevőt, topicalizáljuk, de az elmozdított összetevő üres helyet, nyomot hagy a VP-ben. Hogy követni tudjuk, mit hova mozdítottunk el, jelölni kell az üres helyet is, méghozzá olyan indexszel, mint az elmozdított összetevőt. A mondatban *mondathatározók* is lehetnek, ezek a kifejtett eseményt vagy állapotot értékeli a beszélő szempontjából (pl. sajnos, állítólag, feltehetőleg). Ennek az összetevőnek is, mint a predikátum részben található *igemódosítóknak* (az igeikötőnek, a pusztá névszói igemódosítónak) meghatározott helye van a szerkezetben. A szabályok írják elő, hogy hol állhatnak, mihez kapcsolódhatnak, és hol nem lehet a helyük. A *fókusz* a mondat tartalmi és hangsúlybeli súlypontja. A predikátumban az igét közvetlenül megelőző összetevő, és arra szolgál, hogy „kimerítően azonosítsa egy, a szövegelőzményből vagy a szituációból kikövetkeztethető halmaz azon részhalmazát, melyre a VP-ben kifejezett állítás igaz”. A fókuszhoz szomszédosnak kell lennie az igével, igemódosító sem állhat közöttük. A fókusz előtt logikai-jelentéstani műveleteket jelölő összetevők állhatnak, azaz *operátorok*, mint pl. a minden, mindig, melyek szerepüket tekintve *kvantorok*, olyan összetevők, amelyek „halmazokon végzett műveletekkel értelmezhetők”. Azt állítják, hogy minden nekik alárendelt predikátum egy szóban forgó halmaz minden elemére igaz. Többféle típusuk van, és meghatározott szerkezeti helyük, mely szabályba foglalható.

Fontos fogalom a *hatókör* is: a különféle operátorok együttes előfordulása szükségessé teszi a hatókörök egymásra való hatásának megfigyelését, ugyanis ettől függ a mondat értelme. Az operátor hatóköre az a mondatrész, melyre az operátor érvénye kiterjed. A magyar mondat érdekes sajátossága, írja É. Kiss Katalin, hogy a mondat szerkezet pontosan kifejezi az operátor hatókörét, és az egy tagmondaton belüli operátorok egymáshoz viszonyított hatókörét is jelöli.

A következő öt fejezet a kifejezések (főneves, mellékneves, határozószós, névutós és ige neves kifejezések) szerkezetét, sajátosságait tárgyalja, amelyek közül például kiemelhetjük, hogy a főneves kifejezések az ígés kifejezésekhez hasonlóan épülnek fel: van egy leíró, jellemzésre szolgáló

predikatív NP részük, melyet utaló-megnevező funkciók kifejezésére szolgáló operátorok előzhetnek meg.

Az összetett mondatok közül ez a mondatban az alárendelt mondatokkal foglalkozik. Kétféle típusukat különbözteti meg: a *független alárendelt mondatok* nem illeszthetők mondatrészként a főmondatba, a *kategoriális alárendelés*nél a mellékmondat mondatrész értékű. A független alárendelésben az alárendelt mondatnak mondathatározói szerepe van. Sajátos jelentéstani szerepét a mondat tartalmas kötőszava határozza meg (lehet például megengedő, feltételes, okhatározói vagy időhatározói funkciójú). A kategoriális alárendelésben az alárendelt mondat a főmondat valamelyik összetevőjének van alárendelve. Egyik fő típusa a *hogy* kötőszós, a másik a *vonatkozó névmásos* mellékmondat. Az előbbieket valamilyen eseményt vagy állapotot jelentenek, tehát nem minden ige mellett alkalmazhatók, az utóbbiak viszont szabadabban használhatók fel a főmondat különféle összetevőinek képviselőjeként. Az alárendelt mondat gyakran tartalmilag üres névmási alaptaghoz, ún. utalószóhoz járul vonzatként.

A mondatrésznek van egy olyan fejezete, melyben olyan jelenségről olvashatunk, mely nem szerepel a hagyományos nyelvtanokban. Ez a jelenség a *mondatátszövődés*. Ez azt jelenti, hogy az egyik mondatösszetevő nem abban a tagmondatban áll, amelybe jelentéstaniilag tartozik. Az ilyen szerkesztésnek vannak megszorításai: csak alárendelt mondatból kerülhet összetevő fölérendelt mondatba, csak jobbról vihető összetevő balra, és csak a mondat ige előtti részébe kerülhet „idegen anyag”. A mondatátszövődésnél is, mint a fejtegetésekből kiderül, szabályok működnek: fókuszkiemelés, kvantorkiemelés, topikalizáció, „és ugyanazok a nyelvtani elvek, megszorítások korlátozzák, mint a mondatban más területeit”.

A névmások a hagyományos nyelvtanokban a szófajtani részben kapnak helyet. Itt azonban a mondatban is tárgyalja őket, természetesen értelmezésük mondatrész aspektusait. A fő kérdés velük kapcsolatban az, hogy miként viszonyulnak a mondatban található egyéb NP-khez, melyek képesek önmagukban megnevezésre, melyek nem, és ez utóbbiakat milyen mondatrész szabályok alapján kötjük valamely előzményhez.

Az általánosítások, szabályok, mondatelemzések mindegyike fontos, és új információt közöl. Könnyen el is veszhetünk közöttük, ezért jó, hogy minden fejezet végén összefoglalás található.

A mondatrészről még csak annyit, hogy a mondatok ábrázolása kétféleképpen történik: ágrajzzal és szögletes zárójeles megoldással [mintegy dobozként, „melyben az összetevők a dobozba illesztett kisebb dobozok, melyek további dobozokat (összetevőket) tartalmazhatnak”].

Az alaktan legfontosabb kérdéseit Kiefer Ferenc foglalta össze. A bevezető részben néhány fontos tudnivalóra hívja fel a figyelmet. Például arra,

hogy az alaktan sajátos helyet foglal le a nyelvreírásban, mert nincs minden nyelvnek morfológiája, s ha van, nem egyformán gazdag (minél gazdagabb a morfológiája, annál szegényesebb a szintaxisa, és fordítva), sajátos a helyzete azért is, mert a toldalékoknak sajátos hangalakja és szintaktikai funkciója van (vagy lehet), ezért a szó szerkezetének vizsgálatakor hangtani sajátosságokra is tekintettel kell lenni, s mivel a toldalékolás mondattani következményekkel is jár, erre is figyelni kell. Vagyis az alaktan szoros kapcsolatban áll a mondattannal és a hangtannal (a fonológiával). Kiefer Ferenc mindezt szem előtt tartja a morfológia belső ügyeinek tárgyalásakor.

A hagyományos grammatikában nem merült fel, hogy hol a helye az alaktannak a nyelvreírásban. Hogy többféle lehetőség is kínálkozik, ezt az új szemlélet hozta felszínre: 1. önálló modul, mely kapcsolatban van a többi modullal, a mondattannal, hangtannal, jelentéstannal; 2. szét van osztva a mondattan, hangtan és szótár között; 3. teljes egészében a szótár része (a szótár itt szabályokat tartalmazó modul, a szótárban kész szavakat raktározunk és újakat állítunk elő). A három megoldás közül a szerző a harmadikat tartja a legmegfelelőbbnek.

Az alaktanban többféle szófogalomra van szükség. Kiefer Ferenc négy szófogalmat határozott meg: a morfológiai, fonológiai, szintaktikai és lexikai szó fogalmát. A morfológiai szó morfológiai művelet eredménye (ha a szót toldalékokkal látjuk el, ha két tövet összekapcsolunk, morfológiai szót kapunk); a fonológiai szó „a nem automatikus hangtani szabályok hatókörébe eső legnagyobb nyelvi egység”; a szintaktikai szó olyan alakzat, „amelynek belső szerkezetét mondattani szabály nem változtatja meg”; a lexikai szó olyan alakzat, melynek jelentése nem vezethető le alkotóelemeinek jelentéséből.

Az alaktan egyik fő feladata a toldalékok azonosítása. A magyarban sok toldalék van, s nem mindegyikről könnyű eldönteni, hogy képző-e vagy rag, rag-e vagy jel. E toldaléktípusok egymástól való elkülönítése régóta gondot okoz a nyelvtanítóknak, mégis eddig úgy tanították, mintha minden tisztázva volna. Holott nincs. Ez kiderül Kiefer Ferenc fejtegetéseiből is. Többféle kritérium szolgál a képző és az inflexiós toldalék (a rag és a jel) megkülönböztetésére, de ezek a kritériumok nem állják meg a helyüket, mert nem tartalmaznak elégséges feltételt. Például az egyik kritérium a következő: az inflexió grammatikai jelentést hordoz, a szóképzés új szavakat hoz létre. Az állítás első része azért nem fogadható el, mert van olyan ragunk, mely jelentésbeli tartalommal is rendelkezik, a kritérium második része meg túl általános. A kritériumok áttekintése után Kiefer Ferenc megállapítja, hogy a képző és az inflexiós toldalék megkülönböztetése fokozat kérdése: *„A képzők és az inflexiós toldalékok egy skála két végpontján helyezkednek el. A tipikus képző új szót hoz létre, megváltoztatja a szintaktikai környezetet,*

szófajváltást okoz, nem minden tartományban termékeny, a létrejött szó hajlamos a lexikalizálódásra, és állhat utána más toldalék. A tipikus inflexiós toldalék ezzel szemben nem hoz létre új szót, nem változtatja meg a szintaktikai környezetet, nem okoz szófajváltást, teljesen termékeny, a vele toldalékolt szó nem lexikalizálódik, és nem állhat utána más toldalék.” Ha nem tipikus a toldalék, másmilyen tulajdonságai is vannak. „Minél több képzőszerű tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képző, minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék.”

A rag és a jel megkülönböztetése is gondot okoz. A hagyományos nyelvtan azt tanítja, hogy a rag viszonyjelölő, a jel kis mértékben változtatja meg a szó jelentését. Csakhogy a megkülönböztetésnek ez nem lehet a kritériuma, mert a ragnak is lehet jelentésmódosító szerepe, tehát jelentésbeli különbségen nem alapulhat a megkülönböztetés. Pozícióbeli különbség sem lehet kritérium (az ugyanis, hogy a rag lezárja a szó szerkezetét), mert akkor az -n, -an, -en képzőt ragnak kellene tekintenünk (pl. forró-n, piros-an, meleg-en szavakban). Elfogadható kritérium tehát nincs, az új magyar nyelvtan sem oldja meg a kérdést, hanem mint más nyelvekben, ahol nem különböztetik meg a ragot és a jelet, mindkettőt inflexiós toldaléknak tekinti.

A második fejezet a ragozás kérdéseit tartalmazza, s ez a fejezet is, mint a bevezető rész, több mindent másként láttat, mint a korábbi nyelvtanok. Hány eset van nyelvünkben? Mely toldalékok tekinthetők esetragoknak? A magyar nyelvtanírás történetében sokféle elgondolás született. Sokesetű rendszereket állapítottak meg nyelvtaníróink, de ezek között különbségek vannak. Az új alaktan megoldása Antal Lászlóéval rokon, ő 17 esetet különböztetett meg, Kiefer Ferenc 18-at (mert szerinte egy *-nAk* esetragunk van, és nem külön egy genetivusi és egy dativusi). Az esetrendszerek közötti különbségek, mint tudjuk, abból adódnak, hogy egyes toldalékokat van aki képzőnek, van aki esetragnak tekint. Meg kell tehát pontosan határozni, mi az esetrag. Kiefer Ferenc ismét sorra veszi a lehetséges kritériumokat, s addig kutat, míg el nem jut az elégséges feltételt tartalmazóig. Ez pedig a következő: „Valamely toldalék akkor és csakis akkor esetrag, ha a vele toldalékolt főnév (tulajdonképpen: főneves szerkezet) lekötheti az ige valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát.” E kritérium alapján zárható ki néhány toldalék az esetragok sorából (pl. a *-kor*, *-stül*, *-(V)ntA*, *-(V)nként*, *-képpen*).

Hogy a birtokos személyragozás leírása is problémát jelenthet, arra ez az alaktan hívja fel a figyelmünket. A ragozott szóalakok némelyikében van olyan elem, melyet a személyragnak (jelnek) vagy annak részeként szoktunk meghatározni (hajó-*ja*, vér-*e*, kert-*jeim*, vad-*jai* stb.) Kiefer Ferenc

azonban bemutatja, hogy ezek a szegmentumok nem személyragok. Új kifejezést vezet be ezek jelölésére: a *birtokviszonyjel* kifejezést. Ezek szerint a hajó-ja szóalak birtokviszonyjelet tartalmaz, a birtokos személyrag zérus fokon áll, vagyis jelöletlen.

Más újdonságokat is találunk az alaktanban. Például azt, hogy a feltételes mód jele nem a *-na/-ne* és *-ná/-né*, hanem az *-n*, és az, ami az *-n* után áll, az személyrag.

A szóképzéssel foglalkozó fejezet a magyar nyelv termékeny képzőit tekinti át (a szóképzés akkor termékeny, ha „az adott szemantikai és szintaktikai feltételek mellett új szavak képezhetők” a képzővel, és a képzett szó levezethető az alapszó és a képző jelentéséből). A képzőkkel kapcsolatban is vannak új meglátások. A *-hAtÓ* és a *-hAtAtlan* képzők az új alaktan szerint nem összetett képzők, az *-Ós* nem melléknévképző (hanem *-s* képzővel melléknévi igenevet képzünk tovább). Az egyes képzők tárgyalásánál a szerző sok mindent figyelembe vesz: ez előfordulások fonológiai feltételeit, a képzést korlátozó szemantikai feltételeket, hogy milyen szófajú és jelentésű szavakat képezünk velük, milyen szavakhoz járulhatnak. A termékenység bemutatásakor példaként új származékok, lehetséges és nem létező származékok is szolgáltak.

A negyedik fejezet a szóösszetételeket mutatja be, a termékeny összetételeket, vagyis csak a szemantikailag kompozicionálisakat, és kimarad, ami nem képez mintát. Az összetételek két fajtáját különbözteti meg a szerző: az *endocentrikus* összetételeket (ezek utótagja a szerkezet alaptagja) és az *exocentrikus* összetételeket (nincs alaptagjuk). Az utóbbiak közé tartoznak a szervesen összetételek mellett a mellérendelőnek tekintett összetételek is (pl. jöttment, huzavona). Az ikerítést nem tekinti összetételnek. A fejezet bemutatja a szóösszetételek mondatтанát, ugyanis az új értelmezés szerint az összetett szó felépítése hasonló a mondatéhoz, és elemezhető úgy, mint a mondat. A szó szintaxisában is van alaptag, ezt pozicionálisan lehet meghatározni: az alaptag a jobb oldali összetételi tag. A fejezet külön része az összetételeink tipológiájának összefoglalása (melyből kiderül, milyen szófajú szó milyen szófajával kapcsolható össze), továbbá a deverbális alapú összetételek és az azonos alaptagú mellérendelések jellemzése.

Siptár Péter a szerzője a hangtani résznek, mely nyelvi hangtan, vagyis fonológia, és nem fonetika. A fonetika a beszéd hangtana, melynek feladata a beszéd jelenségeinek fiziológiai, akusztikai és észlelési tulajdonságainak leírása. Ezek a tulajdonságok többféle szempontból közelíthetők meg, a nyelvészet csak egyféle tulajdonsággal foglalkozik, a fonológiai szabályszerűségek mögötti fonetikai valósággal. A fonetikát éppen ezért (mert más tudományok művelői is érdekelve vannak a kutatásban) a modern nyelvészet interdiszciplináris tudománynak tekinti. A fonológia a nyelvészeti disz-

ciplina, mely a beszéd hangjelenségeinek nyelvi funkcióját vizsgálja. A fonológiai leírás célja, hogy megállapítsa az alapegységeket, s hogy szabályokba foglalja az egységek összefüggéseit. Az alapegységek (a fonémák) mellett a szupraszegmentumok (a hanglejtés, a hangsúly) kutatása is feladatkörébe tartozik.

A fonémák megkülönböztető jegyek nyalábjai, ezeket a jegyeket a fonológiának meg kell határoznia, mert ezek segítségével jellemezhetők a fonémák és osztályai.

Siptár Péter a (nyelvi) hangtan tárgyának körülhatárolásakor a fonémák (ő a nyelvi hangok kifejezést használja) szavakat megkülönböztető szerepéből kiindulva magyarázza meg a megjósolható és a megjósolhatatlan hangtani tulajdonságokat. Például nincs két olyan szavunk, amely csak abban térne el egymástól, hogy az egyikben zöngés, a másikban zöngétlen *j* van. Ez a különbség megjósolható (annak alapján, hogy a *j* milyen mássalhangzó után fordul elő). De hogy egy szó *sz*-re vagy *s*-re végződik-e, nem megjósolható. A nem megjósolható tudnivalók a nyelv szótárában vannak rögzítve (a szótár, mint már volt róla szó a fentiekben, a beszélőnek a nyelv szavaira vonatkozó ismereteit foglalja magában). Ezek a tudnivalók nem foglalhatók szabályba. Ami viszont megjósolható, azt a hangtani szabályrendszer tartalmazza. Például a hangtan egyik szabálya (a magánhangzók harmóniaszabálya) mondja ki, hogy miért a *-ban*, és nem a *-ben* rag kapcsolódik a *ház* szóhoz. De hogy a *ház* szóhoz a tárgyrag kötőhangzóval kapcsolódik, az a szó egyedi tulajdonsága, és az erre vonatkozó tudnivaló a szótárban van rögzítve. A megjósolható tulajdonságok kétfélék: egy részüknek a nyelvi rendszerben nincs szerepe, másik részük azonban releváns, s éppen ezek leírása a fonológia központi területe. Ezeket a tulajdonságokat foglalja szabályokba a szerző. Tulajdonképpen ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik a hangtani rész, mint a leíró nyelvtanok hangtanának egy része: a hangok csoportosításával, jellemzésükkel, egymásra hatásukkal. Csak más-milyen megközelítéssel és fogalmakkal meg másképpen ábrázolva.

A magánhangzók csoportosítása négy tulajdonság alapján történik: a nyelv vízszintes mozgása, az ajkak kerekített vagy kerekítetlen alakja, a nyelv függőleges mozgása és az időtartam szerint. De Siptár Péter nem használja a magas/mély kifejezéseket, helyettük az *előlképzettek* és *hátulképzettek* csoportját különíti el. Az ajkakkerekítés szerint *kerek* és *kerekítetlen*, a nyelvállás szerint *felső*k és *nem felső*k csoportjáról beszél.

A magánhangzók ábrázolása azon alapul, hogy van három magánhangzó, az *i*, *u* és az *a*, melyek sarkalatos magánhangzók, és minden nyelvben megtalálhatók. Ezek beszédhangtani szempontból a legjobban eltérnek egymástól. A modellben egy-egy elemet alkotnak, az **I** az előlképzettséget, az **U** a kerekiséget, az **A** a nem felső nyelvállást jelenti. E három tulajdonság

megejtése vagy hiánya alapján jellemezni lehet magánhangzóinkat. A hosszúság jelölésére szükség volt az *időzítési tengely* fogalmára. Ezen a tengelyen időzítési helyek vannak, a rövid hangok egy, a hosszúak két x-hez kapcsolódnak. A kapcsolódást ábrázoló vonal a *társítóvonal*. Új kifejezés a *terjedés* is, ezt szaggatott vonal jelzi. Pl. az i, az í és a nyúlás ábrázolása így történik:

x
|
i

x x
 \ /
 i

x x
 | /
 i

Az *ő* hang ábrázolása:

x x
 \ /
 •
 / \
I U
 A

Az *o* jellemzése két tulajdonsággal történik:

x
 •
 U
 A

Az x-hez kapcsolódó • a *gyökércsomópont*.

Ez a fajta ábrázolás jut szerephez az egyes hangtani jelenségek bemutatásakor: a magánhangzó-harmónia, a hosszúsági váltakozások (a nyúlás: fa – fát, medve – medvét; a rövidülés: víz – vizek, analízis – analizál), a magánhangzók kiesése és betoldása tárgyalásakor.

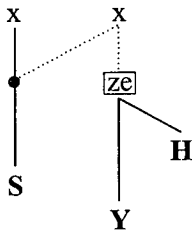
A mássalhangzók csoportosításához sokkal több elemre van szükség. Ezek az elemek is a jellemző hangok alapján alakultak ki: például a **P** elem az ajakhangokat jelöli, a **Z** a zöngés hangokat, az **N** az orrhangokat, az **S** a sziszegőket/susogókat stb., a $\boxed{ze}$ a zengőhangokat, a $\boxed{zö}$ a zörejhangokat. Például:

az $m = \boxed{ze}$
 / \
N P

a $g = \boxed{zö}$
 / \
Z K

(a **K** a hátsó zörejhangokat jelenti)

Ezeknek a jeleknek a felhasználásával és az ilyen ábrázolással leírhatók a mássalhangzók egymásra hatásának szabályai, a zöngésségi hasonulás, a teljes hasonulás, az összeolvadás stb. A szabályok pontosak, de bonyolultabban hangzanak, mint az ugyanarra a jelenségre vonatkozó megállapítások a hagyományos nyelvtanokban. Például a *j* teljes hasonulása a sziszegőkhöz (másszon, hozzá) így ábrázolható és írható le:

Vagyis: „Ha egy **S** elemet tartalmazó – de nem **Y** helyű – mássalhangzót *j* követ, jobbra ható teljes hasonulás történik, vagyis a *j* hasonul a sziszegő réshanghoz, illetve zárréshanghoz.”

Ez a fejezet is tartalmaz meglepetést: a szerző a *dz*-t nem tekinti önálló hangnak, szerinte a *dz* hangkapcsolat (eszerint a *c*-nek nincs zöngés párja).

A Hangtan a szótagok szerkezetével és típusaival, a hangsorépítési szabályosságokkal (szótagkezdet, szótagzárlat, szótagfűzés) is foglalkozik.

Az ötödik, és egyben utolsó fejezet a szupraszegmentumok (a hangsúly és a hanglejtés) rövid áttekintését tartalmazza.

A nyelvtan mindhárom részének végén megtalálható azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyek hozzájárultak a nézetek kialakításához.

A kötetet gazdag irodalomjegyzék és tárgymutató zárja.

Az **Új magyar nyelvtannak** köszönve nyelvünk szerkezetének újabb és újabb rejtelmeit ismerhetjük meg, és tudatosíthatjuk eddig még szabályokba nem foglalt törvényszerűségeit. De nemcsak ezért fontos az új nyelvtan, hanem azért is, mert mint előszavában olvashatjuk, „először fordul elő, hogy olyan magyarra vonatkozó munkák eredményei, melyek a jelen nemzetközi nyelvészeti szakirodalmának szerves részét képezik, helyet kapnak egy nem szaknyelvészek számára készülő leíró nyelvtanban”.

LÁNCZ Irén

NYELVEK ÉS NYELVOKTATÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN I-II.

VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia

Szerkesztette: Székely Gábor–Cs. Jónás Erzsébet, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1996

A nyíregyházi Bessenyei György Könyvkiadó kiadásában jelent meg a **Nyelvek és a nyelvoktatás a Kárpát-medencében** című kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely az 1996. április 2–4-én Nyíregyházán, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola szervezésében megtartott, VI. Országos Al-

kalmazott Nyelvészeti Konferencián elhangzott referátumokat tartalmazza. Az elmúlt évek során lassan kikristályosodott az alkalmazott nyelvészet hatóköre, érdeklődési területe, világosan körvonalazódtak célkitűzései. Ezt tükrözte a hatodik országos konferencia is, amelyen tizenhárom szekcióban mintegy 146 előadás hangzott el a nyelvészet minden területéről.

A nyitó plenáris ülésen három általános jellegű beszámolót lehetett hallani. *Pusztay János* Közép-Európa nyelvi képét térképezte fel, kezdve Közép-Európa értelmezésétől, extralingvális jellemzésétől (beleérve a nyelvek genetikai és tipológiai besorolását, areális kapcsolatait, státusát) a homogenizálódási folyamatokig (a „középeurópaizálódás” jelenségeit a morfoszintakszis és szintakszis, valamint a frazeológia területén ragadja meg). Felsorolja a kivizsgálásra váró kutatási feladatokat (az areális nyelvészet, nyelvtörténet, kontrasztív nyelvészet terén, ismertetve a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán alkalmazott Borostyánkő-programot is), végül figyelmeztet bennünket a kérdések aktualitására. *Bárdos Jenő* a nyelvpedagógia fejlődéséről és tudatosulásáról értekezik feltérképezve annak kialakulását (belső fejlődésének néhány állomását, hogyan váltak a módszerekből elméletek). Érinti a terminológiai kérdéseket, a nyelvpedagógia szintjeit és tartalomszerkezetének modelljeit, s végül, meghatározza magának a nyelvpedagógiának a mibenlétét is. *Szabari Krisztina* igen érdekes beszámolója egy egész kérdéskört vet fel az Európai Uniónak a nyelvi kérdések szabályozásával kapcsolatos gyakorlatáról. Előbb a nyelvi kérdés szabályozását és a jelenlegi gyakorlatot mutatja be tényekkel, számokkal illusztrálva (a szabályozás hátterének és kialakulásának, a szabályozás főbb pontjainak, a hivatalos és munkanyelv szabályozásának és az emögött dülő nyelvi harc bemutatásával), majd az EU nyelvi szolgálatait, a tolmácsolás és fordítás jelenlegi gyakorlatát ismerteti, nem kerüli el a jövőben várható nyelvi kérdésekkel kapcsolatos problémákat sem, de külön hangsúlyozza a Magyarország számára hasznosnak mutakozó kérdéseket és tanulságokat is.

Ezt követően sorakoznak a szekcióüléseken elhangzott dolgozatok. A szekciókban bemutatott referátumok sokszor érintkeznek, átfedéseket mutatnak, ami az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvhasználat minden területére kiterjedő érdeklődésével igazolható, s ahogy a nyelvhasználat differenciálása nehéz, sokszor lehetetlen feladatnak tűnik, így az alkalmazott nyelvészet kutatási diszciplináinak a szigorú elhatárolása is problémákba ütközik. *A magyar mint idegen nyelv* szekcióban a magyar idegen nyelvként való tanítása során felmerülő problémákkal kapcsolatos referátumok hangzottak el. *Fancsaly Éva* az I. és II. igeragozás, *Aradi András* pedig az igékből képzett -ás/-és végű főnevek tanításáról értekezett. *Hegedűs Rita* az időhatározók tanításának köréből hoz fel néhány érdekességet. *Fazekas Tibor* a hamburgi egyetemen folyó magyar nyelvoktatást, *Révai Valéria* pedig a

finneknek íródott magyar nyelvkönyveket mutatja be. *H. Laborc Júliának* az **Egy variáció mikroszöveg feldolgozására** című tanulmánya inkább a stilisztikával kapcsolatos szekcióba sorolható. **Az új közgazdász szakirányú nyelvkönyv** (*Chikán Ildikó*) pedig inkább a szaknyelvekről szóló szekcióba kívánczok, mert az ilyen tankönyveket gyakran forgatják azok is, akiknek anyanyelvük a magyar. Számunkra érdekes *Varga Zoltán* beszámolója a vajdasági szerb tannyelvű iskolákban a magyar mint idegen nyelvből végzett lexikaismereti mérések tanulságairól. *Háry László* a magyar mint idegen nyelvből való nemzetközi nyelvvizsga leírását adja. *Palkó Ágnes* a magyar fonetika tanításával kapcsolatos problémákat veti fel. Érdekes valomást tesz *Nyikos Katalin* a **Hogyan tanultam meg magyarul külhonban** című felszólalásában.

A *Nyelvoktatás a felsőoktatásban* fejezet keretében olvashatunk a Debrecenben folyó posztgraduális nyelvészeti oktatásról, a fordításoktatás szerepéről, a nyelvtanítóképzés új útjairól, a nyíregyházi francia nyelvi képzésről, a post-secondary vagy pre-university képzésről Magyarországon, valamint a funkcionális grammatika státuszáról a nyelvtanárképzésben, a szintakszis helyéről az egyetemi germanisztikában, a nyíregyházi ukranisztika eredményeiről, de a katonai felsőoktatásban folyó nyelvoktatásról is.

Kétnyelvű közösség tagjaiként, ahol két nyelvnek a korai gyermekkorban történő elsajátítása gyakori jelenségnek számít, különös érdeklődéssel olvastuk a *Gyermekoktatással* kapcsolatos kutatásokat tartalmazó dolgozatokból álló fejezetet. *Müller Mónika* a kódváltással foglalkozott németül tanuló magyar óvodásoknál, *Navracsics Judit* pedig a korai kétnyelvűséget vizsgálja mondattanilag. A szerzők hasonló következtetéseket vontak le a nálunk *Mikes Melánia* által vezetett gyermeknyelvi kutatások eredményeképpen létrejött megállapításokkal. *Gyuris Beátának* **Az univerzális kvantifikáció értelmezése óvodás korban** című írása is univerzális igazságokat tár elénk.

A *Tantervek, nyelvvizsgák* szekcióba sorolt dolgozatok leginkább a nyelvvizsgák értékelési rendszerével kapcsolatosak, de betekintést nyerhetünk például az egységes katonai nyelvvizsgarendszerbe, ezen kívül a műveltségi területek érintkezéséről is olvashatunk a nyelvoktatásban.

Ezek után egy három alterületre bontott szekciósor következik *Nyelvpedagógia* címmel: angol, német és szláv nyelvpedagógiai referátumok sorakoznak. *Szerencsi Katalin* a **Fordított nyelvtanítás** című munkájában kifejti, hogy olyan nyelvtanítást kell előnyben részesíteni, amelynek elsődleges feladata nem az lesz, hogy minél több információval halmozzuk el a nyelvet tanulót, hanem, hogy ő azt a kommunikáció céljára adott igényeinek megfelelően tudja majd használni. *Katona Mártonné* az angol szótárakban levő szókapcsolatok feldolgozásának problémáit taglal-

ja. *Kovács Magdolna* és *Nagy Tibor* vizuális segítségként az akusztikai elemzést használja a kiejtés oktatásában. Egy általános iskolai kísérlet eredményeiről számol be *Veresné Valentinyi Klára*.

A német nyelvpedagógia fejezetben *Bikics Gabriella* a német szakos tanárjelöltek módszertani felkészítésének elméleti és gyakorlati kérdéseit veszi számba. *Uzonyi Pál* pedig a **Nyelvtan-e a hangtan?** kérdésre ad igenlő választ, meg is indokolva azt. *Petneki Katalin* az iskolai nyelvoktatásban használt magyarországi nyelvkönyvek minősítési rendszerét vizsgálja. *Szablyár Anna* a **Magyarország regionális német tankönyvekben** című dolgozatában három kérdésre keres választ: milyenek a regionális nyelvkönyvek lehetőségei a tanulóközpontú nyelvoktatásban, milyen információkat tartanak fontosnak a magyar tankönyvírók és hogyan dolgozzák fel őket, valamint milyen következményeket, elvárásokat kell a jövőben figyelembe venni. *Szilágyi Magdolna* aggálllyal teszi fel a kérdést, hogy lehetünk-e (mármint Magyarország) kommunikációs társadalom az európai integráció küszöbén, amikor a lakosság csak mintegy 2%-a beszél jól egy vagy több idegen nyelvet, de 5%-nál nem több azoknak a száma, akik ha nem is jól, de valamilyen szinten beszélnek idegen nyelvet. *Erb Mária* és *Knipf Erzsébet* a számunkra közelálló, kisebbségi nyelv szemszögéből közelíti meg a magyarországi németek nyelvének jelenét.

A szláv nyelvpedagógia fejezetbe sorolt dolgozatok túlnyomó többsége – érthetően – orosz nyelvi vonatkozású. Érdekes írásokat olvashatunk az írásbeli kommunikációs készség fejlesztésének lehetőségeiről (*Éva Erzsébet*), a humor nyelvi eszközeiről az orosz nyelvben (*Répási Györgyné*), a gesztusnyelv helyéről az idegennyelv-tanítás rendszerében (*Fábiánné Nádudvari Tatjana*), *Jankovics Mária* pedig a magyar és orosz diáknyelvet veti össze. Az 1995/96-os tanévtől Budapesten a bolgár–magyar iskolában beindult az első kéttannyelvű gimnáziumi osztály magyar anyanyelvű diákok számára. A kétéves tapasztalatokról számol be *Rositz Penkova* és *Katus Elvira*.

A második kötetet a *Fordítás, tolmácsolás, műfordítás* fejezet nyitja, amely több szempontból közelíti meg a fordítás jelenségét. A legtöbb, pontosan hét dolgozat a szakfordítóképzés kérdéskörével foglalkozik, ezen belül pedig három a Budapesti Műszaki Egyetem, egy viszont a nyíregyházi főiskola fordító- és tolmácsolásának tapasztalatairól számol be. *Simigné Fenyő Sarolta* a fordításkor beálló nézőpontváltásról értekezik, s megállapítja, hogy a szerző egy meghatározott nézőpont alapján jellemzi a valóságot, a fordítást pedig az határozza meg, hogy a fordító az eredetivel azonos vagy ellentétes értelmű ige köré rendezi-e a célnyelvi mondatot. *Szabari Krisztina* a jogi szövegek fordításának problémáit taglalja német–magyar példákkal. Elmondhatjuk, hogy a két nyelv viszonylatában ugyanolyan ta-

nulságokat von le, mint mi is tettük több ízben a jogi szövegek szerb–magyar fordításával kapcsolatban. *P. Csige Katalin* a magyar nyelvben levő orosz tükörszavakat és részfordításokat elemzi, s talán, mert rokon nyelvekről lévén szó megerősíti tapasztalatainkat a szerb alaki tükrözés területéről Vajdaságban.

Négy műfordítás elemzése is szerepel az előadások között, és pedig két-tőben a célnyelv a magyar: Jeszenyin költeményeinek, valamint John Donne versének fordításáról van szó. *Dušan Tellinger* Márai Sándor Szinbád hazamegy című művének német változatát elemzi, *Cs. Jónás Erzsébet* pedig Spiró György orosz fordításait vizsgálja meg.

A *Szaknyelv* szekció keretében is hangzottak el a témakörrel kapcsolatos általános jellegű dolgozatok, mint amilyen *Szászné Veidner Katalinnak* a **Stratégiák a hallgatók szövegértési és szövegelemzési képességének kialakítására a szaknyelvoktatásban** című dolgozata, vagy *Tuna Katalinnak* **Mennyire interaktív az interaktív?**, illetve *Vörösné Koloszárné Ibolyának* **Szakma és nyelv** című írása, de egészen konkrét referátumokat is lehetett hallani egy-egy szakterület köréből: *Salánki Ágnes* a reklám nyelvét elemezte, *Peőcz Vera* az orosz gazdasági szaknyelvről értekezik, *Szász Erika* pedig a magyar katonai szaknyelv nyelvhelyességi kérdéseivel foglalkozik.

A hosszú ideig sokat vitatott *Kontrasztív nyelvészet* ezúttal is bebizonyította, hogy az alkalmazott nyelvészet egyik legizgatóbb, legsokoldalúbb és legérdekesebb diszciplínái közé tartozik. A legtöbb dolgozat az alaktani kategóriák összevetését tárgyalja, ezen belül pedig az ige képezi a dolgozatok túlnyomó többségének tárgyát. *Budai László* a főnév által szelektált magyar ige aspektuális és kauzális szextettjeit vizsgálja a valenciaelmélet keretében, *Mihalovics Árpád* az interszónális volitív modalitásról, *Máté Éva* pedig a francia reverzibilis igék fordításának problémáiról ír. A kétnyelvű közösségekben dolgozó nyelvészek érdeklődési körét – egészen érthetően – nem annyira a magyar nyelvnek valamilyen idegen nyelvvel való összehasonlítása képezi, hanem inkább a kisebbségi magyar nyelv és a társadalmi környezet nyelve összevetésének lépten-nyomon előbukkanó problémáit tárgyalják. Ilyen a bennünket közelebről is érintő dolgozat *Katona Edit* tollából, melynek címe: **Az egy vegyértékű igék egy csoportjának összevetése szerb megfelelőikkel**, de érdekes *Szász Lőrinc*nek a magyar igekötős igék román ekvivalenseiről írt referátuma is. Figyelemre méltóak a lexikai tárgyú összevetések: *Bihari Gábor* az idegen nyelvek lexikáját kontrasztálja a magyar szavakkal, *Zsemlyei János* pedig számunkra rendkívül tanulságos dolgozatában a romániai magyarság nyelvhasználatában előforduló román közvetítésű nemzetközi szavakat elemzi. Az utóbbiról elmondhatjuk, hogy szinte ugyanolyan jelenségeket vél felfedni a román nyelvből történő

szókölcsönzésekkel kapcsolatban, mint amelyeket mi is leírtunk a szerb és a magyar nyelv viszonylatában. *Földvári Sándornak* a baltikum nyelveinek areális (és tipológiai) kapcsolatairól szóló dolgozata szorosan kötődik *Pusztay Jánosnak* a nyitó plenáris ülésen elhangzott referátumához, hisz a kontrasztív nyelvészet egyik legfőbb célja és feladata a nyelvi tipológiák vizsgálata. Meg kell említenünk még egy felszólalást, annál is inkább, mert ritkaságszámba mennek az összehasonlító hangtan körébe tartozó dolgozatok. *Bagi Ferenc* a szerb és a magyar köznyelv egyszótagú szavai fonéma-szerkezetének kontrasztív vizsgálatával foglalkozik. Jelen írása folytatását képezi az ötödik magyar alkalmazott nyelvészeti konferencián megtartott referátumának. A kontrasztív nyelvészeti érdeklődésű olvasó figyelmébe ajánljuk még *Laczik Mária* írását az eredetet és összetartozást jelölő mellékevek magyar–oros–olasz összevetéséről, *Szabóné Papp Juditnak* a „dinamikus lehetőségek” kifejezéséről szóló tanulmányát az angolban, finnben és magyarban, valamint *Pacsai Imrének* **A mellérendelő szóösszetételekkel kapcsolatos újabb elméletek** című értekezését.

Az *Interkulturális kommunikáció* szekción belül elhangzott dolgozatokat két probléma foglalkoztatja. Az egyik Magyarországnak az európai integrációs folyamatba való bekapcsolódásával kapcsolatos, a másik pedig a számunkra területileg is, de ismereteink alapján is távolos egzotikus, távolkeleti, divatnyelveknek a kapcsolatba hozása a magyarral. Így nagy érdeklődéssel olvastunk a japán nyelvoktatás történetéről és helyzetéről Magyarországon (*Sato Noriko* beszámolója), valamint a felsőoktatásban folyó kísérletekről, melyek célja a japán nyelv „eredeti ízének” átadását kifejező szavak oktatása (*Székács Anna* írása). De tájékozódhatunk a koreai nevek magyar kiejtése és helyesírása felől is *Balogh T. István* és *Osváth Gábor* felszólalásából. Itt olvashatjuk még *Hidasi Juditnak* az **Eurokommunikáció**, valamint *Darabos Zsuzsának* a **Magyarország egy sícipődobozban, avagy hogyan mutatják be hazánkat a mai tizenévesek?** című írását.

A *Szociolingvisztika és a pszicholingvisztika* a nyelvtudománynak aránylag fiatal, de már gazdag kutatási eredményekkel bíró diszciplínáival kapcsolatos dolgozatok képezik a kötet következő fejezetét. *P. Lakatos Ilona* és *T. Károlyi Margit* a mai magyar nyelvváltozatokról készítettek egy kérdőíves felmérést, ennek eredményeit mutatták be. *K. Szoboszlai Ágnes* pedig egy borsodi faluban, Felsőnyáradon folytatott nyelvjárásgyűjtő munkáról számol be. *Csűry István* és *Csűry Andrea* a szövegnormáról és nyelvhasználatról értekezik, *Lengyel Zsolt* pedig a geográfiai, gazdasági, kulturális tényezőknek a nyelvi változásokban játszott szerepét veszi számba. *Jagusztinné Ujvári Klárát* a szójelentés felépíthetőségének kérdése foglalkoztatja, míg *Zimmermann Claudia* a nyelvi távolság szerepét elemzi az idegen nyelvek tanulásában, *Mikó Pálné* viszont a használók biztonságaért aggódik az „idegen nyelvi autósztládán”.

A Számítógépes nyelvészet képezi az alkalmazott nyelvészet legfiatalabb diszciplínáját. Az új technológia a nyelvészet elé is újabb, nagyobb lehetőségeket tár, bár művelői, a nyelvészek még kissé óvatosan, idegenkedve nyúlnak hozzá. Ez lehet az oka annak, hogy a szóban forgó konferencián is ebből a témakörből volt a legkevesebb felszólaló. S mint minden újnak, ennek a még teljesen nem tökéletesített módszernek is vannak hiányosságai. Egy ilyenről számol be *Kis Ádám A számítógépes helyesírásellenőrzés korlátai* című írásában. A komputerhasználat előnyei azonban mégis számosabbak, erről olvashatunk *Kountny Ilonának a Magyar mondatok morfológiai és szintaktikai generálása korlátozott szókincs és nyelvtan alapján a beszélő BLISSVOX rendszerben* című dolgozatában. *Tusnády Lászlóné* a szótanulást segítő programot mutatja be, *Dávid N. Biacs-András Rohonyi* pedig a hálózati kommunikáció nyelvészeti jelenségeire mutat rá.

Úgy tűnik, hogy az *Irodalom, stilisztika, nyelvművelés* szekcióba sorolták be a szervezők mindazokat a címeket, amelyeket nem tudtak hova beilleszteni. És csakugyan, ebbe a témakörbe sok minden belefér, bár sok dolgozat más szekcióülések témájával ütközik, átfedéseket mutat, de mégsem ugyanaz. Éppen ezért ezt a tanulmánycsokrot a legnehezebb néhány mondatban jellemezni, kevés közös elem van bennük. Így *Margócsy Klára* a kommunikatív anyanyelvi nevelés és a drámapedagógia lehetőségeit taglalja, *Jenei Teréz* pedig a felnőtt-gyerek kommunikációban észlelt közhelyekre hívja fel a figyelmünket, de van szöveginterpretáció, irodalmi szöveg számítógépes vizsgálata, lexikológiai jellegű dolgozat, mint pl. a neologizmusokkal kapcsolatos írás, vagy pedig a manó szóról szótárainkban, de a földrajzi nevekben szereplő magyar nevekről is olvashatunk, idegen nyelvi hatásokról a magyarban, a tömegkommunikációs eszközökben észlelt nyelvi vétségekről stb.

A kötet legvégén szereplő, utolsó fejezet a *Nyelvpolitikával és a sajtónyelvvvel* foglalkozik. Az ide sorolt dolgozatok túlnyomó többsége a kisebbségi sorsban levő magyar nyelv problémáit veti fel, kezdve a szlovák nyelvtörvénytől (*Nádor Orsolya*), a Kárpátalján (*Gál József*), és a Kárpát-medence többi régiójában (*Vörös Ottó*) folyó nyelvoktatás és oktatásügy tárgyalásán át, egészen a bolgár magyar napilapok nyelvének vizsgálatáig (*Katus Elvira*), valamint a kétkötetes kárpátaljai magyar nyelvjárások szótáráig (*Lizanec Péter*). Szó volt még a nemzetiségi nyelvek oktatásáról Magyarországon (*Sturcz Zoltán*), akárcsak az idegen lexikának az orosz nyelvre gyakorolt hatásáról (*Sziklai Lászlóné*).

Végül, nyilván világos, hogy nem volt módomban részletesebben bemutatni a mintegy 1200 oldalnyi terjedelmű 146 fölöttébb érdekes és figyelemre méltó tanulmányt. Szándékom csak az volt, hogy felhívjam a figyelmét a

nyelvészeti érdeklődésű olvasóközönségnek és tájékoztassam őket, mit olvashatnak el ha kezükbe eszik a konferenciaanyag két kötetét.

ANDRIĆ Edit

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései

Szerkesztette Debreczeni Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996

A felvilágosodás irodalmának gazdag esztétikai és eszmei összefüggés-rendszere – a vele kapcsolatos tisztázatlan kérdések, azaz korszakolásának, karakterjegyeinek és egyes jelenségeinek eltérő és egymásnak ellentmondó értelmezései révén – frekventált területét képezi a legújabb kori irodalom-történeti kutatásoknak. A magyar felvilágosodás kora a '70-es évektől kezdődően több konferencia illetve tudományos kutatási projektum témája volt. Az 1974-ben napvilágot látott, Szauder József és Tarnai-Andor szerkesztette **Irodalom és felvilágosodás** című gyűjteményes kötet az 1971-ben rendezett egri országos konferencia anyagát tartalmazza. Az 1973-as debreceni Csokonai-konferencia és a költő műveinek kritikai kiadását elősegítő kutatások megindítása ugyancsak a vitatott jelenségekörhöz kapcsolódik. Időközben több összefoglaló jellegű tanulmány, korszakmonográfia is megjelent a felvilágosodás magyar irodalmáról. Szauder József **Az Estve és Az Álom** (1970), Mezei Márta **Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt** (1974), Kosáry Domokos **Művelődés a XVIII. századi Magyarországon** (1980), Bíró Ferenc **A felvilágosodás korának magyar irodalma** (1994) című munkájára gondolhatunk itt elsősorban. De itt kell megemlítenünk Bíró Ferenc Bessenyei-, Julow Viktor, Szauder József illetve Debreczeni Attila Csokonai-monográfiáját is. A magyar történeti kutatásokkal egyidejűleg felmerült a nemzetközi perspektívába való helyezés igénye, sőt az interdiszciplináris vizsgálatok szükségessége, ezért nem véletlen, hogy ezek a szempontok az említett tanácskozások illetve kutatások vezérelvei között is ott szerepelnek.

Az 1995-ös debreceni felvilágosodás-konferencia megtartásához – a felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései mellett – a Martinovics-összeesküvés évfordulója illetve 1795 belső korszakhatár-jellege képezett alkatot. Az általunk ismertetett **Folytonosság vagy fordulat?** című kötet a tanácskozáson elhangzott előadások szövegváltozatait tartalmazza. A tanulmányok szerzői mindenekelőtt öt lényegi kérdés megvitatását, körüljárását tartották szem előtt, e dilemmák köré rendeződnek gondolataik. Határmozzanat volt-e az 1795-ös esztendő a magyar illetve az európai irodalom tör-

ténetében? Folytonosság vagy fordulat jellemzi-e az 1790-es évek irodalmát? Melyek voltak az évtized uralkodó eszméi és esztétikai erővonalai? Mit jelent Csokonai életművében 1795? Miként azt a könyvben megjelent anyag mutatja, az ismertetett vizsgálatok, értelmezések és értékelések egyik fő elve a komparatistikai volt. E ténynek is köszönhető a könyv egyik legnagyobb erénye: a tematikai csoportokba rendezett előadások a magyar felvilágosodás korszakát igen sokoldalúan, sok szempontból, így összefoglaló igénnyel mutatják be, miáltal kutatásáról is átfogó képet kapunk.

Az irodalmi közélet (**Könyv, sajtó, politika és irodalmi élet**), az európai és a magyar kultúra összefüggéseit (**Az európai és a magyar kultúra**), a korszak magyar irodalmának jelenségeit (**Magyar irodalom**) és a felvilágosodás irodalmának önszemléletét, illetve utóéletét (**Utóélet és értékelés**) bemutató tematikai egységeket a vitaindító, elvi alapvetésként szolgáló előadások csoportja (**Eszmék és változatok**: Csetri Lajos, Vajda György Mihály és Debreczeni Attila tanulmánya) és Bíró Ferenc **1795: Fordulat, korszakhatár vagy valami más?** című összegező érvényű tanulmánya vonja keretbe. Csetri Lajos **Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban** című vitaindító előadása a legújabb kori felvilágosodás-kutatások eredményeit – mindenekelőtt Bíró Ferenc korszak- és Debreczeni Attila Csokonai-monográfiáját (**Csokonai, az újrakezdések költője**, [1993]) – értékelve jelöli ki a XX. századi magyar irodalomtörténet-írás felvilágosodás-képének, illetve -értelmezésének problematikus, vitára okot adó pontjait, kitételeit. A felvilágosodás korszaka – Csetri értelmezése szerint – mindenekelőtt korszakolási problémát és stílustörténeti dilemmát jelent a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlatában. Bíró 1970-es években kialakított koncepciójára hivatkozva állapítja meg, miszerint „a magyar felvilágosodás kora kezdete és vége elmosódó (egyrészt a barokk, másrészt a romantika felé)”, ugyanakkor belső korszakolása, a korszakon belüli fordulatok, fordulatot jelentő évek meghatározása is problematikus; még egyazon szerző munkásságán belül is ellentmondásos lehet. Máig él a Toldy által szentesített 1772-es korszakhatár, vagy a „spenót” (Csetri használja ezt a közkeletű megnevezést) kialakította, az 1795-ös esztendő fordulat-jellegét hangsúlyozó alkorszakolás. Bíró 1979-es tanulmányában egy hármas tagolódású magyar felvilágosodásról beszél, ahol 1780 illetve a századvég jelent fordulópontot a magyar irodalom alakulástörténetében. 1994-es korszak-monográfiájában viszont – Csetri értékelése szerint – némi redukálódás figyelhető meg a korszak kiterjedését érintő felfogásában, lényegében két felvilágosodás-alkorszakról beszél, míg a nyelvújítás korát erősen utótörténetként kezeli. Módosított koncepciója értelmében a magyar felvilágosodásnak egy fordulópontja van, „a jozefinus évtizedben kibontakozó nemzeti fordulat”. Csetri ugyanakkor konszenzust vél felfedezni a kérdéssel

foglalkozó irodalmi művekben annak megítélése terén, miszerint „a felvilágosult boldogságfilozófia és a nemzeti tudat bontakozása közötti folyamatok jelentenek valamilyen fordulatot a korszakon belül”.

A jelen kori irodalomtörténet-írás felvilágosodás-értelmezésének és -értékelésének másik sarkalatos pontját a szentimentalizmus jelenségének, stílusának meghatározása, megítélése jelenti. Újabban ugyanis elterjedt egy kiszélesített értelmű érzékenység-fogalom a diszciplínán belül, mely olyan jelenségeket értelmez a továbblő, új minőségeket nyert klasszicizmus fogalomkörében, melyek korábban csak a szentimentalizmus jegyében tűntek értelmezhetőnek.

Vajda György Mihály is a felvilágosodás korának „átmeneti”, korforduló (Vajda György Mihály kiemelése) jellegét értelmező **A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban** című tanulmányában. Az 1789 és 1810–20 közötti két-három évtizedet európai összefüggések értelmében is „döntő változások korá”-nak tekinti. „Az elején a forradalom vet mintegy jelképesen véget a régi rendnek, amelynek feltételei között pedig a forradalom eszméi megszülettek, a végén pedig a Szent szövetséggel, amely egyszer s mindenkorra véget akar vetni mindenféle forradalomnak, új rend áll elő.”

Debreczeni Attila, a tanácskozás harmadik bevezető előadásának szerzője, a Csetri által kijelölt második feleletre váró felvilágosodás-dilemma, az érzékenység fogalomkörének megvilágítására, sőt – vállalva a sokarcúság, az összetettség lehetőségét, illetve tényét – a jelenség definiálására vállalkozott **Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában** című tanulmányában.

Nagyon érdekes és tanulságos Csetri Lajos vitaindító és részben a legújabb felvilágosodás-monográfiát, Bíró Ferenc kötetét értékelő tanulmányához nyomban „hozzáolvasni” magának Bírónak a bevezető előadásra is reflektáló összefoglaló-értékelő tanulmányát. Ebben a szerző a sok szempontból vitatott 1795-ös évi irodalmi korszakhatár-jellegének értékelésére vállalkozott, ugyanakkor több pontban összefoglalva igyekszik választ adni a korszakmonográfiával kapcsolatban felmerült kérdésekre, nevezetesen arra, hogy miért fejezi be művét a századvég, tehát a felvilágosodás korszakának második szakasza megtárgyalásával, mi indokolja ezt a határvonalat irodalmunk alakulástörténetében. E tényezők közé az irodalmi nemzedékváltást, a nemességnek az értelmiségi réteggel szembeni újbóli hangadóvá válását (tehát változik az irodalom „életmódja”), a nyelvújítási küzdelem megjelenését, az irodalom nyelvhez illetve a nemzet fogalmához való viszonyának megváltozását, az eredetiség programjának az egyedi életművekben (Csokonaiéban, Kármánéban) való meghirdetését, illetve az irodalmi termés és a közönség viszonyának átalakulását sorolja. Tanulmánya

végkövetkeztetéseként választ ad (amely persze hipotetikus erejű) a tanulmánya elején feltett, de az egész konferenciát átható kérdésre: fordulat-, korszakhatár-e 1795 a magyar irodalomtörténetében. Véleménye szerint ez az év, bár több jelentős író életében jelent fordulatot, illetve a magyar történelem nevezetes dátuma, mégsem jelent korszakfordulót a „művelődés világában”, az, bár gyökerei innen eredeztethetők, valamivel később zajlik le a magyar irodalom történetében.

A tanácskozás előadói közül többen, így Taxner-Tóth Ernő, Pavercsik Ilona, Penke Olga, Fekete Csaba, Csorba Sándor, Csetri Elek és Egyed Emese a korabeli irodalmi közélet mibenlétéről, a nyomdaipar, az újság- illetve a könyvkiadás állapotáról, a felvilágosodás képviselőinek jelenlétéről a könyvkereskedelemben, az ún. rövidműfajok (aforizma, a tanító költemény, a mese etc.) népszerűségéről, a türelmi rendelet egyháztörténeti következményeiről, a jakobinus mozgalom erdélyi vonatkozásairól referáltak. Az előadások következő csoportja a vizsgált központi jelenségekört, a magyar felvilágosodás korszakát az európai rokon mozgalmak fénykörében láttatja. A szerzők közé Vörös Imre, Madarász Imre, Sárközy Péter, Szilágyi Ferenc, Kiss Sándor és Földvári Sándor tartoznak. **Magyar irodalom** összefoglaló cím alatt Kókay György, Margócsy István, Kecskés András, Szilágyi Márton, Fábri Anna, Zentai Mária, Szajbély Mihály, Nagy Imre és Borbély Szilárd a magyar felvilágosodás irodalmának egy-egy részjelenségét tárgyalják tanulmányaikban. A nemzeti fejlődés és az európai integráció összefüggései, a magyar nyelv XVIII. század végi státusa, a hagyományörző és hagyománymentő törekvések, az **Uránia** eszmetörténeti helye, a századfordulón jelentkezett írónők helyzete, Csokonai dévaj költészete illetve költészetének és prózájának viszonya, Ungvárnémeti Tóth László **Nárcisz** és a pásztorjáték, valamint Kölcsey Csokonai-olvasata került göröcső alá. Dávidházi Péter, Nagy Miklós, D. Molnár István, Fried István és Mezei Márta a korszak végéről illetve utóéletéről tartottak előadást, e kérdést világítja meg természetszerűleg a **Folytonosság vagy fordulat?** utolsó előtti fejezete.

A Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerről kérdései című gyűjteményes tanulmánykötet nemcsak a felvilágosodás értelmezésének, hanem a magyar irodalomtörténet-írás történetének, önszemléletének is fontos állomása.

BENCE Erika

A szám munkatársai:

ANDRIĆ Edit, Újvidék
BÁNYAI János, Újvidék
BENCE Erika, Újvidék
BORI Imre, Újvidék
CSORBA Béla, Újvidék
FARAGÓ Kornélia, Újvidék
GEROLD László, Újvidék
Cs. GYIMESI Éva, Kolozsvár
HARKAI VASS Éva, Újvidék
JUHÁSZ Erzsébet, Újvidék
JUNG Károly, Újvidék
LÁNCZ Irén, Újvidék
MÁRKUS Béla, Debrecen
PÁSZTOR KICSI Mária, Újvidék
UTASI Csaba, Újvidék

* A Modernitás és kisebbségi irodalmak című tudományos tanácskozásra a Magyar Tanszék szervezésében került sor 1998. február 4-én és 5-én Újvidéken. Számunkban a tanácskozásra került dolgozatokat közöljük.

